

ГАЛИНА ЖУРБА
ДАЛЕКИЙ СВІТ

HALYNA YURBA

EL MUNDO LEJANO

NARRACIONES AUTOBIOGRAFICAS

ГАЛУНА ЖУРБА
ДАЛЕКИЙ СВІТ

РОЗПОВІДЬ АВТОБІОГРАФІЧНА

Галина Журба

diasporiana.org.ua

Правапис Авторки.

Тираж 1.500 прим.

Всі права застережені.

Copyright 1955 by H. Shurba

All rights reserved.

Los derechos reservados según la Ley.

« П Е Р Е М О Г А »

Буенос-Айрес

1 9 5 5

Аргентина

Таняна Клеппа

ВСТУПНЕ СЛОВО

Двічі починаю писати свою автобіограф'ю і двічі її трачу. Волинь—Львів 1930-39, потім Криниця 1940-43. Остання згоріла у варшавській пожежі. Це третя. Тричі починали писати про себе, — чи не маньякальне самозакохання, або щось подібне?

Обвинувачення не було-б вповні справедливе. Самозрозуміло, — людина сама собі найближча. Залюбки переживає ще раз, — пережите, радо вертається до нього й ділиться з друзями. — Недуга старіючих людей.

Не відхиляю цих спонук. Вони хмелять, як старе вино при бесіднім столі, до якого хочемо запросити гостей.

Одне лиш тривожить: — чи стіл і застava, бува, не знудять гостей? Автім, кому нецікаво, — може кожної хвилини встати й відійти від столу. Хтось, проте, знайде, може, при ньому спочин і розвагу. Однієї-бо речі не можу закинути моему життю, — що було нецікаве.

Випало наперехрестті двох сторіч, двох завершених діб; багатьох доріг, культур, середовищ. Мій сплячений рід, виховне спрямування моє і шлях, який я вибрала собі. Довкілля й дитинство на тлі доби та краєвиду. Світ психологічний. Типи людей і звірів. Пригаманності сплячених родів українських. Українська природа, українське живло і на цьому тлі моя нація. Нальна еволюція. Завершена доба одна і друга. Незакінчена третя.

Подаючи історію мого роду, роблю це не із “шляхетської чвані”, якби міг хтось запідозрити. Чванитися нема чим. Винародовлені предки, що покинули свій нарід, відшуралися своєї питомої, глибокої культури, вибравши, сумнівної вартости, зовнішню чужу, — не приносять чести нащадкам, хоча-б ті предки були найвищі достойники на послугах чужих держав і ворожих націй. Вартість людини в її особистості, а не в родоводі. Демократка з переконання й стилю цілого життя, маю стільки спільного з цими предками моїми, що несу деякі їх внутрішні й зовнішні притаманності. По предках матері відгукнувся в мені голос української крові, українського духа.

Портрети одних і других — це характеристика людей одного шару, одної доби. Без них портретів не була-б цілісна моя біографія, мов без підшивки плащ.

Це, врешті, малюнок винародовленої української шляхти, отої родовитої верхівки нашого народу, — історія її перекинचितва. Це, врешті, образ життя поляків в Україні аж до 1917-18 рр.

Вибрала я для цього форму белетристичну, щоб живіше передати малюнки живих колісь людей і подій. Адже це справжня повість про справжніх людей. Повість не модерна, писана не модерним стилем, допасованим до самої доби. Повість далека від сучасности, як сама доба.

Пишу її без особливих затінь і без зайвих прикрас. Життя само — найкращий повістяр, найхімернійший фантаст і поет.

Хочу його писати таким, яке воно було.

Авторка

ДОМБРОВСЬКІ

Годі з певністю сказати, як то там було з цим моїм родом “по мечу”, тобто по батькові. Звалися Домбровські, були поляки, римокатолики й писалися через «а» з хростиком. — Da**̇**brovski. Виводилися від якогось Войтіха (Войцеха) Домбровського, що мав примандрувати перед розбором Польщі, з Познаня в Україну, як мандрували тисячі поляків, впродовж п'ятиох сторіч, по добробут, панування й наживу на чорноземі та закріпощенім українським народі.

Але могло також статися, що ті Домбровські по перевертанні просто з Дубровських, як Церпічки з Терпечьких, Жевускі з Ревуцьких, Яжемовські з Яремовських, Махцевічи з Махтеєвичів і т. д., а Радзівіли зі звичайних собі українсько-білоруських Рабоволів (Лівобережне Рябовіл). Ра(я)бовіл, Ра(я)бокінь — дуже розповсюджені прізвища на північній Праві- і Лівобережжі. Рабокінь, Рабиківь і навіть Рибакінь (козак української армії 1920 р.), і Рабовіл, Рабивіл і Радивіл — звичайна деформація цих назвищ. А вже від Радивіла до Радзівіла стільки, що від Перемишля до Пшемисьля. Подвоєне “л”, на зразок Ягайллів, Свидригайллів, для “фасону” і польсько-шляхетської фантазії, з княжим титулом та митрою, довершили цю метаморфозу Рабоволів у Радзівіллів. Відбувалася вона з українськими й білоруськими родинами впродовж XV-XVIII століть. Автім, той пронес сполячування відбувався й пізніше, після розборів Польщі, та прискішеним темпом йшов

у Галичині та Волині 1919-29 рр. на наших очах, за т. зв. "Польські реститути", коли-то з наших Телемонюків робилися ad hoc всілякі Целемонюкі (годинникар у Штетині 1947 р.), а з Денисюків — Дзенісюки (сучасний польський публіцист). Під цим оглядом поляки неперевернені майстри.

Дуже, отже, можливо, що з моїми предками по батькові відбулася подібна реінкарнація, тимчасе, що переробити "у" на "а" з хвостиком, багато легше, аніж перевернути Рабовола в Радзівілла.

Якби там не було, — мій праділ, Войтіх Домбровський, був поляк і католик, гербу "Забава", — (чорна шахівниця на червоному полі,) — що свідчить про нахили моїх предків по мечу, радше до "шклянки й погулянки", аніж до меча.

Той Войтіх, чи Войцех, придбав був якось на Київщині два гарні маетки: Вербку та Крутобородинці.

Вірні родинній традиції, "шклянка й погулянка" та національній дивізі "жиць і ужиць", — Домбровські, гербу Забава, жили й уживали на українським родючим чорноземі; маєток натомість, худ та марнів поволі.

Успадкувавши його замолоду, в доволі вже заборженому стані, мій дід, Едвард Домбровський, хутко упорався з ним докраю. Одружившись з Магдалиною Целінською, гарною та химерною жінкою, дещо старшою за себе, взялися обое запопадливо переїдати маєток. Під тим єдиним оглядом подружжя спарувалося добре. Постійні гості, бенкети, добірні кухарі, вибагливі страви. Дід веселої, товариської вдачі, любив полювання, карти, подорожі, коні і, мабуть, гарних молодниць. Дім був повен всіляких "резидентів" (проживальців), побанкрутованих польських гуляк, пройди-світів, дармоїдів жадних "уживання". До столу ніколи не сідало менше двадцяти осіб. Подавалися вибаг-

ливі страви, дорогі французькі вина, італійські овочі. До обіду й вечері пригравала оркестра. Маєтком правили "рециденти" — мотії та пройдохи. За Вербкою хутко пішли Крутобородинці. Дід взяв толі у посесью (аренду) село Спечинці на Поділлі й перенісся з роудиною туди. Резиденти переїхали також.

Палата у Спечинцях не була вже така пишна, як у Крутобородинцях. Оркестра вже до обіду не грала. Дід Едвард, проте, декілька разів до року вирушав фаетоном до Києва, чи Одеси по т. зв. "закупи". За фаетоном їхала гарба. Привозилися морські риби, баліки, кав'яри; бочки оливок, гостриць; коші ананасів, помаранч; мадерн, шампани. При дворі крутилися ще кухарі, льокаї, бони, "гувернері". "Фасон" тримався, хоч борги зростали. Домбровські були посвоячені з декількома українсько-польськими (тобто споляченими) аристократичними родами. Мати діда Едварда з роду Четвертинська. Рідна дідова сестра, Софія, була за Вороненьким. Дешо дальші свояки: Стадницькі, Яблоновські, якісь російські графи Мезенцеві.

Найближчі родинні взаємини в'язали діда Едварда з Вороненькими. Їх маєтки були на Поліллі, Софія Вороненька, хресна мати мого батька, була виняткової доброти і вдачі. Злавалося, — існувала ддятого, щоб творити кругом себе добро. Нелишень вчинками, але усміхом, голосом, приторком руки приносила хворим та засмученим півьгу. Чарувала ніжністю і добротою. Була талановита малярка. Батько згадував її усе життя з великим п'єтизмом. Малим хлопцем часто перебував у тітки і дядька.

Іншої вдачі був князь Йосип Вороненький, вояка та фантаст, на багато років старший за свою дружину. Замолоду мусів емігрувати у Туреччину, після ліквідації польського повстання 1831 року. Разом з Михайлом Чайковським (Салик-Пашею) перейшли були

там на ісям, подружилися з туркенями. Намагалися спонукати турків до війни з Росією. Задумували зорганізувати під Туреччиною нову Козаччину, Запорізьку Січ, для визволення Польщі й України. Ті романтичні задуми тримали їх кільканадцять років у Туреччині. Потім Воронєцький бився під Гарібальдім за волю Італії та приймав участь в угорськїм повстанні 1848 р. Немолодим пізнав за кордоном Софію Домбровську й одружився з нею. Спершу жили у Галичині (Австрія), у своєму маєтку Гличині, Гусятинського обводу. (Краєвид цього Гличина, нарисований рукою княгині Софії, був ще у мене в Києві). Після якоїсь амнестії Воронєцькі вернулись в Україну (Росія).

Князь був химерний, гонористий пан. Велетенського зросту, ходив у чумарні, вживав переважно української мови. Дуже любив малого небожа, мого батька, якому тоді було 7-8 років. Залюбки розповідав йому про свої вояцькі пригоди. Високо цинив та поважав німців, як добрих вояків. Не падав до них національною ненавистю, як усі поляки. Легковажно висловлювався про італійців; називав їх боягузами, чваньками, ніякими вояками. Гарібальдього зовсім не вважав героєм.

Хлопець жадно слухав цих оповідань. Романтична історія та постать старого чарували дитячу уяву. Мав, проте, князь одне слабе місце, — не любив згадувати про свої турецькі пригоди й той злощасний ісям; сердився, коли хтось необачно запитував його про це; ображено виходив з кімнати й декілька днів не обзивався зовсім.

Мав Воронєцький якусь чудову малу рушничку, призначену здавен для небожа, хотів лише конче, щоб той сам попросив його. Батькові ця рушничка снилась по ночах, мріяв про ню, але просити нізащо не хотів. Уважав, що дарунків не просять.

— Як мені хотілося тієї рушнички, — згадував хусе. — один Господь знає. Мабуть раз тільки у життю можна так хотіти.

Проте, не принизився і не попросив. Був гонористий також. Старий мав свої панські замашки. І так один одному не поступився. На цьому закінчилася їх приязнь. Подражнений у своїй амбіції Воронецький образився на малого. Гордовитий хлопець зятався також. Ніколи потім не зустрілися більше. Дарма тітка Софія намагалася всяко нагнути небожа скоритися старому. Просила зі сльозами.

— Це була єдина річ, якої я не міг зробити для тітки, — казав мені батько.

Помер Воронецький, коли батько женився. Перед смертю забажав побачити небожа. Простив стару образу, хотів зробити маєтковий запис. Тітка Софія написала до батька, просила, щоб приїхав. Батько замкнувся в кімнаті, проходив цілий день і ніч, посмикуючи вуса, але не поїхав. Не помогли й мамині умовлення. Може бувби й поїхав на зазив тітки, коли-б не той натяк на запис. Була це, властиво, повторена істор'я з рушничкою, в багато років пізніше.

Випадок цей дуже прикметний для вдачі мого батька, як і вся його поведінка. Загалом не любив про це згадувати. Відносини родинні на тім обірвались.

— Я був білний, а вони багаті, — не без гіркоти говорив. — але я був пан такий, як і вони.

Другий цікавий тип із спечинецьких гостей, був свояк бабунин. Микола Стадницький, один з найбільших "магнатів" та авантюристів того часу на Правобережжі. Маєток його (не пам'ятаю назви) був десь в Летичівському повіті. Батько мій згадував нечувану розкіш палати Стадницьких, мов "удільних" князів. Мармури, магоні, гебени, чорний дуб. Галерії картин

з оригіналами Рубенса, Рембранга. Мозайка, гобелени, колекції зброї, бронзи, порцеляни.

Гуляка й паливода. Микола, пересиджував там рідко, розбиваючись по цілім Поділлі. Був нежонатий, служив осавулом у “козацькім гвардійськім полку”, гуляв та бешкетував. Безумні Миколіні витівки славилися на все Правобережжя. Вичваряв нечувані герці з російською адміністрацією, шикануючи її де мога, не виключаючи й самого губернатора. Усе це довгий час сходило Стадницькому плазма завдяки титулові, зв'язкам та “фортуні”. Брат його. Хома, займав якесь становище при царськім дворі. То-ж Микола бешкетував скільки хотів. Мав ще й відповідних компанів, пройдисвітів-гудьтіпак, повизбируваних по всій Україні; якийсь Моргун-Різниченко, Сивуха, Курочкін, Камбарбек-Рафібеков та ін. Московській жанлармер'ї доводилося нераз уганятися за ним по цілім Поділлі, коли Миколіні каверзи перебрали край. Там десь позв'язував бородами попа з рабином, припечатав своєю печаттю й заповів, що коли печать зломають — обох повісить. В Летичеві охрестив справникові дитину саме, коли той робив на нього облаву у свому повіті. Заїхавши цілою компанею до справника, застав справничку у злоговинах. Спровадив попа, музик і, заки справник шукав його по повіті, виправив гучні хрестини, сам тримаючи дитину до хреста.

Єдина людина, якої соромився й боявся, була бабуня Магдалина Домбровська. Вона його картала за ті бешкети, соромила й докоряла. Микола ставав перед нею навколішки, бився покаянно в груди, каювся та плакав. Бив поклони перед образами, божився, що більше не буде. Цілував по руках бабуню та дітей, обливаючись щирими слізьми. — Пани мої дорогі, — промовляв розжалоблений. — вигубить нас проклятуща Москва, на Сибір повивозить.

Балакав виключно по-українськи. Ходив у черкеській бурці, білій козацькій папасі (велика бараняча шапка), яку всі знали у цілій окрузі.

Раз, якось, влетів до Спечинець, коли діда не було дома. — Пані Едвардово, голубко, захочайте мене. За мною москалі женуться.

Заскочена знічев'я бабуня, ледь встигла десь його сховати, коли перед ганком зателенькав поштовий дзвінок і справник з жандармами станув на порозі. Перепрашає чемно бабуню, але має всі познаки, що тутки десь у маєтку перебуває князь Микола Стадницький.

Бабуня робить здивований вигляд. — Ні, — кажь гордовито, — його тут нема. — І одночасно спостерігає з жахом білу Миколину папаху на столі. справник також позирає скося на папаху, посміхається значуче, перепрашає бабуню й з поклоном виходить.

Домбровських в околиці усі поважали, зі справником включно. Нігде-бо не доводилося краще випити й попоїсти. Не одне барильне дорогого вина, не одного дика, чи серну дістав справник від діда після ловів. То-ж не зважувався переводити трусу у помешканні; зарядив тільки облогу маєтку. Поліцья обсадила всі дороги, стежки довкола Спечинець. Стадницький знічев'я опинився в канкані. справник вже був певен тріумфу. За спіймання Стадницького сподівався службової підвишки. Микола залив був вже доволі усім сала за шкіру. Незбитий з пантелику, передягається жидом та спокійненько перебирається однокінною бідкою через заставу поліцья, помахуючи батіжком, ані на мить не збудивши в жанідрмів підозри. І коли щасливий справник шле до губернатора рапорт, що має Стадницького в облозі й просить дальших наказів. — перед губернаторську палату в Кам'янці-Подільській заїздить кільканадцять однакових бідок; у кожній си-

дять один з Миколиних компанів; — він сам у першій. Одна за одною бідки дефілюють перед губернаторським ганком. Ціла перія об'їздить довкола травника та преспокійно зникає за брамою. Заки поліщя, жандарми та сам губернатор, зміркували в чім справа, — по Стадницькім і слід прохолов.

А раз приїхав Микола до Спечинець розжалений чогось та сердитий на діда. Почав божитися перед бабунею, що як спіймає “цього шельму, Едварда”, то пообрізує йому вуха й власноручно повісить на сухій гилляці. Знаючи Миколину шалену вдачу, бабуня ледви його упросила не робити бешкету; обіцялася сама розібрати справу.

Помер Стадницький у своєму маєтку, мабуть з переполою, не в дуже глибокому віці. З тією жалібною вісткою приїхав до Спечинець його брат Хома. Сиділи всі у вітальні засмучені. Миколу-бо усі любили, мимо його безумств. Бабуня й дідуньо поминали з Хоמוю його буйну, шалену вдачу, всі його каверзи, бешкети. Хома був дуже зворушений. Котрась з “резиденток” почала йому висловлювати своє співчуття. — мовляв, — “яка шкода, що князь Микола помер”. Роздратований Хома перебив її: — Помер, помер, а ти бабо здохнеш і москалі тарабан з тебе зроблять Тарабанила все життя, тарабанитимеш і по смерті.

Цей вплив щирости дуже сподобався дітям; батько залюбки його згадував.

Бували ще в Спечинцях молоді Четвертинські. Їх бабка, Марія була матір'ю дідуня Едварда. (Серед родинних пам'яток, залишився у мене в Києві її лист, писаний у 1812 році з Парижа до чоловіка.) Вітольд, Едвард та Ольгерд Четвертинські, небожі діда Едварда, рівесники мого батька, були свавільники й гультіпаки. Зокрема наймолодший Ольгерд. Два їх свояки: Мар'ян та Лех Бейзими, зі старого українсько-татар-

ського роду, посвоячені з Четвертинськими через свою сестру, Софію, що віддалася згодом за Едварда Четвертинського, визначилася сильно татарським типом. Зокрема Мар'ян, рівесник і приятель мого батька з дитячих років, визначився незвичайною добротою та гуманністю. Висвятившись у ченці, присвятив своє життя прокаженим на Малагаскарі, де й помер у 1913 році. Вітольд та Едвард Святополк-Четвертинські мали на Київщині великі маєтки. Перед першою світовою війною була голосна афера управителя цих маєтків, Мазаракого, з фальшивством маєткового запису у свою користь і таємничою смертю старого Вітольда Четвертинського.

Зупинилася я умисне на декількох цих постатях, таких притаманних кольоритові тієї доби та на цих призвищах, що говорять проречисто самі за себе, як чисто українські, хоча й зодягнуті у чужу поволоку. Тісна на них, не могла вона інколи вдержати буйної степової влачі, що виступала з берегів, шукаточи собі виходу в авантурності. Хоч продали свою національність, пополячившись заради маєтків, кар'єри, — кров, раса лишилися українські. Та не тільки раса, але й влача, родові традиції. Польського в них було стільки, що мова та римо-католицизм. Сміялися, співали, сварилися та плакали по-українськи.

Батько мій називався Маврикій. Був одинак; мав дві сестри старші за себе: Марину та Наталью і молодшу, Ганну. Був яскравим витвором своєї доби і довкілля, з усіма його клясово-національними наростами, гріхами та каліцтвами. Хоча й намагався визволитися з них, як поступова та чесна людина, — це йому удалося лиш наполовину. Не любив тієї аристократії, а проте, побіч поступових, демократичних поглядів, покутували в ньому до смерті, замашки польського панка-дідича, носія “вищої культури”. Був тра-

гічною суміссю цих двох нерозмежованих, посварених із собою переннів: польського та українського, панського й демократичного. Вдачею мрійник, чуттєвий та химерний, здібний і талановитий, належав до трагічних невдач, яким від першого дня життя до останнього не таланить.

Родився ділчем, виховувався на пана. Палата в Спечинних була велика, з безліччю кімнат, сальонами, книгозбірнею, кружгавками, теплицями. Довкола горби, яри подільські, мальовничі береги Дністра. Смотрича. Буйний уяві хлопця було де розгорнутись. Діти зростали в достатках, не знали, що то: "нема", чи "неможна". Нараз підковите маєткове банкрутство.

Катастрофа приходить так раптово, що десятилітньому хлопцеві годі збагнути її, примиритися з дійсністю. Нестільки матер'яльна зміна, як моральні пониження, образи, поневіряння, поличник за поличником. До смерти не міг забути одного з них ударів, коли вбїг, як усе, до теплиці (оранжер'ї) й казав огородникові зірвати собі цитрину. — Це вже не ваше; це нового лідича, пана Лібермана; не маєш до цього права. — відповів з глуфом огородник.

Хлопцеві здається, що валиться під землю. Сором опіка йому обличчя.

Потім ліквілянья родинного дому й самої родини. Батьки розходяться після маєткового краху; — удар найбільшочиний. Прив'язаний до родичів, чутливий хлопець переживає усе не логічно. Дітей розбирають поміж себе багаті свояки. Марина йде до Вороненьких, Наталью забирають Четвертинські, батько мій опиняється у свого дялька, дівера матері, Леона Дзенцьола, одруженого з її сестрою, Монікою. Цей "вуй" Дзенцьол, поляк з Малопольші, вихованець езуїтів, був втіленням найнижчих польсько-езуїтських прикмет. Уїдливо-рафінований, порен злобного глуму, не ща-

див небожеві ніяких принижень, ніяких образ. Мав у Полтаві пенсійон для багатих польських паничів. Сес-тринка взяв “з ласки” вчити та виховувати й на хви-лину не дав йому про це забути. Роки на пенсії Дзен-цьолів пережив батько, як Дантівське пекло. Після дос-татків, романтики старого двору, затишного парку із саджавками, темними алеями, після привілля, — езу-їтсько-монастирський режим, скупість, недоїдання, ту-га за батьками, моральні знущання тітки й дядька. Розпука. Хлопець сплакується нишком по ночах, нак-рившись з головою, щоб глумливі колеги не чули.

Поскільки пенся в Полтаві та Дзенцьоли, чорним спогадом ваготили на пам’яті мого батька, постільки ясним образом, на ціле життя, залишилася йому Пол-тава. Чарівне українське місто над Ворсклом, серце Лівобережжя, зі шведською могилою, з трагічною тін-ню Мазепи, з мелянхолійною усмішкою Гоголя, з бар-вистим українським живлом довкола, з полтавською співною мовою, — неподоланим чаром полонили хлоп-ця.

Усе, що в батькові було українське, — виховала в ньому й викохала Полтава. Потім Кам’янець-Поділь-ській. де кінчав гімназью.

Не маючи змоги вчитися далі, мусів йти служити. Спершу в Ялтушкові у цукроварні, потім у Калинівці. За протекцією тітки, Софії Воронецької, дістав поса-ду в теплицькій конторі дїбр графїні Потоцької. Двад-цятип’ятилітній юнак, гарний собою, добре вихований, приїхав до Теплика і там пізнав мою матір, Ізабеллю Копистенську.

“Коли маєш в серці рани, — йди до двору під каштани...” — казали люди й спішили радо під креслаті каштани, що зеленою гушею перегиналися через білі штахети вдовж головної вулиці Теплика. За ними білів довгий, чепурний двір під черешцею, з яким зв'язане всеєке моє найромантичніше дитинство.

Предки моєї матері, Копистенські, належали до козацько-духовної української шляхти, гербу Леліва. Споконвіку жили на Правобережжі: Гуманицина та східне Поділля. Були вірні українській нації та предківській православній вірі. Один з моїх предків, Захарій Копистенський, архимандрит Києво-Печерської лаври, полеміст та оборонець православ'я перед наступом уньї, автор “Паліодій”, очолює цей мій рід по матері. Другий Копистенський з цього самого роду, єгумен Жаботинського монастиря “святівножі на дяхів” під час Коліївщини 1768 року, в Жаботині і Теплику. Традиція про цього єгумена, ще за моєї пам'яті жила в нашій родині.

Дід Іван Копистенський, батько моєї матері, був найстарший син зпоміж семеря живих дітей Мартина Копистенського, зубожілого шляхтича-хуторянина біля Теплика, що був ще уньятю і в цьому обряді хрестив своїх дітей.

Польща під час розборів, сама в агонії, не переставала переслідувати православної церкви на українських землях, ведучи свою винародовлюючу історичну акцію супроти України, силоміць насаджувала унью, як перехідний місток до римо-католицтва та по-

льонізації. В час пілковитого занепаду тієї злочасної держави з кінцем XVIII сторіччя, православна церква на Правобережжі була майже зовсім витиснена уньєю, знищена. Церкви та монастирі здебільшого поперевертані в римо-католицькі, польські костели, а православне українське населення в унятів. Тоді й староукраїнський, духовно-православний рід Копистенських поуньятився також.

Батько Мартина, а дід мого діда Івана, — Тодосій, був уняцький священик у тому ж таки Теплику; тримався цієї віри, української мови, українських традицій. Похований на старім теплицьким цвинтарі, де на камінній плиті кирилицею вирите стояло його ім'я та прізвище, ще за часів мого дитинства.

Мартин мав чотирьох синів: Івана, Онуфрія, Цезар'я та Віталія і три дочки: Кароліну, Марію та Магдаліну. Дід Іван був із синів найстарший. Годі сказати, які покінчив школи, та чи, взагалі, кінчав їх, але був освічений, начитаний, жадний знання. Його книгозбірня славилася на всю околицю. Мало не все, що появлялося в ті часи на книгарському ринкові з новинок у польській, російській та французькій мові, — було в його книгозбірні. У 1863 році був уже католик і поляк.

Були це часи найбільшого утиску й занепаду української культури. Десь в аральських степах карався недавно Шевченко. Над Україною повис "закон" "свободолюбного старшого брата": — "нет, не било і бить не может". Культурні впливи в Україні могли бути тільки польські, або московські. Росія була зненавиджена серед української інтелігенції того часу, як символ варварства і насилля; Польща тодішня, сама приборкана, розібрана, овіяна ауреолою "менчейства" "за вашон і нашон вольность", уявлялася цим українським шарам менш небезпечна; навіть приваблювала.

подекуди, цим своїм “менченством” та обіцянками “нашої і вашої волі”, готуючись до повстання.

Саме тоді уряд московський заходився ліквідувати унью. Перед українцями-уньятами стануло до вибору: “казьонне” московське православ'я, або польське римо-католицтво. Більшість тієї шляхти, вся тодішня українська верхівка, вибрала це друге, як менш небезпечне, здавалося, зло, тепер бездержавне, позбавлене своєї історичної заборчости. Польські культурні впливи на Правобережжі серед “посідаючої” української кляси, також тутки відіграли роллю. Завдяки уньї, мова у цих шарах панувала “про свято” польська, поруч буденної “хлопської” (української), або сильно сполучена, якась макароніка. Товариські взаємини з такою-ж “посідаючою” польською клясою, також мали свій визначний вплив. Прислужливі “ксенжульки” вешталися тепер серед неї, підшиптували, намовляли при картах, при чарці: “кохаймисен”; — переводили потай уньятів у римокатоликів, записуючи їх у костельні книги, як поляків. Сотні тисяч родовитої української шляхти, значнійшої й дрібнійшої, старокозацьких, боярських, княжих родів українських, перейшло тоді з уньї в римокатолицтво, кидаючи також свою національність. Рятуючись, отже, від московлення, впали в наставлені тенета польонізацї. Унья Берестейська 1596 року, що забрала Україні, раз на все, Любельщину, частину Підляшшя, всю аристократю, виплатилася Польщі, навіть після її розборів. Бути-ж тоді католиком, — означало стільки, що бути поляком, так, як православним — значить “руським” — москалем.

І, як це не диво, творилося це на українських землях, в межах православної московської держави, де поляки були “гноблений” бездержавний нарід. Це зайвий доказ наскільки поляки були розпаношені усе в Україні; не маючи навіть своєї держави, вмели вико-

ристати зручно кожну нагоду з кривдою українського народу. Врешті, — як, по суті, толерантно ставилися до них царські уряди московські, такі непримиренні водночас у своїм україножерстві.

Заки, отже, москалі спохватилися та видали заборонний закон переходити з унії в католицитво, — було вже запізно. Вся українська верхівка, цвіт раси та нації, став католицький, польський.

Автім, це саме трактування релігійно-національного питання ми бачили і в “модерній” “демократичній” Польщі версальського видання 1919-39 рр., коли то силоміць фабриковано нових “поляків”, приневолюючи українців-міняти метрики греко- на римо-католицькі, як передумову дістати працю, або уникнути в'язниці. Так і Кописиєнські стали, свого часу, свіжоспеченими поляками, перейшовши перед самим польським повстанням 1863 року на римокатолицитво, в особі мого діда Івана та його братів і сестер, (за винятком Цезарія) щоби уникнути московського православ'я.

У самім повстанні дід приймав уже діяльну участь. Так званий “жонд народови” призначив був його кальніболотським старостою.

Починаючи своє повстання, Польща задалегідь мостилася, як за Ягайлонів, на українських та білоруських землях, “од можа до можа”. Ця маньяцька заборчність поляків, була одною з причин пілковитої невдачі цього повстання, що й так не мало багатьох виглядів на доспих. Коли-б поляки скупчили були свої сили на своїх землях, не розпорозували їх по чужих, споконвіку ворожих землях українсько-білоруських, де чужонаціональне, чужовірне населення знало від століть смак польської “вольносьці”, — у цілій своїй масі поставилося вороже до повстання, — мало-б воно

для поляків наслідки, безумовно, крапці; бодай менше трагічні.

Тесаме було зі скасуванням панщини. Готуючи повстання, поляки думали зловити закріпощене українсько-білоруське селянство на туманно-брехливі обіцянки якоїсь абстрактної “вольності” й перехилити це селянство на бік повстання, — коли для мас селянських воля увижалася конкретно у скасованні панщини. Зате уряд московський, пронюхавши, що поляки збираються “повставати”, зніс кріпацтво на два роки перед цим повстанням, прихиливши цілковито симпатії селян до себе, та використав їх зручно у ліквідації самого повстання. І так вороже настроєним до “панів” селянам, сказано, що пани підняли бунт, бо хочуть знов панщину завести. Це підлило оливи до вогню. Узброєні в коли, сокири селяни наші виступали скрізь проти польських повстанців, стежили за їх рухом, давали знати російській жандармерії. Тож повстання на українських землях провалилося відразу, з недуже веселими наслідками для самих поляків. Чимало з них опинилось в Сибірі, підлягло конфіскації маєтків. Дід Іван, якомсь, на Сибір не потрапив, але замість кальніболотського старости, пійшов служити до графині Потоцької, спершу, як бухгалтер, — згодом, як шеф таплицької контори.

Мимо втраченої державности, та невдалих повстань, поляки в Україні залишилися панами положення. Безмежні маєтки Потоцьких, Браницьких, Жевуських, Собанських, Ярошинських та інших, що мали супроти Росії “старі” і “нові” заслуги, нелишень не підлягли конфіскації, а давали матер'яльну базу тисячам підпанків, так званим “офіцьялістам”, що галанасували далі, як і колись, на закріпощенім українським народі. Жили поляки по них маєтках, як в окремії державі.

почуваючись зовсім безпечно під покровом Росії, аж до революції 1917 року.

Теплицький "ключ" графині Олександрини Потєцької обіймав двацять сім сіл (фільварків) у Гайсинському повіті, в Гуманщині та Брацлавщині. Вислуживши в ньому понад двадцять п'ять років, дід Іван Копистенський отримав від графині даровизну. — прегарну садибу в Теплику на межі села та містечка, десятичотири доброї землі, з великим мурованим домом, будинками, величезним овочевим садом. Старий сад дід викорчував; — на його місці засадив новий. Повирощував найкращі сорти груш, яблонь, слив; позаводив теплиці, парники, шпарагарні; викохав виноград, морелі. Крім тієї садиби тримав у "посесїї" (аренді) хутір Бутову поблизу Теплика, десятичотири вісімдесят доброї землі, з рібними ставками. Завів там пасіку. Сам доглядав рібни, вибирав мед, — пудів двадцять річно. Життя було достатнє; було упрichertь людям, і худобі у припуст. Дім великий, підковою вигнутий до саду, мав десять просторих світлиць, з великим сальоном, де п'ятдесят пар вільно ставало до танку.

Отоплювався дід, в більшій своїй частині, з так званого "пригрубка", звідки тепло розходилося по цілому домі відповідними лежаками. В одному кінці дому жили бабуні, дві сестри дідуна Івана, старі дівки: Кароліна, найстарша з роду, велетенського зросту, за що дід прозвав її жартівливо — Куца, а ми унучки, пестливо — Куцуня. Забудьковата, розвіяна, добродушна Куцуня мала біля вісімдесятки, коли мені було п'ять-віість років. Курила люльку з довжилезним цибухом та розповідала чудові казки. Молодша за що Буса (Магдуса) була іншої вдачі. Вертлява, сварлива, метушилася по цілому домі. Скрізь її було повно: по всьому обійсті, в городі й пекарні. Через цю метушливість траплялися з нею різні пригоди. Декілька

разів падала в ледівню та з горища; виверталася бричкою, з саньми. Мала поломані ребра, повикручувані ноги, зломане перепело. Одна лопатка виставала горбом. Буся ходила на милинях, уся попідв'язувана, попідмошувана подушечками. Покрикувала на челядь, сварила внуків. Ми не любили Бусі.

Обидві з Куцунею мешкали у двох крайніх кімнатах, де виховувалися, під їх наглядом, всі дідові діти, а потім внучата. Кімнати звалися — “бабунині”, або “дитячі”. З тітками мешкала їх небога — Дизя, донька наймолодшої з сестер — Марії. Дизя була сирота; обпірала, обпрасовувала весь дім, приречена змалку на гарівку та стародівочтво.

Одружений був дід Іван з Амелєю Свйонтковською, родом з Білорусі. (тоді, чомусь, говорили; — з Литви), маленькою чепурненькою жіночкою, спритною та інтелігентною. Була дуже начитана, мала надзвичайну пам'ять. Сам вдвоє більший ростом за дружину, пересидів дід усе життя під її маленьким черевичком. Діти родилися щороку поодному і подвоє. Рівно половина вимерла малими: — семеро залишилося: чотири доньки і три сини. Усі були здібні, музикальні. Дівчата вчилися дома, за тодішньою модою; мали бон, “гувернерів”, вчителів музики. Дід дбав про освіту й виховання дітей. Всі грали на фортеп'яні, добре говорили по-французьки, що було, *conditio sine qua non*, тодішнього “доброго тону”. Найстарша, Галина, була красуня; — сполука чепурности з якоюсь величавістю. Середнього зросту, струнка, з тонкими рисами обличчя, попелястими косами, злегка прижмуреними, синіми очима. В кожнім атомі, в кожному порусі вроджена аристократка. Чудово грала на фортеп'яні, немовби скінчила консерваторью. Віддана була за Миколою Терпецьким, елегантним красунем, дідичем села Посухівки, бабієм та гулякою.

Тернецькі були православні, хоч уважали себе поляками. Щоб затерти своє зовсім ще свіже українство, писалися — Церпінкі, всупереч офіційним паперам. На католицтво поперехрещувалися шойно у 1905 році, після першої російської революції, коли це стало вільно.

Підстарша сестра, Ніна, не мала ані вроди, ані чепурности, ані інтелігенції Галини. Весела, пухка, з фіялковими очима. Мати моя, Ізабелля, була третя з черги. Дрібна, жива шатенка, з блакитними очима; їздила верхи, стріляла з рушниць; була музикальна, співоча, добре знала французьку мову і силу читала. Мужчини упали біля неї, закохувалися добезтями. Найменша із сестер, Йоганна, (Іванна), відкинулася від цілої родини. Самолюбна, зарозуміла верхоглядка, різка в поведінці, хоч доволі гарна. — не мала загальної симпатії.

З братів найстарший був Адам, молодший за Ніну, старший за мою матір, меткий, голінний. — одна невгамована, жагуча радість життя, втілення гумору та очайдушся. На Поділлі та Київщині не було гімназії, у якій-би Адась не вчився і з якої-б його не прогнали за збитки. В Гумані плюнув на лисину вчителю “русской словесности”, у Винниці влаштував котячий концерт з приводу “табелю” (царського свята), в Немірові закрутив роман з молодою жінкою старого директора гімназії, у Білій Церкві бився на рапіри за честь якоїсь красуні і т.д. Женихлива Адамова влача кидала його в різні любовні авантури. Дідові врешті терпець обірвався. — вигнав Адама з дому. Даремне той кався, божився, падав батькові в ноги; — дід не дав себе переблагати, хоч був м'якої вдачі. Галась вже надмір його завгорив, перебрав міру. Не помогло й заступництво матері, тіток та сестер. Галась пійшов облудним сином тинятися по світі. Дім опустів без ньо-

го, попав у жалобу. Найбільш побивалася Куцуня; — Гадась був її любленик.

Спершу Адам служив по цукроварнях, яких на Поділлі було багато. Любовні пригоди й бешкети потяглися за ним. Жінки шаліли за Адамом, зраджували й кидали чоловіків. Ті викликали Адама на двобої. Ревниві спобіжники двічі його збили, виманивши на балю із залі. Так відкалашкали, що ледь вибрався з халепи. Закохані жінки відходили Адася. Якась дівця струїлася через нього. Гадась так побивався за нею, що на похоронах скакав у могилу, присягав їй вірність до смерти. Через два місяці викрав жінку антикаря в Гнівані й втік з нею до Одеси.

Слава гула за Адамом, доходила до Теплика. Огірчений до краю, розгніваний дідуньо заборонив усім з родини якінебудь взаємини з Адамом. Проте він час до часу з'являвся потайки, переховуючись у тіток в кімнатах. Дід не знав, чи удавав, що не знає. Родинна трагедья тяглася декілька років.

Гадася усі без винятку кохали. Він полонив людей своїм соняшним гумором, безмежною добротою. Ніякої ваги не надавав добрам матер'яльним, усе своє вічно роздавав людям, розвірював гроші; ніколи не мав нічого. Кохав само життя і радість.

Ще малим хлопцем вініс був жебракові, все що захопив у хаті. Дорослий прийшов раз смерком з полювання в повному роздінні, віддавши все із себе по дорожньому. Не вмів журитися зовсім. Радість била з нього, як джерело із землі. Перетанцював, проспівав, пересміявся своє коротке, мов блискавка, життя.

Молодший за нього — Тодір, вдавсь цілком у рід Кокистенських. Високий, кремезний; мав також неугавний гумор, дещо рубашнійший за Адамів. Гострий на язик, дотепний жартун, дещо скоморошого типу, умів забавити найбільше товариство. Всі реготали, а Дорко

сидів поважний, самою міною викликаючи сміх. Писав добрі сатиричні вірші, оди та памфлети, розкидані по різних журналах. Вчитися не хотів. Перечитав усю батькову книгозбірню й уважав, що нічого цікавішого в школах не навчиться. Купував книжки, виписував журнали.

Найменший з братів і з усіх дітей був Талей. Вродою та музикальністю вдався у найстаршу Галину. Мав багатогоний драматичний тенор. Медичного факультету не закінчив, перейшовши на право, але кар'єру зробив, як співак. Учився співу в Києві у славної співачки Мазіні, потім у Міляні. Виступав на всіх більших сценах Європи та Америки під ім'ям — Енцо Леліва.

Окрему кімнату в домі займала бабуня Чапля (Стася), молодша сестра бабуні Амелька, сухорлява, жвава й жартівлива вдовиця. Всі її дуже любили за доброту, веселість та дагідну вдачу.

Усі Копистенські мали одну спільну прикмету — живловий, очайдушний гумор. Вмирали жартуючи й сміючися. Гумор бив з них, пеначе сяйво, захоплював довкілля. Це була неприторенна, самонастатня українська веселість.

Копистенські сміялися. — Душа котилася, гула широко, як повінь. Люди бігли по цю веселість, по той сміх, мов пілющу воду. Шукали в нім забуття й розради. Хтось із теплицьких гостей склав був такий чотиривірш:

“Коли маєш в серці рани,
Йди до двору під каштани.
Там пригорнуть, заспокоять
і всі рани серця згорять.”

ДІТИ, ЗБІРІ І ЛЮДИ

Наш дім стояв на узліссі. Ліс обгортав його з усіх боків, застіняв перед світом. Було добре, затишно домові в цих дужих обіймах.

Поземий, гонтою критий, з широким ганком на чотирьох кольонах, дім мав простодушно-непретенсійний вигляд. Подвійно широкими вікнами замріяно дивився на травник та браму і далі, геть, в димну далечінь, де на овиді синіла Зятківецька дубина. Довкола шумів ліс тихим, рівномірним шумом; інколи дужче, коли розповідав епос давноминутих днів; часом тихше, впадаючи в ліричний романтизм доби, що саме кінчалась. Іноді мовчав. Стояв заслуханий в свою непорушність і, може йому лиш чутний, гомін землі, зір і часу.

Ліс звався Кошурів. Час ішов понад ним, карбуючи свій хід на старих дубах, що мов курінь крємезних запорожців, виступали вперед, насторожені на захід, як тоді, за Хмеля, коли-то звідтам налазила сараною ляхва, а потім тікала у переполосі, мов цькований вовк з чужої обори.

Було, минулося. Дуби пам'ятали.

Події ті саме тут розігралися двоє і пів сторіч тому, коли-то молодий Теміш Хмельниченко, мов степовий горел, зі своїм стадом, проганяв геть на захід, за Бог хижого шуляка — Калиновського. Наздогнавши милю звідсіля, завдав йому такого чосу, що тільки могилами погорблений обрій значить, це місце, де відбулася крівава січа року божого 1652 та позначений могилами шлях, кудою утівав займанець.

Ліс тоді безперервно тягся над Богом, з півночі на

південь, через Тульчин, Куну, Ладизин, — на Теплик та Гумань і звався Перевалля. Це-ж його прорубані залишки тут і там чорніли тепер по горбах, ярах, або димчастими смугами курилися на овиді. Кошурів — це тільки відірваний клапоть цих лісів колишніх. Сорок десяти, витягнутих, немов велика долоня, на широкій горі. Граб, берест, клен-дерево та гаймін диких черешень. То-ж на весну Кошурів подобав на білий, запашний букет, а гірковатий пах яснощвіту наливав повітря.

Наш дім стояв на самім скраю ліса, повен людей, собак та всяких диких звірів, ну, і чвірки романтичних, розбріканих дітей. Власне, належав графині Потоцькій, як і всенька ферма, — ми лишень породилися та зростали в ньому, — от-же був “наш”. Не уявлялося навіть, що міг бути іще чийсь, таксамо як і ліс.

Але, заки поселитися в ньому, спотанову ми жили в іншому домі, кращому з вигляду, у якомусь мисливсько-тирольському стилі. Стояв при в’їзді у ферму та мав репрезентаційний вигляд. Точнійше, — ми породилися в ньому, але мешкали там тільки короткий час, — перших три-чотири роки. З ним зв’язане моє перше дитинство.

Чотири великі, ясні, мов ліхтарні, кімнати займали весь його позем. Дві менші примостилися на поверсі. Зіпхнута у підземі пекарня вела понуре животіння “дідової дівки”, підсліпковатими вікнами визирала з нудьгою на під’їзд та подвір’я. Кругом дому росли граби, липи й акації.

Саме тут, в одну ніч грудневу, довелося мені уперше зіткнутися віч-на-віч з ним світлом. Рік той складався з одної палниці і трьох вісімок. Іще через рік, цимсамим шляхом з’явилася моя менша сестра. — Устина. Вона нехотячи народилася в Теплику, в гостині у дідуся, куди ми всі приїхали на Різдвяні свята.

Коли по двох місяцях ми вернулись додому, — я

вже мав чубатий рік та всі позначки самостійності. Мене відлучено від моєї мамки, Мотрі, за якою я довго тужила й побивалася, з'їдаючи величезні сіканці, облиті моїми сльозами. Розпука моя, отже, була радше моральною, а не матеріальною якості. Місце Мотрі зайняла нова мамка. — Тетяна. В крілячій шубі, у такому ж каптурі, стояла я посеред кімнати, обзираючи з цікавістю мешкання й метушню, що чинилася в ньому. Всі бігали, турбувалися, зносили з саєю речі. На канапі лежав чудний сповиток і дерся, мов опарений кіт. На мене ніхто не звертав уваги.

Саме тоді вбіг до кімнати Арно. З радісним скімлітом лизнув мене по обличчі. Радість наша була обоюдною. Я пустилася чвалом до канапи, показуючи йому пальцем дивний сповиток — О-о! — гукала я тріумфно. — Подивися, мовляв, що за чудо-диво привезли ми від дідуся з ялинки.

Арно второпав, видно, нескладну мою мову, — обнюхав уважно чудного гостинця та збагнув в чім справа, бо кинувся до батька із радісним ревом, здоровлячи його із цінним придатком.

Сцени тієї не пригадую собі докладно, хоч вона автентична.

Ми з Арном були рівесники. — народилися тієї самої ночі; я у більш комфортних обставинах, у просторій, ясній світлиці. — він під сходами, в темній "сутерані" (підземлі). Було це прегарне, гладке цуценя мисливської породи, біле в каштанові пятки, лапате, з довжелезними вухами й серйозно наморщеним писком. Удвійку барашкували ми по килимі, як пара побратимів. Арно, проте, хутко почав мене переганяти інтелектуальним та фізичним розвитком. Був уже дорослий породистий понтер французької раси, переживав перші любовні зворушення й бурхливі мисливські пригоди, коли я щойно підвелася на ноги, бовкаючи якісь нескладні

одозвуки. Відтоді життя його розійшлося з моїм, пішло своєю собачою тропою.

Нова дитина вдалася надиво криклива. Від першого дня свого існування дерлася несусвітнім криком, хоч була зовсім нормальна й здорова. Кричала ради спорту.

Люди втікали від цього неугавного вереску, затикали вуха; батько діставав мігрени, мати плакала в безсилій розпуці; напіводуріла Тетяна бігала опівночі на розпутьтя “розсівати крикливиці-плаксивиці”. Усі ті найрадикальніші засоби, були безсилі. Дитя росло, їло, спало і не переставало дертись.

Устина, взагалі вийшли інша від мене. Чепурна, дрібненька, зі смуглявим личком та спритними темними очима, нагадувала ляльочку. Кликати її “Манусь” — тобто: маленький. Її мамку, Тетяну, замінила згодом нянька, Варка. — чорноока молодиця, з циганськими, сердитими очима, — єдина істота, до якої Манусь був як-так прив’язаний та мав довір’я. Поза нею не любив нікого, не визнавав ніяких пестошів, не дозволяв нікому доторкнутись до себе, мала навкірливу, капосливу вдачу. Мешкали обі з Варкою на горі. Коли ранком Варка зносила її на сніданок, — Устина заздалегідь давала про себе знати. Голосок її бренив на сходах — Бив Мина, била Варка, бив дідо. — Усі її били, кривдили. Коли мати хотіла поцілувати її надобрідень, вона виривалася з криком; кусіля, кусіля! (вкусіла), показувала на щічку й тікала до Варки.

Саме тоді приїхав до нас на життя ділуньо Едвард, батьків батько Гисокий чорнявий ще ган безсивини майже. Ходив у чорному сурдуті, був мовчазний, суворий. Поселився в одній із горішніх кімнат, в сусідстві Устини. До їда він сховався на обід та вечерю, переважно пересиджував у себе. Ходив по кімнаті, заклавши за спину руки. Хворів на катар шлунка,

уникав товариства. Носив у собі трагедью збанкрутованого пана.

З дідом разом приїхав його приймак, Янкб, хлопчаина років восьми, жвавий та збитошний. Батьки мої не скривали деякої нехиті до хлопця, ставилися до нього цупко, може, навіть суворо. Це насторожувало, мабуть, діда до сина та невістки. Відносини між ними були стримано-чемні, без тепліших ноток; таїли в собі драму давноминулих днів. Янко мешкав з дідунем на горі; помагав йому одягатися, роздягатися, подавав сніданок. Дідуньо помітно занепадав на силах; чимраз частіше не сходив до їдальні, залишаючись в ліжку. З нами поводився чемно, на деякій розстані, майже байдуже. Іноді, коли почував себе краще, брав на руки Устину, підкидав її легенько на коліні й бурмотів під носом: "Їхав собі пан, на конику сам..."

Устя була його люблениця. Мене зрідка погладив по голові у приступах найкращого настрою.

Пам'ятаю себе дитиною зовсім малою, — трьох і навіть двох років. Розуміється, — це не одностайний спогад, лишень відривки спогадів, але їх так багато, що творять одну барвисту цілість. Автім, є речі, що пам'ятаються не пам'яттю, лишень вражіннями.

В доволі молодому віці почав у мене проявлятися нахил до самостійности, — пізнавання світа на власноруч. Перла мені до цього неугавна цікавість, мабуть, цясама, одвічна жага пізнавання, що штовхала пралюдину до експериментів, а прабатьків наших до райського гріха. Експеримент мав для мене неподоланий приваб, хоча й не все проходив мені гладко. Маючи три роки я напилася карболевого квасу. Потягнув:

мене його вабкий, рожевий вигляд. Міг-же це бути малиновий сік.

Зіпнявшись навшпиньки біля умивальні, я перехилила склянку просто собі в рот. Зміст її, мабуть, ненадто міцний, умлівіч опинився у моймоу шлунку. Смаком, ані запахом не нагадував малинового соку.

Власне, експеримент мігби на цьому й закінчитися, з кращим або гіршим наслідком для мене, коли-б, не сіло — не впало, не надбігла мати. Крик її вразив мене дуже неприємно; — я мала вроджену відразу до всяких скандалів. На нього надбіг батько. Пригадую собі дуже імлісто цю макабричну сцену. Обоє, мов божевільні, хватають мене, перевертають гороніж. Чийсь палець безцеремонно лізе мені в горло. Силкуюся відкусити його, не переносючи всякого насильства. Мене валять в, зумисне для цього сотворене місце. Пручаюся, звиваюся в'юном, пацаю ногами й кусаюся. Квичу притому диким голосом. Мене голомшать ще дужче, викручують щелепи, руки; ллють у рот кисле молоко, солодке молоко, чорну каву, білко з яйця і ще якусь погань; начавлюють живіт. Викидаю із себе все зайве і незайве. Враз усвідомляю собі, що батьки мої показалися. (пси у нас казилися доволі часто.) Обезсилюють мене: жах і розпука. Згодом сиджу у столовій на своїм кріселку, посинячена, заплакана, з напухлими губами й наболілим тілом. Не можу збагнути наглої переміни в поведінці батьків, чого вони радіють, припадають до мене з такою-ж фур'єю, як щойно знущались наді мною. Сприймаю ті чулості з відразою та недовір'ям. Мене струшує розхлипаній жаль. Щастям, — на світі існує забуття. у якому потопає все.

Приблизно у цьому-ж часі мій вказівний палець, гнаний жагою пізнання, нанизавсь ненароком на розскакану голку машини, коли мати весело покотіла

на ній. Спіймався як ковбик на вудку. Це анітрохи не відбило мені охоти пізнавати далі жорстоку і зрадливу дійсність. Навпаки, — вона жагтіла в мені, як за гарливість перших християн. Мій розумовий розвій супроводили численні досвіди, у яких ніс мій прийняв також жваву участь. Никаючи, в погоні за новими відкриттями, поталанило мені наткнутися на насіння квасолі. Виявилось зразу, що подовгаста, рябенька квасоля цілком допасована до дірок мого носа. Без надуми, умлівіч опинилася в них, як у призначенім зумисне для себе місці, в положенні — ні взад, ні вперед. Набубнявівши за ніч, набрала природньої охоти до росту; стало їй тіснувати в цьому футлярі. Це мене спонукало похвалитися мамі, — мовляв — маю посаджену в носі квасолю. Оглядини потвердили цю невідрадну дійсність. Всі заходи визволити квасолю з носа, а ніс від квасолі, виявились даремні. Щойно лікар з пінцетом упорався з цим.

Цю урочисту й тріумфну хвилину пригадую собі з повним реалізмом. Було мені тоді 3-4 роки. Життя моє замикалося тоді в п'ятьох кімнатах, мов у п'ятьох частинах світу, зпоміж яких спальня була найбільш досліджена країна.

На підлозі серед неї цвів великий килим, мов запашна прер'я. Над ліжками рівно ж пишалися килими, на яких бугага рістня вугляної доби, гариювали неймовірно рогаті олені, літали археоптерикси подібні на бажанів або навпаки. Висіла там батькова мисливська знадоба: рушниці, сітки, набійниці (патронтажі). Стояла присадковата, добродушна комода з круглоподовгастим свічадол, а в кутку чорний одержник (шахва) дидав злобою та підступом. За ним був зловісний куток, у якому доводилося часто спокітовувати різні провини. В одержнику висіли мамині балеві сукні з довжелезними тренами, глибокими викотами,

обшиті джетами, рушами, мереживом; батькові сурдути, візитки та фрак. Батько й мати скидалися в тій одежі на чужих, незнайомих панів, із журнальних малюнків. Ідучи на бал, пропалися з нами якось офіційно-цупко, цілуючи нас. Віяло від них пахощами й чужістю. Мене огортав сум і неспокій. Здавалося, що трачу їх назавжди такими, як були досі, — звичайними, близькими.

Вони наказували, щоб ми були чемні, давали челяді доручення та від'їздили. Протилежно до мого настрою, я спостерігала веселість челяді. Вона доброзичливо проводила панів до повозу, чи саней, потім шаліла з радощів. Мина хапав кухарку, Олену, або покоївку, Полю, в обійми й танцював кругом столу. Потім падали на канапу; дівчина вишала, пануючи ногами.

Фривольний настрій челяді згодом уділявся й нам. Ми також скакали по канапі, шаліли. Устина, звичайно, йшла рано спати; мені знов ставало тоскно за батьками, тими звичайними, у звичайній одежі. Нагла переміна, що довершалася з ними за чарами злодухого чорного одержника, була незрозуміла та прикра. Я ненавиділа його, уникала ближчої стичности з ним. Зовсім іншу вдачу мала старосвітська канапа в їдальній кімнаті. Огрядна і терпляча, як добряча тітка, звалася "Ковчег Ноїв". Виглядом та розмірами, нагадувала, дійсно, той перший корабель першого мореплавця. Мала, крім того, чудодійну прикмету: прикидатися чим завгодно, на кожне моє бажання: раз кораблем, раз поїздом, раз розбриканим конем, а то й просто, розбурханим морем, у хвилях якого можна було купатися досхочу. Усе це мусіла витримувати її качап'яча терплячка та старі пружини. Часом з глиби м канапи вибивався стогін катованого звіра. Вона помітно старілася й марніла на очах. Ребра її шораз

Більше випиналися зпід злинялого адамашку, що колись міг бути зелений.

Над канапою розгортався полярний краєвид у золочених рамах, з берегом моря, повен червоно-золотої експресії, з сонцем, як велика, перестигла мореля, що котилося в море; — Клеверсів “Захід сонця над Фінським заливом”. Картина ця з незмінною силою багато років чарувала мене. Зіпнявшись на бильця канапи, я годинами вдивлялася в мерехтливу даль моря і сонця, що відбивалося в ньому, цілком перенесена буттям туди. Скільки казкового тепла, радісної ясності й притульності спливало на мене з тієї картини! Причаровував і другий образ, що висів у столовій. — весняний розлив, — серед гущавини молодого лісу. У човні дівчата зривали з дерев квіти та плели вінки. В сільських сорочках, у вінках були прекрасні. З образу віяло зеленню, пахом води і лісу.

Картини, взагалі, мали для мене заворожливу силу. Це-ж були зачаровані світи, по яких можна було волочитись досхочу, переживати всілякі пригоди. Немавший чар мав для мене стінний годинник, що висів у столовій. Коли нікого не було в кімнаті, — з нього виходив високий, тонкий пан, цибав довкола столу, високо підіймаючи ноги. приказував: тік-так, тік-так! Був загадково-понурий. Придивитись до нього — була одна мрія. Скільки наваремних зусиль, терплячих засідок, хитрощів, коштувало мене, щоби його заскочити знічевя. — він усе схистився захватися впору.

Взагалі, усі статки жили тоді своїм таємничим життям, а весь дім аж двигтів від всіляких містерій. Здебільшого по ночах творилися в ньому несусвітні дива.

Будив мене, звичайно, собачий гавкіт. В ті роки мені раз-у-раз снівся вовк і качка. Сірий, волохатий

вовк (як у казці), хапав білу качку. Качка тріпалася й кричала. Я прокидалася схвильована й довго не могла заснути. Серце билось притьмом, в кімнаті було темно й моторошно. Густа, смолиста темінь заліплювала очі. Далеко десь погавкував пес довгим, затяжним гавкотом. Мене огортало почуття самоти і суму. Це був глибокий, підсвідомий смуток, чи перечуття смутку, нав'яне жахом темноти і тиші. Заслухана в гавкіт, я не знала, чи маю заплющені, чи розплющені очі. В їдальні чикав повагом годинник. Тонкий, як палець, високий пан ходив кругом столу, заклавши за спину руки, або помахував ними в такт ходи. Виразно чулися його рівномірні кроки. — Тік-так, тік-так, — гомонів. За грубкою солодко поцвіркував цвіркун. Кімнату виповняли дивні шарудіння. Хтось обережно, стиха постукував чимось. Робилося лячно. Зимнорукий жах підкрадався до мене; на тімні мокріла чуприна. Я натягала на голову ліжник, лежала нишком, боючися дихнути. Хтось навшпиньках никав по кімнаті, лузаючи насіння. Далі починав котити по підлозі горіхом. Було чути дрібні, швидкі кроки, притишений хихіт. Горіх зпід комоди котився під одежник. За ним навздогін кидався "той"... що виправляв по кімнаті, герці. Під ватяним ліжником ставало недовидержу душно, починало нудити. Щось пекуче підлазило до горла, скоботало, млоїло. Ночі ті були повні нестерпної муки. Беязь, сум і нудота зморювали мене вкрай. Знебувшись, я починала звільна засинати. Враз знімалася десь собача зв'яга. Ми жили під лісом і один Господь знає, що там по ночах творилося доволі? Може із дальших лісів заходили вовки. Заїдня посилювалася, то притихала. Тонкі, заїдливі голоси собачі виляскували лунко; їм вторили старечі, грубі, захриплі. Годі було розібрати, — далеко десь, чи близько, у безвісті, чи над самим вухом? В сонній

маячні увижалася зграя розгавканих псів, що обступили мене довкруги та настирливо гавкає в самісенький рот. До того ставало недовидержу бридко, я починала кричати: ай, мені собаки наплювали в бузю!

Тоді чіркав сірник, батько й мати разом схилились наді мною; стурбовані силкувалися збагнути, що мені бракує? — У неї, мабуть, гробаки. — здогадувалась перша мати, а батько ішов до їдальні, приносив кусень хліба з сіллю. Всі жахіття відразу счезали, ставало радісно й безпечно.

Поза цими нічними переживаннями, — я була зовсім здорога, нормальна дитина, з повсякчасною охотою обідати. Дві мої були погожі, оптимістичні, повні творчих зворушень. Розстелений на підлозі килим був ареною моїх перших надхнень.

Устина мала звичку нудитися. Никала з кутка в куток, надокучала всім. Не вміла гратися і не любила. Кружляючи по хаті, позирала скоса на мої будівлі з кубиків та карт. Коли споруда, менш-більш вивершена, пишалася величаво посеред кімнати, вона “ненароком” тручала її ногою, проходячи мимо і чимдуж тікала. За нею линув мій розпучливий лемент. Її, звичайно, ставлено за це в кут. Тоді дім наповнявся несусвітнім криком безневинної жертви, якій заподіяно нечувану кривду. Я, схлипуючи, починала відбудувати свою зруйновану озію. Мозолисто, терпляче виводила стіни, башти. Устина той час репетувала навколішках за чорною шахвою. Коли моя палата була на викінченні, — вона схоплювалася, підбігала, пацала ногою і, не перестаючи кричати, тікала на місце своєї покути.

Ми мали різні вдачі, недуже любилися й чубилися до загину. Власне, — я її човпла у відплату за каверзи. Ось я скупчено, захоплено малюю. Вона тиняється по хаті і “ненароком” штовхіць мене в лі-

коть, або стілець ногою. Не маючи змоги відгетькатися від неї, я кидаюся та голомшу її.

Дрібненька, гарненька. вона була метка на слово, вмить уміла на все знайти відповідь. З нею часто траплялися пригоди, після чого деякі частини її одіння мусіли сушитись. — Де твої штанята, Устю? — питав батько приїхавши з поля на обід, а ми лізли йому на руки. — Гріються біля грубки, — відповідала не надумуючись, або: — пійшли на прохід.

Мати повишивала нам тоді українські сорочечки з поликами; Устина мала червону спідничку, я синю. Ми дуже любили цю ношу,, ходили в ній часто й виглядали, як ляльочки. — зокрема Устина. Собі мати також вишила гарну подільську сорочку, залюбки ходила в ній дома. Це називався “малоросійський костюм”.

Устина з Варкою ішли на гору спати; Устя забирала з собою печену бараболю з вечері та голову з оселедня “під подуся”, на завтра. Тоді в домі наставала тиша; столова набирала особливого чару. Над столом звисала велика, ясна лампа під молодшим кльошом. В кутку ніжно співав причахлий самовар. Дідуньо мовчки розкладав пасьянс. Мати вишивала, приспівуючи зтиха. Батько садив мене собі на коліна, рисував коней, птиць, всіляких звірів та невідмінно вовка і качку, що снилися мені передтим і потім. Оповідав також байочки, ілюструючи їх зразу у мойому зшитку. Були це найчудовійші хвилини мойого дитинства. Я обожала батька. Здається, — це був одинокий в моїм життю чоловік в якого я була закохана сліпо і беззастережно. До матері моє ставлення було більш критичне.

Жива, енергійна, веселої владі, вона невельми вглиблювалася в мій духовий світ. Поведінка її зі мною невсе бувала коректна, іноді навіть доволі кру-

та. Я не переносила зроду насильства й наказного тону. Доброхіть все могла зробити, — силувана нізашо. Дух сгровиву зразу ставав у мені дуба. Я готова була йти голіруч на прю з ким завгодно, хто лиш посягавби на мою незалежність. На мамине картання, відсварююсь рішуче. — Прошу зі мною не сприкати-ся! — гукала, коли мені нахрапом накидали щось. Очевидно, — я не мала сполегливої вдачі. Про таких дітей, звичайно, говорять, що вони уперті. Отже я була уперта, огурна дитина, все готова до бунту; кидалася в рукопаш, ніколи не здаючи доброхіть позицій. Батько прозвав мене Собакусьо.

Сиджу ранком на килимі, саме де розлилося сонце, будую якусь палату й співаю собі “комаря” — “Дуб на дуба похилився, упав комар тай забився...” Скупчено-радісне захоплення. Саме тоді мати мусить мене займати. Звичайно відсварююся, або прикидаюся глухонімою. — Ходи помолитися! — гукає вона з другої кімнати. Заклик проліта повз мене в порожнечу. Вона надаремне повторяє його декілька разів. Відтак стає наді мною грізна і рішуча. — Ти не чуєш, що мама тебе клича?

Тон рішуче мені невподобний, тож не чую і не думаю чути, поглинута своїм зайняттям, співаю далі. Тоді мати бере мене за руку, підводить з підлоги й тягне до ікони, рішуча і гнівна. Цього вже забагато. Мій сполегливий спротив переходить у зовсім явний бунт. Вириваюся, тупаю ногами й кричу, що не буду молитися. Тепер вже нема снаги примусити мене бодай перехреститися, нето відмовити молитву.

Після плесканців, мати ставить мене в кут. Лють та обурення заливають мій мізок. Намагаюся дозолити їй найдикішим криком, який тільки може видобутися з мене. Тоді вона забирається геть, зачинивши за собою двері. Це найрафінованіша пімста, яку лиш жін-

ка жінці спроможна вигадати. Вся моя жага дошкули-ти, допекти їй вереском, розбивається об ніщо. Мене огортає враз неугавна жалість. Почуття заподіяної кривди, насильства, рзуйнової радості проймали все моє нутро. Я плакала найгіркішими слізьми. Скорбота моя була чесна і глибока.

По малій годині мати появлялася й радила мені помиритися з нею; я мусіла тільки зашось її перепрошувати. Це тільки посилювало моє обурення. Власне, — перепросити мусіла б вона мене. Злоба ще дужче накипала в мені.

Не дїждавшись моєї відповіді, мати виходить. Я лягаю на підлогу й пацаю ногою у безснїлій люті. — Ноо!.. — вигукую гнївно. — Ти не моя мати. Я не твоя дитина. Иди собі геть!

Зайнята чимось у другій кімнаті, вона прикидалась, що не чує. Співала. Від цього я ще більше скипаю. — Нооо! — кричу, наче хтось мене зачіпає. — Забирайся геть! Я тебе не люблю, не жалію. Ти не моя мати.

Врешті їй терпець обривався і вона мене збивала врдуге. Багатьом дітям це зразу помагає. Зі мною було навпаки. Я тратида тільки охоту до дальшого турніру та дискусїї з нею. Стоючи за чорним одежником, дихала на матір важким духом. На місце люті знімалося в мені понуре завзяття, зимне та безслїзне; сковувало мене, наче крига. Я не плакала більше. Тепер мені тільки хотїлося вмерти, на злість мамі. Як це зробити, я не знала; тямилу тільки, що це була-б для неї справжня капость. Просто розплистися в ніщо, подітися і вже. Нараз пригадувався батько; — зворушення счавлювало мені горло. — Де-ж то мій Собакусьо? — питався він, саме приїхавши з поля на обід та просто прямував за шахву. Моя туга, мій жаль, мої надії линули йому назустріч. Рука його ніжно торкалася мого обличчя, а слїзки потоком ринули з моїх очей. Я

була певна, що він на мойому боці. Був же непомилушний та справедливий.

Він тихенько похилився до мене. — Здається. — ти не слухав мами, не хотів молитись. Правда це Собакусь?

Важко було на не відповісти, — я лиш схлидувала. — Ну, то помолімся.

Противитись йому не було снаги. Я ладна була усе зробити, що-б він не забажав, навіть помолитися, тільки щоби мати не чула. І коли він бере мою руку та хрестить, я повторяю за ним слухняно, ледь чутно, липкими від плачу губами: — Мняця й Сина і святого Духа, аминь.

— А тепер підемо, перепросимо маму. — каже він, цілуючи мене і тягне з кута. Тут уся моя спелегливість супроти нього ломається зразу. Опинаюся рішуче; він даремне силкується перетягти мене до другої кімнати. Чіпляюся одвірків, обпираюсь об поріг ногами. Ні, ніяка сила не змусить мене перепросити матір. Я загартачилася й волюю лишитися не снідавши, не обідавши й не вечерявши. — як принизитись до цього. Мое ображене самолюбство, почуття заподіяної кривди й завзятість дужчі за голод, що корчить мені утробину. Та мати сама іде мені назустріч і притика руку до моїх затиснених губ. — Ну, пошідуй маму! — каже примирливо-наказним тоном. — Пошідуй і будем обідати

Слово "обід" ударяє у найвразливіші мої почування. блискавкою прошибає нетри мого завзяття і, як блискавка гасне. Ще більша затятість набрякає в мені. Мамина рука надаремне чекає мого пошідунку. Боюся навіть, ворухнути губами, щоби їй не дати найменшої ілюзії.

— От, братіку, характеричок! — каже вона з досадою і батько випуска мою руку. — Коли ти така, то

йди собі геть! Я думав, що маю розумну і добру дитину...

При цих словах серце моє падає в безодню. На його місці лишається затерпла грудка льоду. Батько виходить, замкнувши за собою двері. Я заплющую очі і перестаю бути. Замість мене стоїть у кутку задубілий сум і німа розпука. Пійшов. Нетільки пропаша всяка нація але й він сам, батько, укоханий, єдиний, покинув мене й втрачений навіки. (Це щось посередне між думкою та почуттям.) Стою задубіла, прислухаюся до голосів у столовій, потім втіскаюся у самий куточок, сідаю на підлозі і довго, гірко плачу. В ідальні подзвонює посуд, линуть спокійні, веселі голоси. Є ще хтось чужий на обіді. Сміються. Мене. — якби не було на світі. Ніхто й не згадає. Але чого вони сміються? Чи, бува не з мене? Моя самолюбність нагорожується; ще глибше втіскаюся в кут. А звідтам так упійливо пахне обідом! Їсти хочеться до безтями. До мене ніхто біля не заглядає. Тепер тільки втіснутися у мишачу дірку й заховатись назавжди. Почуття покинутості сирітства, самоти огортає мене, як осіння ніч. Жаль, плач і голод знемагають мене. Не спам'ятавшись, — засинаю. Сниться: — сиджу в цвіргуновій хатці. Цвіргун такий милий, привітний частує мене пиріжками верчиками й усім цим, що "там" пахне. Борщ, печення, скрутень з яблуками та сметаною. Цвіргун сидить напроти мене, грає на скрипочці. Аж тепер бачу, на чім він так чудово грає по ночах. А там мене шукують, бігають, турбуються. — де поділась дитина? Чи не вхопив' бува, вовк? Плачуть. Ага!.. Тепер їм школа. Хай шукають, хай плачуть. — ніколи вже не вернуся...

Жалість у суміш з тріумфом і завзяттям.

Хтось раптом бере мене на руки. Розплющую очі — в маминих обіймах. — Ах, ти-ж дурне цуценя! —

сміється вона, цілуючи мене. — Сплакане, голодне; не хотіло перепросити матір. Мати сама мусить перепрошувати. Ну, поцілуй-же маму!..

Маю заплющені очі і не все добре тямлю, але знаю, що саме цього мені й треба було. Обнімаю матір і міцно цілую. З другого боку стоїть батько; сміючися, пригортає мене. Діялося це шістьдесят років тому, а проте... стоїть в пам'яті та почуттях таке зовсім живе, немов ця страшна прогаль часу не існує зовсім. Бо людина — це світ замкнений в собі, де час і простір мають зовсім інші виміри, аніж дійсність. Живуть в людині поза часом і дійсністю.

Поза цими непорозуміннями з матір'ю, я була сильно прив'язана до неї. Ми тільки мали зовсім різні вдачі. Я непереносила всякого приневолювання; з премочі не хотіла нічого зробити. Це, мабуть, діється з більшістю дітей. Дорослі невсе хочать про це знати; забувають, що самі були колись дітьми. Батько, мабуть, знав про це дещо; адже я була зовсім подібна до нього; проте він мусів підтримувати мамину повагу.

Та були у мене і з нею години чудового єднання. Ранком, коли вона, співаючи, поливає у вітальні квіти, — втискаюся до кімнати й затесавшись в куток, слухаю її співу. Голос її дзвінкий і приємний. У якійсь ясній суцні, з коновкою в руці, мати увижається мені одною з цих красунь, що в'ють вінки в лісовій зелені картини. Фігуси та олеандри, що стоять під вікнами в деревляних кадках, видаються мені егзотичним лісом. Вона майорить у ньому, як недосяжна далека русалка. Дуже ніжні й теплі почування ворухаються тоді у мене до неї. Я вдячна їй за спів, за те,

що вона така гарна, що не займає мене, не помічає навіть. Мимо оптичної далекости, в цю мить мати мені найближча. Я також вітаю в якійсь невідомості: над Німаном якимось, над Горинню, з Гандзями, Грицями, на якійсь Україні, де віють буйні вітри. Мені чомусь солодко і тоскно. Пориною в дивному якомусь світі, приколихана мельдьєю.

Мати співала виключно українські пісні; я була вся у силі їх чару. Про Україну я ще нічого не знала, дихала тільки надихом її таємної сили. Слово це я чула нерідко; воно мене чомусь чарувало таксамо, як Полісся. Одну-єдину пісеньку мати співала по-польськи; я сподобала її.

“Вйю, гей! Вйю, соколи! Оміяйце гури, доли. Дзвонь, дзвонь, ти дзвонечку, ти полескі сковронечку! Она любка така міла, в моє серце так сен впіла. Жаль, жаль мі за немі, за очамі бленкітнемі...”

Тоскно-мрійливий мотив навівав на мене тугу. Пам'ятаю, — хось спитав колись: — А де тепер Доззя? Мати відповіла: — На Поліссі. Мене овів дивний чар цього слова і залишився на ціле життя. — “Ти полескі сковронечку!...” Увижався, чи прочувався, розхвильований злегка краєвид, в жовтосиніх димчастих далечинах пісків та лісів, з низьким, сумовитим небом. Між горбами, ярами широка дорога. Може я бачила десь такий малюнок, — не знаю. Він був у мені. Я їду бричкою і парою коней. Коні біжать прудко і б'ється самітньо зойк дзвінка. “Дзвонь, дзвонь, ти дзвонечку...”

Мене обсадали жалощі, я залазила глибше в кут, заплющувала очі, щоби не плакати і безтямно тужила. Я була дуже вражлива на кольори та звуки; вони викликали в мені неймовірні візії.

Взагалі, оточував мене в ті роки світ незвичайних чудес. Десь від чотирьох до сьоми років, занім

я почала сприймати світ мисленно, я була в повнім володінні кольорових та звукових вражінь, в полоні кольорів та звуків. Вбираючи в себе вражіння, я жила мов у гушавинні містичного дісу. Кольори та звуки виповняли його, роем окружали мене, викликали дивні асоціації. Кожне новопочуте слово вицвітало в моїй уяві новим барвистим чудом, набирало своєрідної барви. Батько. — Маврикій, мав ім'я темносинє. мати. — Ізабелля. — соняшнорожеве, понеділок, — блакитний, п'ятниця. — зелена, субота. — як захід сонця, таксамо, як Теплик, середа — жовтогаряча. Досить мені було заплющити очі, як зразу летіли перед ними взористі килими у всіляких барвах. Я залюбки лягала, заплющувала очі й любовалася ними. Вони звались "гармати", — саме так увижалось мені це слово. Гармата — величезна, барвиста плахта. Я сама летіла у безвість, лежучи на одній такій плахті. Коли батько раз намалював мені справжню гармату. — мені не йнялося віри, що гармата може бути така. Зовсім не була подібна на гармату. Я з недовір'ям дивилася на ню і на батька. Моя уява малювала собі образи із слухових вражінь. Я жила в брані форм, барв і звуків.

Поруч з цим містичним світом, був ще світ реальний, дуже слабо розмежований з першим, лишень більш доторкальний.

Раз, коли ми самі з Устиною гралися в кімнаті, вбїг розсміяний Янко. Грав на двох стеаринових свічках, мов на скрипі, пританцьовуючи: тірлі тірлі, тірлі лі. Леда має пущенята! — приспівував.

Спадає це на нас, як приїзд найбажанніших свояків. Чіпляємося зразу до Янка, щоб зараз, негайно завів нас у підзем, де Леда має звичку шенитися. Мати каже йому засвітити свічку та обережно звести нас під сходи. Сходи круті, темні, завертають раз,

другий і третій. Нераз нам доводиться катулятися по них комітьголовою. Тому ступаємо дуже обережно, тримаючись міцно Янкових штанів. Крім того, на середньому закруті, де найтемніше, живе чорт і відьма. Цю таємницю відкриває нам пошепки Янко; проте бажання бачити щенята дужче за всі страхіття. Автім, Янко несе засвічену свічку; трима її високо, та ведучи нас крок за кроком, підкопчує нею по дорозі стіни.

Врешті, у темноті виблискують дві зелені цятки, — Ледині очі. Леда мамина ямничка, чорна з піджаринами, хитра та улеслива. Має міну черниці, хоч тричі до року обдаровує нас різномастими цуценятами. Гарчить погрозово нам назустріч. Діставши кусень булки, заспокоюється.

Щенята чудові! Сліпі, з рожевими мордочками, панічно розчепіреними лапками, викликають в мені захоплену чулисть. Устина має охоту порозплющувати їм силоміць очі. Я рішуче противлюся цьому. Починається бійка. Роздиране на двоє щеня пищить жалісливо. У бійку встряває Янко. Свічка падає раптом і гасне. Печеру обдягає окремішна темінь, в якій крім чорта, відьми та жаху, клубиться трое заплаканих дітей, пишчать цуценята і б'ється Ледин розпучливий гавкіт. Тоді кухарка Олена, відчиняє від печарні двері та робить з усім цим порядок.

А на горі самотньо умирає дідуно Едвард. Мати довго умовляє батька, щоб пійшов на гору, що дід його кличе. — Пійди, пійди, Маврикій! — просить ніжно.

Батько мовчки ходить по вітальні туди і назад, туди і назад, смикаючи вуса. Не може чогось пере-

бороти в собі. Може цього давнього жалю до батька, накіпінлого ще з дитячих літ; за ті роки на пенсії у Дзенівола за всі образи, приниження; за найпекучіші дитячі сльози. Того непростимого дитячого жалю.

Усе це, саме тепер, коли на горі умирає батько, ожило чомусь рантом, воскресло в ньому, обсіло роєм річей болючих, обкипілих кров'ю. Повиповзало із щілин пам'яті, з незатертих вражінь дитячих і на мить не дає супокію. Цілий рій почувань складних, нерозмежованих, переплутаних, як само життя. Жаль батька і жаль до батька боряться тепер в ньому. Обвинувачення по черзі забирають голос. Хлопчик малий, перечулений, з великими, заплаканими очима, стоїть перед ним, — живий образ тодішнього його самого, заступає йому дорогу на гору.

Нема снаги перемогти в собі цього навіть тепер, в цю годину, коли, власиво, усе кінчається, коли все простити і забути треба. Найважче-бо перемогти себе самого.

Він сьогоднішній, дорослий мужчина, може багато зрозуміти й простити батькові, але той хлопчик, той малий, ридаючий по ночах, ця дитина — простити не може. І батько не йде на гору. Похнюплено ходить, посмикуючи безнастанно вуса. Мати стоїть ще хвилину, ждучи надаремне. Потім тихо зачиняє за собою двері.

Кручуся непомітно між ними; здається, — нічого не чую, не бачу і не розумію. Ніхто на мене не звертає уваги. Але діти чують не слухаючи, бачать не дивлячись і не розуміючи тямлять.

Потім мати взяла мене та Устину за руки і повила на гору. Була дуже поважна, мовчазна. Настрій її уділився й нам. На горі посеред великої кімнати весь у чорному, лежав на тапчані дідуньо Едвард. На грудях вав схрещені руки. Був більш суровий, мовчазний

як завжди. В головах його горіли дві воскові свічі й мені пригадалося враз, що недавно Янко грав на двох таких білих, приспівуючи, що Леда має цуценята. Я дивилась на дідуня з зачудованим жахом. Це був перший мрець, якого я бачила. Перша моя зустріч зі смертю.

— Станьте навколiшки, — сказала мати, — помолимося за дідунову душу.

Ми слухняно клякли біля неї і вона почала відмовляти заупокійну молитву. Було дуже дивно моторошно й цікаво. Навіть Устя поводилася тихо, перейнята настроєм.

Потім мати взяла нас за руки та звела вниз по сходах В столовій, плечима до дверей, сидів гаш батько, спертий діктями об стіл, ридав як дитина. Це ще більше мене поразило, як неживий дідуньо. — Підійдіть, поцілуйте татка, просіть, щоб не плакав. — сказала мати, підводячи нас до нього. Ми наблизились не сміло й почали його цілувати в руки та одіжу.

Зі смерттю дідуня Едварда відвалилася якась закінчена істор'я, ціла одна доба. Світ, що перестав бути, а з ним зв'язане батькове дитинство, його романтика і його трагедія. Це-ж, мабуть, бідний батько над усім цим плакав.

Крім нашої родини, мешкали ще на фермі Іванови, Ветеринар, Іван Іванович Іванов, кацап з Рязанської губернії, людина здібна, начитана, лежав другий рік розбитий поразою (паралізою). Перехопив його підвій підчас праці в короварні, чи стайні. Тепер прикований до ліжка лікувався на графський рахунок, радше жив з ріднею із платні, яку йому далі виплачував маєток, даючи мешкання, паливо та "ординар'ю"

(збіжжя) до якогось часу. На вилікування Іванова не було надії.

Батьки мої часто відвідували їх. Звичайно, ми йшли до них лісом. Попереду батько з рушницею “про всяку нагоду”, за батьком, зриваючи по дорозі квіти, йшла мати. Ішла та співала. Рань весняна золотила кущі і дерева, стікала по молодій, радісній зелені ліщини, диких груш, кленів; соняшними ковбаньками розливалася по стежці і травах. Цвіли зозулячі черевички, ряст, чепурні півники, ніби спобіжники конвалї і сама ніжнодухм'яна конвалья. Уперта, крепка смордь, вилізши на стежку, заступала мені нахрапом дорогу. Я пленталася із самого заду, встряваючи в хатні справи комах, слимаків та метеликів. Ліс пахтів свіжою, ранньою прохолодою. Стежка манила привітною вологістю, де-не-де нагріта сонцем. Ступати по ній босоніж було радісно. Постоли та одежа ставали зайві; я їх скидала, розгублюючи по дорозі. Батько мусів вертатися, збирати все й нести. Одягти мене знов не було змоги. До Іванових я з'являлася у повнім роздінні. Нас зустрічала в порозі пані Іванова, Євдок'я Ніколаевна, усміхнена і тепла; від неї все пахло свіжим печевом. Донька її Машута, завжди в блакитній суконці з білим хвартушком, робила паперові квіти. Струнка, русява, у рясних веснянках; мала сучо московський тип.

Мешкали Іванови у низькім, деревлянім домику над самим Ладизжинським трактом. Малі притульні кімнатки, прикрашені Машутчиними рушниками й паперовими квітами, були повні простодушної гостинности. На столі завжди шумів самовар, на полумиску лежали свіжі пиріжки або верчики з сиром. Русявий, з розумними, сірими очима, півлежма на каналі, Іван Іванович, років сорок п'ять, гукав радісно: “Міласті просім, міласті просім! Садітесь, Едуардов”, — вказував батькові фотель біля себе. Вони грали у шахи, пили чай.

гуюрили про політику й на всілякі теми. Іванов був російський ліберал, — батько — польський поступовець. Часи були найважчої російської реакції; — усе задихалося в її отруйнім сопусі.

Часом приїздили обидва сини Іванових. Старший, Серьожа, присадковатий, русявий кацапчук, з круглим червоним обличчям, вдався у матір. Служив у “казначействі” (державна каса) в Тульчині, носив “чиновницьку тужурку” (куртка) із золотими гудзиками та грав на “гармошці”. Молодший, Ілля, вчився у київським політехнічним інституті, бував дома рідше. Високий, стрункий, у білявих кучерях, з синіми, гострими очима, скидався на батька. Ходив у вишитій “косоворотці” (російська сорочка), грав на гітарі. Був для мене ідеалом мужеської краси. Залізши за батькове крісло, я приглядалася до нього з цікавістю та захопленням. Годі вгадати, скільки в цій тихій адорації було підсвідомої жінки. Можливо, це й було моє перше кохання.

Проте, найбільше цікавив мене в цім домі приручений крук. Називався Ванька. Іван Іванович виплекав його з пущвіринка. Ванька літав вільно по цілісенькій фермі, залітав на чужі обійстя й крав усе, що де попав. Раз-у-раз щось пропадало по людях. Люди чіплялися одні до одних, дихали на себе підозрою й злобою. Найбільше діставалося бідним наймичкам. Аж хтось ненароком заприкметив, що краде все Ванька. Сергій та Ілля пустилися за ним назирцем, коли крук потащив щось з хати. Летів у нетри дісу, де на височенній дубі були старі яструбині гнізда. В одному із них Ванька зробив собі комору. Знайшовся тутки цілий склад наперстків, запонок, цвяхів, срібних ложечок, мамина аметистова брожка, Машутині сережки, дрібні монети і т.п. Усе це крук стягав потайки, як професійний злодій, доки не попався. Тепер сидів під

столом, прив'язаний за ногу та намагався дзьобом розв'язати шворку.

Недовгий час мешкали також на фермі Терпиловськї: тітка Ніна з дядьком Антоном і Нуком. Мешкали в сусідньому домику; наші городи стикалися; хвіртка у тині дучила їх. Терпиловськїй деякий час був помішником мого батька. Нуко був дещо молодший за мене. Ми гралися разом. Він мовчав. — я говорила за нього й за себе. Невзабарі вродився у них другий хлопчик. Вацко. Крім стилевого рахіту, мав ще, либонь, водянку мозку. Біля великої голови бовталися мляво маленькі руки й ноги. Його рішили якомога хучій охрестити. Була провесна, снігові ростопи; везти дитину до хреста не було змоги. Ледь пощастило привезти ксьондза на ферму. Перед імпровізованим вівтарем відбувся цей християнськїй обряд, в якому мені уперше довелося приймати діяльну участь. Ми обоє з батьком тримали Вацка до хреста. Я стояла на стільшї поруч батька, сильно перейнята повагою містер'ї. Ніщо не виковзнуло зпід моєї напруженої уваги: засвічені свічки перед образом Малочни Мурілля, старий, трухлявий ксьондз, що клав Вацкові в рот сіль і блакитна декольтована суконка, з якої виринала непомірна голова мого хрещеника.

Крім Леди та Арна, мешкають суспіль з нами: старий Трезорко і брат Ледин — Дзяворко, такий як вона, чорний, піджарий ямник, з повивертаними лапами й міною єзуїта; найбільший пройдоха, облудник і шельма з тієї собачої громади; тип потайного змовника-інтригана. Не любить нікому дивитися в очі; тільки украдки линає зпід брів. Є ще гончий Співак, неозначеної мастї і породи, молодий гультіпака; одне око

темне, друге зелене. Втілення собачого гумору та очайдушся. А ще колись був Емір, укоханець батьків, але з ним скоїлася трагічна історія, про яку батько не любить згадувати..

Звірі, як і люди, мають свої приречення і свої трагедії; щасливі й нещасливі долі. І коли під старою липою, край города, порохнявіють в землі Емірові кості. — Співак, зк може втішається життям. Уся його енергія, від раня до ночі, спрямована на те, щоби когось витягти збитка. Радість життя не дає йому згайнувати ніодної хвилини. Ось він лежить серед подвір'я, черевом до неба, закинувши назад вуха ловить писком мухи. Злається, — за цим приємним спортом, весь світ для нього не існує.

Саме на ганок ступає селянин. Ставить у кутку батіжок та шапку й обтерши жменем вуса, побожно йде до канцеляр'ї. Двома скоками Співак вже на ганку. Спершу ташить кашкет просто у петунью. Потім вилітає з батіжком в зубах, починає з ним чумарський танок по цілім подвір'ї. Відтак, заглянувши за брамою свнії, женеться за ними. Селянин тимчасом стурбовано шукає батіжка та шапки. Мина з Янком допомагають йому. За той час шапхвіст Співак встиг вскочити у пекарню, стягнути зі стола хлібину, лежить серед квітів на кльомбі (інакше йому й не личить), та уминає завзято хліб. Розуміється, — Ледине материнство не висковзнуло зпід його уваги. Він тільки пантрує, коли Леда піде попоїсти на гору. Тоді летить стрімголов під сходи й ташить поодному сліпі цуценята. Склада їх на купу посеред подвір'я й давай кругом них виправляти герії. Радісно гавкаючи, припадає на передні лапи, прискакує, приваровує; потім задерши хвіст, ганяє довкола; шаліє з радости. Щенята вовтузяться безрадо й пищать. На це вилітає з передпокою Леда. Як фур'я кидається на Співака. Скажений її лемент

лунає на все обійстя. Коли-б могла — роздерла-б Співака. Люта, збентежена, ташить назад у землице по одному свої цуценята. Коштує це її чимало зусиль. П'ятеро опецьковатих, гладких пацанів, мало що менших від неї самої; майже кожне інше. Кожен з улюбленців батькових, мігби серед них пізнати свою власну подобу, не виключаючи й старого Трезорка. Блудлива святениця, Леда, перейнята тепер своїм материнством, позносила цуценята в лігво; вилизавши їх, погодувавши, заспокоєна йде знову на гору поживитися й спочити. За хвилину з подвір'я лунає радісний Співаків гавкіт і пискіт щенят. Леда ошаліла з розпуки та люті вилітає на ганок і все від початку починається вдруге.

Найпаче Співак любить спочивати в канцеляр'ї на батьковім столі, прикритім зеленим сукном, витягнувши заболочені лапи на рапорті, або головній книзі. Більш відповідного місця для себе він знайти не може.

Перед Великоднем робляться порядки у цілому домі. Статки стоять на подвір'ї. Ми з Устею шаліємо від щастя. Під акацією стоїть канапа; стіл з ляпчою біля травника, а велике свічадо з вітальні оберте об черешню, відбиває в собі всенький всесвіт з небом, хмарками, деревами та Арном. Світ подвоївся раптом, став кращий, більший, веселіший. Один надворі, другий у свічаді. Між ними безмежна дитяча радість. З цього приводу Арно сидить на канапі в маминій накидці, в татовім капелюсі; має доволі змуджене обличчя, стереоризований моїм нахабством, слухняно піддається. Устина також в подорожнім вигляді, сидить біля Арна. Ідуть у Гумань. Я — паровик, машиніст і “пан дохтоль” (кондуктор) в одній особі. Мені вже доводило-

ся подорожувати з батьками залізницею до Теплика й Гумані, — звідти обізнаність бувальця. Нараз у хвiртці появляється батько. Арно радісно кидається йому назустріч в подорожньому вигляді, щасливий, що може не їхати далі. Батько вдоволений, сміється; мати обурена проганяє нас з канапи, забравши одержу. Ми спантеличені. Всі радощі світа такі скороминуці! Навіть подвійне, відбите у дзеркалі сонце, меркне також і гасне. На щастя, — печаль також скороминуща.

Раптом, однієї неділі робиться Великдень, попереджений розхристаним, метушливим тижнем. Пеклися баби (паски), мазурки, дві шинки, гиндик, поросся, ковбаси, всячина. Усе це тепер в їдальні на довжелезнім столі під вікнами. Стіл прикритий білим "обрусом" (скатеркою) до самої підлоги, завітчаний барвінком. Довкруги дому, в городі, біля брами, цвітуть черешні, дикі ялоні, груші.

До Теплика цей раз не їдемо, бо мама нездужає. Зате до нас приїздять першого дня Терпиловські, — тітка Ніна з Нуком та дядько Антін. Вони мешкають тепер у Мочілці, верст дванадцять від ферми. Нуко, як усе, говорить небагато; якимсь йому не йде з цим. Зате ганяє верхи на палиці хучій від мене, іржить та хвицається, наче справжній кінь. Розуміємося з ним напрочуд. Інтелектуальна перевага по моєму боці, тому Нуко мовчки, без спротиву, виконує всі мої накази. Устина також. Усі дорослі сидять собі біля столу, чи у вітальні; — ніхто нам не заваджає. Гаршюємо між кльомбами всі трое запряжені шворкою, — два коні та візник. Город в повнім володінні сонця, чмелів і наших. Чмелі метушаться над шойно розцвілими ляками, нарцисами, веприною (агрестом) та порічками. На тюльпанах великі, напучнявілі пуп'яшки не встигли ще розцвісти. Приходить мені враз на думку допомогти їм в цьому. Не надумуючись починаю "розвітати" їх.

Нуко та Устя радо мені помагають. Робота йде жваво. За хвилину вся грядка цвіте. Відчуваю радісну вдячність тюльпанів і свою, з доконаного добродійного вчинку. Не сіло — не впало, як усе, з'являється тітка Ніна й проганяє нас гнівно з города. Тільки Великдень та веселий настрій в домі спасають нас від прикрих наслідків тієї радісної забави. А проте, маю затроений настрій. Лежучи увечорі в ліжку, довго не можу заснути, переживаю подумки ще раз всі вражіння дня. Після кожної радості завжди чомусь сумно. Якийсь неспокій тяжить на моїм сумлінні, не дає заснути. Тоді приходять батько. Сміючися, гладить мене по лиці й цілує. Каже, що квітам помагає розцвітати сонце легесеньким промінням. Що їх болить, коли розцвітати руками.

Це мене переконує зовсім. Пригадуються, чомусь. Ледні шенята, як Устя їм силоміць розплющувала очі. Засинаю не з вельми чистим сумлінням.

По неділях приходив до нас Марко Радельський, наїздач табунових коней; молодий, бравий хлопець. Був наш загальний улюбленець. Мати частувала його обідом, а батько цигарками. Ми з Устею лізли йому на коліна; він свівав нам "Комарика".

"Ой, що-ж то за шум ізчинився?"

Та це ж комар із мухою одружився."

Зворушливий роман мухи з комарем хвилював мене завжди. Особливо приспів: "Ой, жаль, — ой, жаль" — стискає мені серце. Трагічна смерть комаря й заповіт: "Поховайте мене в лісі, при зеленому горісі..." — випискати мені слюзи. Тоді Марко починав веселої. "Прийшов зайчик до куми, на добридень грати, питається зайчик куми, чи є дома мати? Раз убиди комаря,

напекли печені, а приїхав пан Хрущевський та забрав в кишені. А сорока-білобока на весілля ласа, кричить, лізе до хруща, — дайте-ж мені м'яса. Та ця муха-зеленуха наробила дива, як витяла хруща в піку та й на смерть забила”.

Хоч знов виступали тісамі дієві особи, проте, подія була смішна і ми реготали. Раз Марко приніс нам мале зайченя. Бігало за нами по кімнатах, пило молоко. Іло листя капусти. Устина, голублячи його, промовляла ніжно: “Бідний зайчик, сирітка. В тебе нема татка ні мами. А з тебе печенька буде.” Щипала його та жбурляла на поміст. Я кидалася боронити зайця і ми билися. Врешті він не витримав і помер. Я побивалася за ним, як невтішна вдовиця. Батько поклав його у скриньку з “гільз” (дудки до цигарок), з написом “Дуван” і похоронний похід рушив на кінець города. Плачучи, ми поховали його під липою, посеред барвінку, де похований Емір.

Емір належить до родинних мітів, таксамо, як тітонька Ганя, найомолодша батькова сестра, як дідуньо Віктор, що москалі його вбили у Турчині-лісі, як ще один дідуньо, Цезарій. Все це постаті легендарні, овіяні таємним серпанком.

Я Еміра не знаю і не пам'ятаю. Згинув заки я зібралась народитись. При згадці про нього батько все хмаріє. Довідаюся від мами про цю сумну подію у багатобогато років пізніше, коли я вже доросла відбуваю з нею кіньки далеку мандрівку.

Емір був батьків улюбленець, виплеканий від малого щеняти. Навіть собаки рідко так прив'язуються, як Емір був прив'язаний до батька. Коли батько виїздив на декілька днів, — пес не хотів їсти, сидів за брамою сумний, чекав його повороту. Здалеку відчував, що батько їде, летів йому назустріч, з радісним скимлитом кидався до брички. Батько також дарив Еміра

великою любов'ю. Один без одного не могли довго бути. А проте, між ними виникали часті непорозуміння. Обидва молоді, загарливі мисливці, обидва загонисті й гарячі. Емір у мисливському запалі часто заганявся, не слухаючи батька. Батько, сангвінік, пасйонат, непогамований в люті, збивав його тяжко. Пес скімлив, заводив, приймаючи покірно побої. Врешті занедужав. Худ, марнів, не міг їсти. Лежав під сходами з сумними очима, помахуючи ласкаво хвостом, коли батько приходив до нього. Обидва з Івановим (тоді ще Іван Іванович не був поразою розбитий) робили, що знали, — пес чах з кожним днем. Спаралізований, висохлий на щипку, доживав свої дні. Одного ранку зволікся зі свого лігва, останками сил вичовгався по сходах, приповз до канцеляр'ї і біля батькових ніг помер.

Тільки собаки здібні так любити й прощати. Півроку батько пересиджував на його могилі, оплакуючи Еміра. І тепер часто заходить туди, зідхає, посмикуючи вуса.

Дика непогамованість і глибока чуттєвість нерідко ходять впарі. Хвилини безтямної люті спокутовуються роками, в муках каяття, іноді до смерті. Бо людина — це сумісь злоби і любови, жорстокости й доброти, ніжности і незагнузданих пристрастей. Щасливий, хто вміє володіти ними.

Побіч великої доброти, чуттєвості й делікатности, батько мав химерну, загонисту вдачу. Займистий, мов солома, спалахував в одну мить та вибухав без більшої притоки. Коли це станеться, ніхто не міг вгадати, а він сам поготів. З цього приводу мати не мала надто спокійного життя. Не сіло — не впало, підчас найсумирнійшої балачки при обіді, вмів схопитися раптом,

вражений якимсь її словом, вилетіти з кімнати й затявшись, два тижні не обзиватись до неї. Такі несподіванки нерідко розпорозували хуторну одноманітність нашого життя. Приводом до цього могла послужити найпустіша річ, навіть загарячий, чи загустий борщ; — найчастіше мамина безпосередність, її весела вдача. Вона якось не могла принатуритись до примхливої батькової вдачі, попасти з ним “у ногу”. На цьому тлі виникали у них часті непорозуміння. Мати ходила потім сумна, ковтаючи сльози, а кінчик її носика червонів злегка.

Ця незгідливість між ними омрячала все моє дитинство. Я сильно переживала, мучилася від найменших років, коли могла вже спостерігати ті речі. Жаль матері і непомилишність батька роздвоювали мене. Я ніяк не могла дочувтись, хто з них винен, на чийм боці мені стати? Крутилася між ними, намагаючись всяко привести їх до згоди; не тямилася з радощів, коли вона наступала нарешті. Все це діялося ніби невидячки, ніби поза нами, але батьки мусіли вже раз-у-раз пам'ятати, що нас тепер трое, що моя приязність біля них щораз більш помітна та, — числитися з цим.

Годі сказати, що мамине заміжжя було дуже щасливе, а подружжя добре підібране. Батько зі своїм інтелектуалістичним наставленням, заглиблений в себе мрійник, переражливлений і перечулений змалку, зі своєю спалахливістю, не належав до легких у співжиттю людей. Мати жива, безпосередня, не все мала час і змогу стежити за кожним своїм словом та настроями батька. Він докоряв їй часто за “нетакт”, не маючи, мабуть, і в думці ревнувати її. Вона не могла вийти з дива, в чім, саме, той її “нетакт”, і плакала гірко. Проте батько любив її безтямно, як тільки вміють любити суцільно чуттєві та пристрасні вдачі. Поруч усіх своїх зовнішніх та внутрішніх прикмет, можливо —

підкорив матір саме тією своєю любов'ю, прихилив до себе, хоч не знайшов, мабуть, ніколи рівносильного почуття у неї. Його химерна, важкувата влада могла тільки пригасити, вхолодити почування молодої, веселої жінки. Козакувата, доволі поступова, мати була, проте, донькою своєї доби, свого докідля, не вміла зайняти в подружжі рівноправної позиції, боронити свою незалежність. Радше скорилася, сприймаючи батькову владу явось посвойому, часом навіть через призму притаманного їй гумору. Життя ішло поволі, сплетене зі щасливих, погожих днів, сльот та громувиць.

Зприводу батькової спалахливости траплялися інколи й веселі події. Ось приходить різник, Лахман, на місячний обрахунок. М'ясо бралось у нього на квитки цілий місяць. Сидять обидва з батьком в канцеляр'ї й розчислюються.

Мати розвела в холодку багаття — варить на таганках варево з малин. Ми з Устиною крутимось біля неї. Собаки попозвальновалися в холодку, — видихують спеку. З вікон канцеляр'ї чути сумирну балачку батька з різником. Ідилічно-мрітне літне пообіддя.

Нараз гуркіт відсованого раптово крісла — нагазок вилітає Лахман велитенського зросту, з києм у руці, без шапки; з криком "гекулт", чвалає скільки сил до брами. За ним, як розмаханий вітряк, наполовину менший, голіруч, женеться навздбганці батько. Летять через подвір'я у напрямі брами.

Мати кидає варево, біжить схаменути батька. За нею пускаємось ми. За нами собаки. На кінці біжить Мина, не тямлячи, що сталося. Уся веремія вилітає з брами на дорогу. Тікаючи неоглядки, в розвіянім хата-ті, жид не перестає дертись. З кузні вискакує здивований коваль зі своїм челядником, хотять перейняти вікаючого різника. Той в цілковитій паніці, кидає па-

линю й генає через рів у поле. Батько скаче за ним. Ненаро ом озирається, огортає поглядом цілу картину.

При всій своїй чемності, мав глибоке відчуття гурмуру. Сідає на рові й покачується від реготу.

Виявляється, — Лахман підробив квіжок та вмовляв у батька, що це його власноручний підпис.

По Зелених святах приїздить до нас Куцуня. Мати чимраз більш нездужає. — Куцуня має зайнятись господарством. Величава, з погідно-мрійливим обличчям, сірими, наївними очима. Жовта кринолінова спідниця у рясну, дрібну бганку; на голові чепчик. Снується по обійсті, як величезна гетля. Усе щось губить, чогось шукає. Ніяк негодна упоратися з іменами домівників: батька кличе, — Валерій маму — Анзельміна Мину — Амвросій, кухарку Олену — Марина. Помимо несповна вісімдесятки челяль каже їй: “паннуцю”. Вона ходить по обійсті з ключами та вервицею, відмовляючи вечірню молитву по польськи, видає челяді розпорядки, сварючись соковито, по-українськи; — все впомісь, — “Ойче наш, ктури естесь в небе... ти чому не дав свиням їсти? — Кричить на всю обору. — Зловась Марйо, ласкі-сь божей пелна... сто чортів твоїй мамі! Ти ше й досі курей не позаганяла?.. — І так до кінця.

Ранком суне величаво з молошником до льоху. Льох мурований біліє романтично між кущами бозу. Замислена, задивлена геть. Куна йде через подвір'я, замітаючи спідницями порох. Черний у пишних коралях, гиндик, розпустивши хвіст і крила виробляє кругом неї зальотні вихляси, мов сальоновий лжигун у кадрилі. Стадо розкваканих, пажерливих качок біжить

слідом за нею. Замріяна Куцуня крочить повагом. мало-що спостеріга кругом себе.

Постать її не може ковзнути повз увагу Співака. Він вигулькує раптом перед нею, мов ізпід землі; двома-трьома скоками вже є біля неї. Віта її радісним гавкотом, припадаючи на передні лапи, ніби у поклонах. Відтак чіпляється зубами край її спідниці й погаркує свавільно. — Пійшов геть, Свистак! — обганяється стурбовано Куца. Співак нахрапом позира їй в очі, своїм каро-зеленим зором, присідає на стежці й тримаючи зубами спідниці, їде за нею.

— Валерій, Валерій! — гукає розгублено Куца, угледівши на ганку батька. — Забери собі, серце, цього Свистака.

Батько ставиться до Куцуні з захопленням; весь час виправляє її похибки, помагає шукати ключів, подає їй “люльочку”. З аршиновим, вишневим цибухом “люльочка” — слабе Куцуніне місце. Вона соромливо ховає її в рясних зборах спідниці, коли хтось з молодих мужчин застане її при куренні, червоніє й прикидається, що цілком не курить. — Що-ж то, Куцуня, здається, люльочку покурює? — удає здивовання батько. — Ум, вигадуєш бознащо; — ніколи не курю, — бурмоче засоромлена, ховаючи чимдуж люльку. Проте, заєдно губить її та ходить очманіла в розшуках за нею, хоч не каже чого шукає. Тоді саме батько натикається десь на довжелезний цибух та подає прислужливо тітоньці “люльочку”.

Тітонька, взагалі, не визначається особливою притомністю. З цього приводу траплялося з нею і трапляється багато можливих і неможливих до переказу пригод. Ще в роках дівування, коли була дорідна, повновида й мала приклонників, вичепурена у шубу до стану, в рясну криноліну, вибралася раз саньми до костела. Було це у сусідній від Теплика Тернівці. Вагра-

буючись з бараниць та саней перед костелом, зачепилася обручем криноліни за кілок біля саней, де чіпляється шкіряний хвартух. Обручі з криноліною піднялися вгору, в ущерб для Куцуниної скромності. В той час сполохані коні рванулися з місця. Куцуня, стоячи вже на землі, подриботіла біля саней, фатально зачеплена спідницями. Група молодих джигунів зперед костела, кинулися їй на поміч. Спинили, якось, коні й відчепили Куцуню.

Кожна інша жінка, після такої пригоди, сіла-б у санки й вернулабся додому. Спантелічена Куца посунула до костела, прямуючи просто до вітваря, подякувати палко Богові за щасливий кінець нещасної пригоди. У скупчені станула навколішки посеред костела схиливши лице в долоні, почала молитися. Чує якийсь дивний гомін кругом себе, позаду; люди кашляють, порскають, пчіхають, душаться від сміху. Здивована оглядається. За нею, через цілий костел, аж до порога, тягнеться на поворозках, півване обруччя. Здивована, засоромлена, сама потім про це оповідає, негодна збагнути, як це все могло статися з нею?.. Не ображається, коли з неї сміються й кепкують, сама глибоко переконана про особливість своєї второпності.

Або, сновигає раз по ярмарку, шукаючи чогось. По дощі трохи вогко; Куцуня підбрала свої спідниці, лазить. На землі, біля коша з яйцями, сидить старий жид. Згіршено поглядає на Куцуню, покручуючи головою. Врешті каже півголоса, щоб люди не чули: — Пані, закрийтеся. Ви стара жінка. Нашо вам таке діло?

Дивлюся, — ломить згіршено руки Куцуни, оповідаючи дома про пригоду, — а я ходжу поміж люди заголена вище колін. Бійтеся Бога!

У нас також вічно щось трапляється з нею. Прибираючи після чаю, валить зогутньою п'ятернею у срібне віко цукорниці, з якої вистають щипці й не мо-

же вийти з дива, чому цукорниця не хоче замкнутись? — Валерій! — гукає з другої кімнати, — подивинося, чому воно не зачиняється? І цукорниця і шипці мають після цього жалюгідний вигляд, а Куца чудується сама із себе: — Ну, дивися!.. Чи не ідіотка з мене?! — Невідь про що замислена, замріяна, здається, все перебуває в якомусь далекому світі. Хтозна, — може, носить у собі залежі чистої поезії, як неорана ціліна невиявлені врожаї. Невельми сильна у письмі, зачитується романами, над якими сплакується, курить свою довгоцибуху люльку й снується між людьми, як велика дитина довірливо-наївна, вічно здивована зі світа і з себе. Може, справді, сидить в ній непробуджена поетка, якій не суджено об'явитися світові?.. Може лиш по багатьох-багатьох роках, хтось дещо подібний владчею до неї, знайде вислів куцунінім мріям... Тимчасом вона залишається гротесковим портретом на тлі своєї доби і довкілля.

Потім, одного травневого ранку, коли досягають перед вікнами черешні, батько завів мене та Устину до спальні. У ліжку лежала бліда, усміхнена мати. Ми не бачили її цілу добу. Та увагу нашу зразу притягла до себе колиска.

— Ходіть, подивіться на нову сестричку, — підвів нас до неї батько.

В колисці лежала чудова дитина, з чорними очима й дивилася цікаво на нас. Так, бодай, видавалося тоді мені, три і піврічній дитині. Погляд цих великих, спокійних очей, з довгими чорними війми, мусів бути справді незвичайний, бо Устя без надуми встромила в нього палець. Це була третя наша сестра — Івга.

Народження і смерть, смерть і народження, — дві головні події, що чергуються раз-у-раз, виповняючи родинні хроніки невмирущим змістом. Прибуття нового члена сем'ї, як і відбуття, приносять з собою неми-

нуче замішання в домі. Усе зворушується зі свого законного місця, виявляє наглий нахил до анарх'ї.

Діти, мов сейсмографи, відчують це зразу. Ніхто на них не звертає пильнішої уваги і вони цю нагоду використовують, як ні один політик сприятливу кон'юнктуру. Мати вийшла зі щоденного обігу. Якась чужа пані крутиться по спальні. Батько бігає заклопотаний службовими й родинними справами. Куцуня розгубилася докраю, ходить непритомна. Челядь також метушиться без виразної системи, а всі назагал присвячують найбільше уваги новонародженій дитині, що, не сіло — не впало, грає у цій комедії заголовну роль.

Тимто обов'язки "бони" біля мене й Устини спадають на Янка. Нам це вельми на руку. Вігальня за годину перевертається у Месину після землетрусу. На дворі дощить і ми мусимо гратися в кімнаті. Янко сумлінно виконує свою роль. Старший за мене на чотири, за Устю на п'ять років, виявляє багато вроджених здібностей. Лазить по деревах, здирає зубами клей з черешень та кида його з рота на землю, — ми з насолодою умлівіч з'їдаємо його. Вміє робити сикавки з будзини, пускати баньки з мила, грає пристрасно в дурня та "шапку", берє у рот розжарений сірник, плює через зуби на вогонь і ще одну штуку вміє робити так високо й далеко, що ми з Устиною німіємо із захоплення. Діставши за це прочухана від мами, не пописується більше. Авторитет його в наших очах не меркне від цього. Навпаки, ніхто, навіть всемогучий всезнайко батько, не може йому дорівняти, — негоден-бо свистіти на двох пальцях, ані ходити млинцем на руках і ногах довкруги травника, а Янко уміє. То-ж, коли веде нас цього пообіддя потайки на горище, в голубине царство, — ми з затаєним віддыхом драпаємося за ним стрімкими східцями на найвищу надбудову дому.

Горище, цілком ще незнана, повна таємничого чару країна; щось вроді Горизонкавру, протилежного чорним нетрам кухонного земліща. Експедиція на ті недосяжні висоти, давно заповіджена Янком, стільки приваблива, скільки й грізна. Але жага дослідників пре нас непереможно в обійми всяких можливих небезпек.

Заки вивести нас туди, Янко бере з нас щось, вроді присяги, що не скажемо мамі, ані татові. Потім рушаємо. В цілому домі пообідня тиша.

Коли осягаємо, врешті, найвищу височінь, серце мені так б'ється від хвилювання, як уночі під покривальцем, коли по кімнаті бушує ведмідь. Спершу овіває нас таємничий присмерк. Дивовижна мережа кроков, сволоків, шнурів до білизни, закомірків. Усе це подобає на печеру чародія. У деяких місцях дах так низенько, що ми можемо до нього доторкнутись рукою. Той недосяжний дах, якого навіть, задерши голову, із землі не видно. Це неймовірне! Зворушення забиває дух. Коли проходимо повз комин з лежаками. — Янко показує якусь закопчену діру й сповіща таємничо, що тут мешкає дідунова душа. Сам пригім ковтає зі своруження слину й виявляє особливий поспіх; для відваги підсвистує. Минаємо щасливо це критичне місце, проте зір мій розширений до останніх меж. Не знаю, чи Устина переживає те саме. — має нецілих три роки; — поводитьсь, проте, цілком пристойно. Врешті ми у голубнику. Це вже майже небо повне чудес і захвату. — сам чубчик піддашшия з круглим віконцем, силою голубиних гнізд, голубиною воркоту й метушні. Голуби сірі, білі, сорокати сидять на гніздах, у солом'яниках, другі вертяться на сволоках, цілуються, чубляться, воркотять сердито. Неймовірний світ! Янко виймає з гнізд препогані голуб'ята, з тоненькими шийками, великими дзьобами й зовсім дурнуватим виглядом, що викликають наше дике захоп-

лення. — Починаємо радіти на всеньке горище. особливо, — припавши до круглого віконця. Весь широкий світ лежить десь глибоко під нами. Видається неймовірно розлогий, неогорнений. Ось побіг Арно, такий смішний, маленький. — Арнусь, Арнусь, ня!.. А ось Мина везе бочку з водою, випрягає коня, а гуси втікають. Яке все чудне видається, маленьке! Арно вертеться розгублено на одному місці, не знає, звідки його кличуть. Шпиль дерева рівен з круглим віконцем. у яке ми повтикали голови, торкаємось руками листя. Дивові й захопленню немає меж.

Нараз якось темріє, роздається грім, пускається рясний, прудкий дощ, що переходить в зливу. Уся чудова панорама счезає, горище облягає понура темінь. Шум заглушує все, навіть не чути наших голосів. Стає раптом лячно. Сусідство лідуньової душі виринає нагло у всій своїй понурій моторошності. Усіх нас разом огортає раптове бажання якомога хучій вибратися звідси. Здається, — перший відчуває цю потребу Янко. Ми ледь наздолюжуємо за ним, зашпортуючись і падаючи. Устина починає плакати. Тоді Янко бере нас за руки й хутенько зволить з першої драбини. З поспіху трохи не детимо всі трое коміть головами. Подолавши перший, найгірший перехід, Янко ще раз наказує нам не говорити нікому, де ми були. Потім обережно спроваджує нас зовсім вниз. Вбігаємо до їдальні й Устина зразу почала захоплено всім розповідати про бачені на горищі дива.

Передощило декілька днів, знову настав годиняний час. Зелень соковита, свіжа вбирає жадно соняшну ярість. Земля волога, тепла, повна солодкої млості. Співак, — найвеселіше дещо на світі, — лежить посеред повітря та із завзяттям обгризає кість. Такий поглинутий цим милим зайняттям, що світ, здається, поза цєю кісттю не існує для нього.

Коли-б Співак вродивсь був людиною, — мріяв би напевно про сценічну кар'єру та безсумнівно зробив би її, як першорядний гуморист-комік. В своїй собачій шкірі мусить вдовольтяться ареною подвір'я та викинутою росоловою кісттю. Замість оплесків захопленої публіки, обриває часто палицею по спині, недоцінений оточенням актор. Та Співак про кар'єру й публіку не дбає, його розносить сама радість життя, як весняна повінь вузькі береги. Він радіє життям і жме радістю. Вміє втішатися навіть знайденою на смітнику кісттю. Кість перейшла вже багато митарства, заки опинилася у його зубах. Обкраяли її пани, пообгризала челядь; врядигоди напастують її також Дзяворко та Арно. М'яса на ній, — як реалізму у фікції. Та Співак знаходить саме насолоду в шуканні неможливого. Автім, його собачий геній висмоктує з неї залишки давно висмоктаних розкошей і Співак поряється з кісттю від самого раня. Іноді покидає її, коли нагодиться щось цікавішого, та вертається знов. Кість шпікова, велика, мов телескоп. Ще недавно кучерявились на ній шовковисто-перламутрові хрящики, а всередині сидів запашний, тонко-ніжний шпік. Безповоротна минулисть! В дійсності, кість нічим не різниться від звичайної тріски, або шийки розбитої пляшки, коли-б не романтика, що притягає Співака до неї. Хвилинами навіть його огортає гумор з приводу тієї романтики і він високо підкидає кістку, ловить її знов, та знов підкидає, а вкінці лягає і гризе, гризе з жагою п'яниці.

Саме тоді наближається до нього Дзяворко. Безшелесно, як тінь. У своїй буро-каштановій шкірі, покірний і тихий, скидається на ченця, що приходить висповідати грішника. Співак грішник, має на свому сумлінні не одну каверзу, проте до сповіді й каяття не-

наставлений зовсім. Життя бере таке, яке воно є, — переважно навесело. Підводить на Дзяворка своє зеленкаве око (друге в нього каштанове) та з глумом гарчить вишкіривши зуби, мовляв: попробуй, лишень, відібрати у мене цю розкіш...

Дзяворко на кість не звертає ніякої уваги; лягає поблизу та, позіхнувши, мовчить замислено. Захеканий, змучений, щойно вернувся з Миною від ставка, аж зза греблі, куди Мина їздив бочкою по воду. Дзяворко побіг собі за ним з нудьги, розважитися, скупатися та провітритися. Спека сьогодні парка, травнева. Нараз з конюшини шугнув перед ним заяць; за ним двоє молоденьких, — марцюки, сам смак. — Дзяворко облизався.

— Ну? — питає його нюхом Співак.

— Ну, ну! — таксамо нюхом відповідає Дзяворко. Ціла ця балачка тріває стільки, скільки пес пса потребує обнюхати. Співак захоплено зривається, робить декілька шалених скоків, перевертає Дзяворка, викачує його в пилюзі, обганяє тричі довкола травника з радісним гавкотом, витягнувши хвіст; знов звалюється на Дзяворка. Обох раптом охоплює шал радості. Погавкуючи, гаркаючи один на одного, гарцювали, качалися по травнику, аж Мина прогнав їх, шпурнувши грудкою. Тоді розскачилися та зараз-же за брамою зійшлися знов. Ще раз обнюхали один одного й зникли. Ніхто не запримітив їх неприявности впродовж остані дня. З'явилися під вечір заспані, мокрі, з повивалованими язиками й повиверталися на травнику з того боку, за кушами бозу, де з ганку не видно. Щойно через годину позганяв їх батько, вернувши верхи з поля, коли солодко хропли посеред петуньї. Звернув увагу на розіпхані животи собак і подумав: чим це Мина нагодував їх так?

Відтоді почалася вся ця істор'я. Закоштувавши раз свободи браконьєрів, Співак та Дзяворко ганяли по полях, вилловлювали молоденьких зайців, виїдали гнізда диких качок, гусей. Ще й почали тягати за собою молодого Арна. Шануючі себе, порядні мисливські собаки, ніколи не пустилися на таке гультайське діло. Але від Дзяворка та Співака годі кращого ждати. Пройдохи, волоцюги, невідь якого роду, без всякої расової чести. Про чистоту їх крові смішно й згадувати. Співак сам зареґотавби, коли б хто снітав, про його родовід. Ніс у собі кров стількох бродяг собачих, талановитих гончих, породистих понтерів, дворняг звичайних. Успадкував по них таку сумісь здібностей, нахилів, всіляких вад, а також свій собачий тенор, — саме йому й завдячує своє наймення, — Співак. Спецьяльність його гонити цим голосом звірину на мисливців; — Дзяворкова — викопувати з нор лисів, борсуків, на що догадлива природа й дала йому кривовивернуті лапи. Та цих гультайпак цілком не вдоволяють приречені їм природою завдання, ані норми мисливського кодексу. Чистокровного, добре вихованого Арна, втягли також у свої браконьєрські темні походеньки. Викрадалися, звичайно, раненько й пропадали цілими днями. Передів Співак. Батько власноручно замикав їх в комірці, у присінку, не дозволяв випускати зовсім. Іноді з цікавості заглядав у віконце. Всі три сиділи у своїй хурдизі, позіхаючи з нудьги. Засоромлений, пригноблений Арно сидів похнюплений, носом до кутка, не смів батькові подивитися в очі. Непосидючий Співак, зіпнявшись лапами на підвікіння, приткнув ніс до шибки та визирав тоскно. Головний гріховодник, Дзяворко, удавав, що спить, витягнутий посеред комірки, або розмоленим зором покаяника, позирав на батька.

Ранком Мина несміло заглядав до нашої спальні, коли батько лежав ще у ліжку та звітував по-служи-

цьки: — Прошу пана, собаки викопалися за ніч та повтікали.

Батько мусів вигадувати їм щоразу нові карі: прив'язував до шиї колодки, цілі поліна, щоб не могли бігти. Проте, вони й з колодками приумлялися зникати. З'являлись увечері, з понабиваними гулями на колінах та грудях. Жага браконьєрства дужча була за усі страждання. Доведений до останньої люті, батько збивав їх жорстоко, поклавши перед носом задушеного зайця, чи качку, коли приносили часом свої трофеї додому. Найбільша досада брала його за Арна, якого сам виплекав, вивчив до полювання. То-ж, сидячи в канцеляр'ї за столом, стуках сердито рахівницею, а злість накипає в ньому щораз більше. Собаки почали робити справжнє спустошення серед звірини. Тільки й чути, як далеко десь в полях гонять втрійку зайців. Чистий Співаків тенор можна пізнати за десятеро гін. І батько зпересердя щораз голоснійше перекидає чітки рахівниці.

Наколобродивши доста, Дзяворко та Співак добре про це знають, тимто й не думають з'являтися додому. Сидять в бур'яні, за током, — на перший вогонь посилають Арна. Арно улюбленець батьків, має найбільше виглядів на помилування. Рад-не-рад, береться на відвагу. Вже від самої брами човгається на животі в почуттю вини, повен каяття й покори. На окуп несе в пискові задушене зайча. Вповзає до канцеляр'ї розплесканий зовсім, кладе зайчення біля батькових ніг та вивертається догори черевом, молитовно дивлячись батькові увічі, готовий прийняти найсуворійшу кару.

Картина така зворушливо-роззбройлива, що полловина батькової люті зразу пропадає. Хто може сказа-

ти, що собаки не думають, не відчувають і не діють, як люди?

Іще до нашої родини належить павич. Селянські діти, не тямлючи цього слова, кликали його — панич. Він походжає повагом по дворі, або пересиджує на деревах, мріючи образи своєї прабатьківщини, далекої Індії. Самітній аристократ, не задається з останньою розкваканою, розгеганою, розкудахканою крилатою зграї. Звисока позирає на джанджуристих хвєртиків — півнів, набундюченого нахабу — гиндика, ніби король на гамірну двірську голоту. Тільки, як почує мамин голос, — летить, мов барвиста ракета. Їсть булку з її руки ловко й нехачливо, як неприторенний пан. Потім розпускає пишнорайдужний хвіст, на доказ вдоволення й подяки та походжає з королівсько-величавою грацією. На гордій зеленій головці, неначе корона, — китичка самоцвітного пір'я і сам він весь райдужний, у пишноті своїх шат. Кожне перо дивиться синьо-зеленаво-золотистим оком, оточене рісницею попелясто-мінливого пір'я. Приглядаюсь до нього з побожним захватом, ніяк не надивуюсь тією красою, якою іноді химерна природа обдаровує своїх вибранців.

“Панич” — мав колись пару. Павичка була непоказна, півдика; звила собі гніздо на високій липі та сиділа на яйцях. Уночі зірвалася буря, скинула її з гнізда. Падаючи вона зачепилася головою за розвилля гілячки та повісилася. Щойно, як головка відгнила, павичка упала. — виявився її трагічний загин. Відтоді Панич ходить самотою, нудьгує і тужить. Інколи висловлює це дивним, панахидним криком. Його співочий голос не гармонізує з пишнотою його королівських шат.

Пізно восени мати їде до Одеси. Це нове олово спалахує в моїй уяві полум'яно-червоне, як квіт амарилісу.

Стоїмо з батьком на пероні. Він тримає мене за руку. Мати посміхається до нас з вікна вагону. Раптом поїзд рухається, сунеться кудись швидко швидко і в мене лишається вражіння довгої, розтягнутої гармонії, що враз згорнулася в одну чорну цятку і зникла. З нею разом поділася десь мати. Щось розпучливо-тоскне рванулося в мені навздогін за нею, счавило горло. Хутко кліпаю очима, щоб не плакати. Стоїмо ще хвилину на пероні, задивлені туди, де зникла мати. Вражіння це залишається мені на всьєнє життя.

Потім я тужила за матір'ю, уперше розлучена з нею. Батько присвячував мені тепер весь свій вільний час. Оповідав, рисував, розважав. Ми проводили удвійку довгі, осінні вечорі. Я сиділа в нього на колінах, — ми писали листи до мами. Він водив моєю рукою по папері, а слова залишалися на ньому зачаровані у чорні, дивні значки. Перша містер'я писання, з якою я зіткнулася, стримуючи з натуги та зворушення віддих.

По місяці ми знов стояли з батьком на пероні. Була вже зима. Потяг надлетів таксамо нагло, з шумом та гамором. З нього вийшла мати у бронзовій шубці до стану, з хутряним коміром, що віяльцем охоплював її голову у хутряній шапочці. Усміхнена, молода і гарна. Я кинулася до неї й не знала: плакати мені, чи сміятися. З радости набігли мені до очей сльози. Вони обое завважили це і засміялися тепло.

На пероні стояв наш зелений кухвер, що їздив також до Одеси. В ньому були каштани, південні ласощі і жовті "скороходи" для мене.

Крім маминих вазонів, що надають вітальні чудову егзотичність, стоять там також батькові колекції. На окремій п'ятрині (поверхниці, або етажерка) декілька плоских скринь з похилим скляним віком. На чорнім оксамиті розміщені в них красиві мутли від величезної павиці до малої синявки; також усі жуки від могутнього рогача-олена до божої корівки. В одній скрині яйця усіх диких птахів, з дровиним посередині, а далі горлине, журавлине, черногузаче, чаплине, яструблине, всіх лісових, степових птахів, бродунів, аж до маласенького, як горошина, волового очка. Все зібране, зладжене батьковою рукою, з написами на малих картках в латинській, польській та "місцевій" (українській) мовах.

Колекції ті — найбільша принада вітальні. Зіпнявшись біля п'ятрини, годинами приглядаюь до них. Зачіпати нічого невільно; — батько сам залюбки показує, називає кожного жучка, птицю, коли має час. Лежать ще на полицях інші прецікаві речі: зуб якогось передпотопного травояда, кам'яна сокира з палеоліту, староримські монети, шматок метеориту, белемніти, тощо. Мають вони для мене заворожливу силу. Уявити лиш тільки, що все це колись жило, дітало, співало, бродило по землі. Цікавійших речей годі уявити. Батькова п'ятрина, — це незмандрована нетра, незаспокоена ніколи цікавість.

Поскілки дім з п'ятьма кімнатами, темним підземом і таємним горищем творив тоді для нас п'ять частин світа, то ціла ферма уявлялася нам у вигляді космосу. Лежала над самим Ладизинським трактом, що біг на Ладизин, Тульчин, з відгалуженням на Гайсин та Куну — в один бік, — на Соболівку, Теплик, Гумань — у другий. Ферма звалася Олександрія. В'їздилося до неї висадженою деревами дорогою, що звалася "липки", потім широкою брамою. Ліворуч неї,

при самім в'їзді, стояла величезна мурована “казарма”, де спали й харчувались т. зв. “строківці” — політники-заробітчани душ 50-75, що наймалися на “строк” (реченець — сім літніх місяців). Далі починався наш город і дім з широким подвір'ям (ділинцем) з двома брамами; напроти бічної стояла ковальня.

Будив мене ранком бадьорий дзенькіт молота й кovala. Деякий час я лежала вслухана в милий ритм тієї музики. Він спонукував вставати й діяти.

Далі, минувши наше обійстя, лежав розлогий тік, моргів 5-6 обгороджених частоколом, з величезною клуною посередині. Потім дві довгі муровані стайні; одна одну доганяла; кожна на тридцять пар коней. За ними в загорожі стаднина. Далі таксамо мурована волоння на сто пар волів, за нею короварні, обори, ялівник. Увесь фільварок розкинутий на десятках моргів землі, якої нікому не збрело на думку, щадити. Крім нашого дому було ще декілька мешкальних будинків, захованих у гущавині дерев та кушів зрідка прорубаного лісу. В одному з них мешкали Іванови, далі економ (гокоман), його помішнич, магазинір, гуменний, коваль та два “чвораки” (будинки на чотири мекання) для челяді; третій саме будувався.

Тисяча п'ятьсот десятин орної землі з усіх боків прилягало до Олександрії. Другий сумежний фільварок. Дубина, притикав полями до піль Олександрії. Батько був управителем цих двох фільварків.

Були це тільки два з двадцяти сьоми фільварків графині Олександрини Потоцької, що сокупно творили т. зв. “Теплицько-ситківецький ключ”, або “ординацью” (майорат) з лісами, дубинами (дїбровами), ставами, млинами, — трохи не весь Гайсинський повіт. Потоцькі жили у своїй палаті в Печері. Брацлавського повіту, або закордоном. Маєтком правив уповноважений (“пленіпотент”), що жив у Теплику. Там була

й головна управа цілого маєтку. Це був один із цих польських маєтків, які творили по всій Україні окремі держави.

Ферма, отже, в ті роки була для нас, дітей, ще недосяжним світом. Десь, у далезних далях були й інші світи, ще менш відомі: Соболівка, село й містечко, з поштою, волосттю, цукроварнею, Мочілка — село й фільварок, де жили Тершилівські і Теплик з дідом Іваном, бабунями, Амвросем, Петрусем та Німою.

Звичайно, перед самим Різдвом дідуньо присилає по нас карету. Зима така сніжна, що велика, вибита із середини жовтим оксамитом, карета, пливе неначе ковчег у сніговій потоці, перевалюючись із боку на бік. Чотири коні в корінь, вкриті білою мерзью, насилу її тягнуть, западаючи по животи в сніг. Мороз неперевітний. Устина та Варка, що тепер мамкою малої Івги, хворіють на морську недугу. Мені також недуже весело, — нудко і нудно. В кареті душно, тьмяно; подорож безконечно довга, втомлива. В Мочілці присідається до нас тітка Ніна, з Нуком та маленьким Вацком. Батько з дядьком Антоном їдуть саночками ззаду; коли карета перехиляється надто, хоче вивернутись, — вони вискакують з саней та підпирають її плечима. Синім морозним смерком, добиваємося до Теплика. Нас позакутуваних, зморяних зносять просто до дитячих кімнат.

На кінці лівого крила дому міститься дві великі світлиці з теплими грубками. Стоять там ліжка Куцуні та Бусі, тапчани мамок, няньок та Дизіне ліжко. Діти не переводяться в них ніколи. Спершу ховалися тут діти Івана й Амелі Копистенських (чотирнадцять штук), тепер діти цих дітей. На сволоках стелі видніють рясні гаки, коліщата від численних колісок, що завішувалися тутки ріжними часами, завішуються й тепер та, мабуть, ще завішуватимуться довго. На сті-

нах, за дверми висять всілякі: “мантильки”, “сальопки”, криноліни (вже тільки самі широченні спідниці, без обручів), з “фальбанками”, “тюрнюрами”; “баскінки” з “рушами”, “шлярочками”, “баветами”. Старосвітська комода, з безліччю засованок, “шухлядок”, прискринків, потайних схованок-“секреток”. На ній велика, таємнича “шкатулка”, інкрустована міддю й перламутром, що де-не-де повідлуплювався, зраджуючи вік “шкатулки”; почорнілий від багаторіч “круцифікс” (стоячий хрест), та годинник з “курантами”.

Дитячі, ми пак бабунині, кімнати мають своє підсоння і свої закони, що не підлягають загальному кодексові дому. Лягають та встають тутки за своїм власним часом, який визначають: сонце, зорі та півні. Годинник з “курантами” давно загубив вірогідність, блукає поза часом, вертепами буття, збивши ся з дороги. Панують тутки дві володарки цього закарелку: Куцуня та Буся. Власне, — коли-б не метушлива й курчлива Буся, — кімнати були-б жилиям богів, а Куцуня його надхненною жрекинею. Під її добротворними крильми почувалося мов у справжньому раю.

Вона сидить на своєму деревляному ліжку, сперши лікоть на коліні, посмоктує люльку. Піваршиновий цибух закінчений з одного боку бурштиновим пригубником, з другого — глиняною люлькою у вигляді горлиної лани, що тримає виджолобану кулю й спирається на кінець Куцуниного капця. Дим тонким, пахким оболочком снується докруги білосивої голови Куцуні. Брови у неї сиві, кучерявляться від старости; волосинки на бороді й пабородках також. Покурюючи, Куцуня любить мріяти й дримати. Ми ліземо до неї на коліна, пхаємося під боки, доторкаємося побожно пальцями пабородків з волосинками, коштрубатих брів, дастимося й просимо казок. Іноді настирливо доправляємося, обсівши її, мов курчата квочку. Вона у рясноті своїх

спідниць, у сорокатій намітці на голові, справді скидається на велитенську, рахманну квочку. Лагідь велика таїться в цілій її постаті.

Казки оповідає Куцуня прекрасно і надхненно. З мімікою, інтонацією, зупинками, що надають їм особливий кольорит і духмяність.

Ось страшний розбійник, Матей, що вбив силу людей і навіть батьків своїх повбивав, спокутує свої важкі гріхи навколішках серед дрімучого лісу. Палицю свою розбишацьку заткнув у землю, в шапці його пташка звила собі гніздо. Він непорушно клячить та молиться, відмолує гріхи. Тимчасом чорти у пеклі пририхтували йому “матееве ложе” нагороїжене ножами, бритвами, цівьяхами, а згори капле розпалена смола.

Або егзотичний купець Алі-баба й дванадцять розбійників у шкіряних мішках на верблюдах, буцім олива, яку купець везе продавати. Або красуня Калина, до якої сватається багатий панок, що приїздить каретою, з льокаєм, привозить дорогі гостинці. Ніхто не знає звідки він, хто він? Та цікава дівчина їде за ним верхи назирнем у дрімучий ліс, де замість палати, стоїть самотня хата. Дівчина ховається на піч і бачить уночі, що її наречений з бандою розбійників, приводить подорожніх людей, вбиває їх в хаті, забравши їх добро. Відрубаний з перстеном палець падає ненароком на піч, де сидить Калина. Вона його ховає, тікає коли розбишаки полягали спати й показує потім нареченому, коли той приїздить до неї. “Сон мара, а Бог кара” — каже йому і тут-же розбійницького ватажка хватають, в’яжуть і карають.

Нам з цікавості й зворушення вилазять наверх очі, мокріють чуби та дріжаки ідуть поза шкіру.

Куцуня безумовно носить у собі приспану літературність. Спливає з неї, мов з літнього вечора,

епічний спокій, теплість і пах м'яти. В бабуних кімнатах все пахне м'ятою та васильками.

Худерлява, метушлива Буся заєдно присікаєть ся жаливою до Куцуні. — Ти, ти, прожеро! — гарчить сердито. — Усі найбільші яйця собі повибирала, мені залишила самі дрібненькі. (На підвечірок варені яйця). — Нічого подібного. — обурюється Куцуня, — вигадуєш чортзнаю.

— А вертуна з яблуками хто ізжер? — сичить злобно Буся. — Безсоромна, противна ласунка.

— Вже починаєш гавкати? — відсварюється спокійно Куцуня. — Скажу Іванові, — хай тебе прив'яже біля стайні; принаймні будеш день і ніч гавкати.

Подібні дьяльогі відбуваються між бабунями час-то, здебільша підчас сніданків та підвечірків, які споживають у своїх кімнатах. Починають, звичайно, сваритися по-польськи, чимраз більше вживаючи соковитих українських слівць; — кінчають чистою українською мовою. — Брешеш, брешеш, а до сповіді лазиш! Напевне затаюєш, що жереш як свиня.

— А ти, що гавкаєш, як скажена сука.

Ми з цікавістю та захопленням прислухаємося тій барвистій обмії милощами. Морально й риторично підтримуємо Куцуню. До звадливої Бусі наставлення наше явно неприхильне. Цікавлять нас тільки її протези, подушечки, милиці. Приглядаємося уважно, коли Буся одягається ранком. Спершу бандажує своє коліно шкіряним обмотком. Воно чомусь у неї випнуте набік, що нас дуже тішить. Потім цупко затягається шнурівкою (горсетом), підмощуючи скрізь подушечки. Здається. — без нього вся Буся розсипалася. Відтак надягає сукню, чепчик та бере милиці. Вона нагадує кицьку одягнену в дитячу сорочку, лиху та розхукану. Бусю вічно чіпляються всякі болячки. Тепер вискочив їй флюкс і вона має підв'язану شوку.

Варить у молоді смоквини (фіги) та приклада їх до флюкса, цілу низку смоквин хова під сінником. Ми, приглядаючись до цього, ділимося спостереженнями. — Як Господь дасть, що Буся помре, — каже спочутливо Нуко, — то ми усі ті смоквини поїмо. — Обі бабуні починають сміятися, навіть забувають про сварку.

З Дизею ми живемо в приязні. У будні — вона як не над бальєю то з гладільцем в руках. Все не має часу, усміхнена весело.

У домі гуде, як в улію. З'їздитья поволі вся родина. Тітка Галина з Наталькою та Зосею приїхали ще перед нами. Потім окремо над'їхав дядько Микола, чоловік тітки Гальки. По Дорка й Тадейка, що вчаться в гімназії, ще вчора пішли до Гумані коні. Всі двері до сальону позамикані; нас туди не пускають. Мама з Йогасею не виходять звідтам. В цілому домі метушня, гармидер, балачки. В пекарні ріжновсячина вариться й псечеться. Петрусь не управляється сам із стількома стравами, — бабуні йому помагають. Буся, як усе, робить порядки і сварить на нас. Це-бо Святвечір, а ми гасаємо як ті лошата.

На дворі зривається щораз дужча задимка, переходить у фугу. Хлопців не видно й не чути. Дідуньо час до часу виходить на ганок, наслухує, або виглядає у вікна. Одягнутий у свою чумарку, з білими бокобардами, білими віхтями своїх півбрів, стоїть хвилину задивлений у сміть, потім вертається до себе й продовжує веселу гутірку з зятями. Всі три сидять у "папця", курять та розповідають собі мисливські пригоди; врядигоди вибухають гомеричним реготом. Антін Терпиловський, т. зв. Туньчик, запальний мисливець, картяр та брехунець, оповідає, як нещодавно застрілив козла, а той в агонії двічі обернув головою довкруги шиї.

— Не вірите? — спалахує Туньчик, коли дід і бать-

ко починають сміятися, знаючи Туньчиків нахил до фантазії. — Не вірите? А я бачив в Олісаветі у цирку вірменина, що тричі обертав довкруги головою.

Усі аж присідають від реготу, а Терпиловський, чимраз більше заперений, таки намагається доказати правдивість своїх тверджень. Ця мисливська гутірка перебиває на деякий час доволі мрячний настрій в домі. Регіт виривається з дідуньового кабінету й докочується аж до дитячих кімнат. Дідуньо та батько також загарливі мисливці, тільки Микола Терпецький віддає первенство Венері перед Діяною, тому живійшій участі в гутірці не приймає, обмежуючись своїм дискретним, сальоновим смішком. Настрій, дійсно, не заповідається цього року веселий. Це позначається здебільша на жінках. Бабуня Амелька сидить у своїй кімнаті, жаліючись, буцім, на мігрену, але має заплакані очі, — пише листи від самого раня. Тітка Галина, мама й тітка Ніна перешіптуються по кутках і також мають заплакані очі, не кажучи про Куцуню пригноблену зовсім. Такого ще не бувало в цім домі. Ніхто голосно не говорить цього, але у всіх на думці і на устах Гадась. А тут ще й ті хлопці... Доходить сема, — їх ані чути. Не знати, що сталося з ними. Сніговія з морозом мете, віхолить цілісенський день, — можуть не приїхати зовсім. Добре ще, як де заночують, а то можуть блукати й позамерзати. З Посухівки всього лиш година дороги, а Микола Терпецький їхав шість годин з гаком, виблудившись у полі, насилу добився. То-ж дідуньо з батьком знов виходять на ганок, прислухаються довго. Сніг валом сипле, обліплює дерева, кущі, штахети; нагатив цілі кучогори. Шелестлива, біла задма наповняє простір. Поза цим стоїть моторошна тиша. Хочби де далекий відгомін ділових дзвінків, чи хропіт коней... Післанець, що виїхав з каганцем назустріч, не вернувся також. Неспокій поволі почи-

нає огортати й мужчин. Весела завжди і бадьора Чапля має свою журу, не приймаючись загальним настроєм та перечуттям, виконує необхідні, святвечірні чинности, як щороку, поглинута ними. Обі з Дизею розтягають розсувний стіл, як усе, через всю їдальню, накривають білим настільником, натрусивши попереду сіна; на середині кладуть одвічного в тій землі, ще з правіків поганських, калача, що тепер пополячившись, називається “струцель”; на ньому оплатки (католицька просфора). Кутя стоїть також на почесному місці зі своєї пшениці, зі свого маку і зі свого меду. Двадцять два накриття розставляється рівно, хоч є лишень двадцять одна душа. — непаристе число. І це, саме, найбільша турбота бабуні Чаплі. Хтось мусить до столу не сісти, та це поганий знак для того, хто не сяде; краще доведеться когось присадити з челяді, або з перехожих, що йтимуть повз ворота, щоби конче було осіб допари. І Чапля журиться, — кого посадити: Німу, чи когось постороннього?

Найбільше омрячена сновигає Куца. Це-ж вже трете Різдва без її любимця. Третій Свят-Вечір без Гадася. А тут ще й ті хлопці...

У жовтій своїй криноліні з чорним оксамитом, у такій-же баскінці до стану, як ведеться зі старомоди, Куцуня стає біля вікна, задивлена в безбач ночі, молиться нишком: “За провинників покаяних, за цих, що блукають в дорозі, за цих, що спочивають вічним сном, дідів і прадідів, за всіх живих приявних і цих, що не мають дому...— Сльози поволеньки скочуються по її обличчі; вона лиш тихенько хита головою, шепчучи молитву. Біля неї стає моя мати.

— Якесь погане пречуття маю. — каже. — Гадась мені так погано снівся.

Пригортається до тітоньки, губи її тремтять злег-

ка. — Де-ж то він тепер, сердешний? З ким споживатиме сьогодні веречю?

Куцуня з печалі негодна промовити слова, киває тільки мовчки головою, а сльози дощем ллються по її широкім, засмученім обличчі. До них прилучається ще тітка Галка. Всі три стоять звернені лицями у віконну каламутну темінь, давши сльозам волю, а годинник урочисто вибиває сему. Звичайно в цю пору сідають вечеряти. Сьогодні чекатимуть ще півгодини, годину... Може врешті над'їдуть...

З дідового кабінету вже не лунають веселі голоси. Якась моторозна тиша чається у цілому домі. Дім не звук до неї та чудується мабуть. Прибраний святошно в чисті запони на вікнах, відсвіжені портъери, з лискучим паркетом, достойний та поважний, готовий приймати гучних, веселих гостей, не чекав такої мрячної вечери; неначе покійник лежить десь у ньому. Ми також нудьгуємо, снуючись по кімнатах, перейняті настроєм дорослих. Чекаємо тієї вечери, а головне, того, що каламутно перечувають наші спрагнені серця, що криють за собою позамикані двері вітальні.

Хтось знов вийшов на ганок та вернувся мовчки. Віхола начебто стихає, але дзвінків, ні голосів, ні копей не чути. Проте, немов прояснюється в столовій кімнаті. Може від того, що заметіль рідне, проблемує маленьке світлице надії. — Мені пригадується чомусь твоє весілля, Ізю, — каже тітка Галина до мамі. — Пам'ятаєте? Така достоменнісенко заметіль була всю ніч і весь день, а під вечір стихло. І ми таксамо чекали Тадейка, що їхав з Гумані на твоє вінчання та перебував десь ту ніч і той день. Еге-ж, всі пам'ятають добре день маминого шлюбу 29 лютого 1888 року, цю сніговійну, задимлену ніч і цей вечір тривожний перед маминим шлюбом. А проте, все скінчилося добре. Тільки молода пійшла до вінчання з запухлими легенько

очима, сплакана з тривоги за брата. Тадейко був тоді в першій класі гімназії.

Спогади перебиває, невблагано байдужий до всього, годинник, що проголошує урочисто восьму. На його гомін всі сходяться до їдальні. Довше чекати годі. Свят-Вечір має свої закони. Дідуньо іде до пивниці, приносить декілька омуршавілих пляшок старого меду й старки, свого варева, з написом "Галька". Воно тодішнє як і тітка Галина, має біля тридцятки. Занім сісти до вечері, дідуньо наливає поставець старки і якось мрітно-пестливо смакує. — Добра, шельма! — бурмоче похвально. Потім подає найстаршому зятєві: — Покоштуйно, Миколо. Ти-ж на жінках та наптках розумієшся трохи...

Цей добродушний жарт "папця", cum grano salis, викликає у всіх легеньку посмішку.

Терпецький, що проциндрив маєток на коханок та гулянки, маючи таку чарівну жінку, як Галина, недавно мав знов якусь веселу пригоду. Посміхаючись трохи ніяково, підносить поставець під світло. Темний бурштин з іскорками золота. Потім пригублюється, злегка, приплющивши очі й випива неквапно. — Варта гріха! — каже тоном знавця-бонвівана. Сказано це так елегантно й очайдушно, що всі приплескують, а дід поклепує його по плечі. Потім частує молодших зятів. — Що-ж, сідаєм вечеряти, — звертається до бабуні. Бере оплаток та підходить до неї. Усі скупчуються кругом них; настає ритуально-урочиста тиша.

Нараз чути в сінях якось шарудіння, тупіг. Хтось стукає в шибку. Всі кидаються до передпокою. Засипані снігом, червоні від морозу, у кожухах та бурках, хлопці ледь втискаються в двері. Мерзь на віях, комірах та бурках.

Вибух, радости такий раптовий, що зразу нічого не чути, тільки один гуд і виплески сміху. Всі разом

роздягають хлопців, розтирають їм вуха, цілують, обнімають; всі разом говорять. Дідуньо зразу наливає їм по чарці цієї тридцятилітньої старки. Хлопці герої дня; один перед одним оповідають, як блудили відрання, сім разів вивернулися; Шпак запався був у рив, ледь витягнули його всі три з Амвросем. Один одного перебивають. Щось у них незовсім однаково виходить, — видно, — не в одне брешуть. Дідуньо підкепкує з них та запрошує всіх сідати за стіл. Але Тадейко шепче щось матері на вухо, потім Куцуні, сестрам. Робиться замішання. Всі хочуть кудись бігти, розгублюються. Настрій стає раптом весільний. Засвічуються всі лампи, свічки в ставниках. Дід насилу приклика усіх до порядку, бере вдруге з калача оплаток, ділиться з усіма і тоді вбігає до кімнати Гадась.

Коли-б раптом стрільнув грім зі стелі, — менше поразив-би діда. Він стоїть знерухомий, з рукою піднятою, ніби до відбою, але Гадась валиться йому просто в ноги, залитий сльозами, склавши молитовно руки.

Хвилина така драматична, що всі жінки плачуть. Дід стоїть, мов камінний. Бабуня Амелька простяга до нього руки. — Іване, прости Гадаська! Сьогодні Святвечір! — каже благально-патетичним тоном, — Не примушуй мене також впасти на коліна... — Дідуньо спокійно опускає руку, підносить з підлоги блудного сина й притискає його до грудей.

Тепер вже всі плачуть. Слезотечна вдача Копистенських дає собі волю. Вони плачуть таксамо легко, як і сміються. Плаче Гадась і дідуньо, Тадейко і навіть Дорко повтикали обличчя в носові платки, не кажучи про тіток, — Куцуня ридьма голосить. Тільки нам, дітям, невимовно смішно. Нам годі збагнути драматичну суть цілої події. Все радше видається нам дуже веселе. Затинені самі собі, робимо відповідні спостереження та міни. Нуко присалабанився навіть до миски

з кутею. Куца, зворушена докраю, неприємна від шастя, замість Гадаська. — хапає Туньчика Терпиловського в обійми. Грім реготу розганяє остань мінорного настрою. Стає радісно, гамірно і несказано добре. Ми, сидючи на почепі стола, споглядаємо все те всіх і ледь стримуємо вибух дикої радості. Обов'язує нас до цього Святвечір та очікувана ялинка, яку зараз має принести дід Мороз, як що будемо слухняні та чемні. Тимчасом уминаємо все без припрохи. що опиняється на наших тарелях. Приохочувати нас до їжі зайво.

По тій чудовій вечері відчиняються у всю шир двері вітальні. — посеред неї стоїть величава, засвічена ялинка. Ще дві такісамі горять у свічках. Пах сосни і прохолодь сальону вливаються в запашну теплоту їдальні. Всі трое вбігаємо туди, зачаровані видом, та в захопленні падаємо ниць на підлогу, розкинувши руки.

Є в цьому щось із первісного вогнепоклонства. Лежимо так хвилину в німім осяянні. Відглибний самовияв захоплення. Можливо, колись, таксамо екстатично висловлювали наші поганські прапредки свій культ-молитву вогневі.

Третього дня Різдва у Теплику традиційний баль. Це роковини шлубу дідуня й бабуні. Дім гуде від гостей. Бенкет. Дві орхестри. — Копеля і старого Шермана, ріжуть напереміну. Баль починається польонезом. В першій парі дідуньо з бабунею, далі Павло Гнатовський, головний уповноважений графині, зі старою Махцевичкою. Це Тарас Бульба обтягнутий фраком. Сорок пар, одна за одною, сунуть повагом урочисто. Потім ідуть мазури, вальси, польки, кадрилі, аж двигтять стіни дому.

Нас, дітей кладуть зарань спати, помимо наших рішучих спротивів. Коли ми довго не хочемо засинати, няньки лякають нас відьмою та песиголовцем, що тільки й чекають, щоб нас вхопити. Це здебільша впливає на нас, наче оп'юм, — заплющуємо очі й силоміць засинаємо. Цей раз мене і Нука кладуть у так звану покоївку, за діловим кабінетом, на протилежному крилі від кімнат дитячих.

Під вікнами покоїку росте, розіп'ята на стіні, мореля, що літом подає у вікна обсипане овочем щедро-дайне гілля. Тепер обсніжена, шелестить тихенько за шибками; нашіптує затишному покоїкові в цю ніч, стара мореля, давню бувальщину, а він мрітно заслуханий, дремле. Стоїть тутки деревляне ложе, що зветься "Матузаль", — ніхто-бо не пам'ятає його молодости, ані походження. Найстарша з роду, Куцуня, знає його старим вже. Пережило воно чимало поколінь Копистенських, приймаючи найдіяльнішу участь в їх життю. Власне, від нього починалося все і на нім кінчалось. Тут плодилися, родилися, вмирали цілі покоління. Коли-б ліжко вміло говорити, — розповіло-б довгу хроніку роду Копистенських (ше тамтих православних, непокручених), як свідок та причетник річей радісних і печальних. Стільки чудових зворушень, перших немовлячих скриків, вздохів останніх вислухало воно на своєму віку та прийняло у пам'ять. Могло-б чимало й фривольних річей розповісти і навіть драстичних. Але ліжко мовчить дискретно, повне достойної поваги, старосвітське, хизувато різблене якимсь невідомим Віт Ствошем, поточене шашлями, покалічене часом, наставлене твердо перетривати ще багатьох Копистенських. Тож виявляє "Матузаль" старечу байдужість до метушні сучасности; стоїть у покоїку, як притульний захист для всіх, хто довіриться його доброзичливості.

Чапля саме на ньому кладе мене та Нука "вале-

том”, жартуючи прицьому, накриває нас теплим ліжником і ми засинаємо. Ліжко пригортає тепло наймолодші отрочата роду; далеке від гамору й метушні, заслухане в свої спогади, само почина куняти. Лишень врядигоди долітає сюди, мов з далекого далеку, приглушений гомін, коли хтось відчинить двері сусідніх кімнат та впустить хвилю балю в затишок покоїку. Тоді гук музики галасне зненацька й зразу обірветься, примкнений дверима. Рій розгуділих звуків вривається сюди і зразу стихає.

Прокидаюся з первосну, саме від такого розгуділого рою. Лежу невелими тямлячи, де я, що діється довкола. Спроквола пригадую собі, що це Теплик, ялинка у дідуня. баль, — недуже приємне слово, що будить в мені завжди відразу й неспокій. Стає мені раптом тоскно за батьком та матір'ю. Вилажу з ліжка розсіпана, в короткій сорочині, відчиняю двері і зразу приголомшує мене несусвітній гамір. Очманіла сновигаю далі, до дідової кімнати. Небагато тут видно за цигарковим димом; жмурюся від світла. Мене також ніхто не спостерігає, ніхто не спиняє. Тут грають у карти. Прямую далі на гомін музики й здивована стою на порозі сальону.

Несамовитий крутіж кольорів, світел, ніг, довгих суконь з “хвостами”, миготлива мозаїка облич несеться, буревієм пролітає повз мене. Нараз бачу маму в обіймах якогось фрака. Пізнаю її радше чуттям аніж очима. Обурення перемішане з розпукою кидає мене просто їй під ноги. Кочуся опукою між танцюючі пари за видом бозової сукні, що майнула й тікає від мене. Доганяю її та з криком заплутуюся в її довгий “трен”. Хтось хвата мене на руки, носе. Пручаюся, верещу. Мене кладуть знов у мою постіль. Тедейко лепече мені щось про Гумань, якусь чудову ляльку, коня; намагається мене заспокоїти. Я мечуся в роз-

пущі та люді. Потім схлипую розжалена, ображена на маму, на її поведінку. І саме тоді вона прибігає до мене. Розсміяна, тепла, овіяна пахощами. Не бачу її добре, відвернута від неї. не хочу дивитися навіть, але знаю, що вона прекрасна, як малюнок із зеленої картини. На руках у неї чомусь довгі, білі рукавички, пах бозу і сніг мережив. Намагаюся заховатися від неї під ліжник, але чар її мене перемагає. Обезброєна лежу в її обіймах, схлипуючи. Усе це видається мені дивовижним сном. Вона також, як сон, зникає кудись знов; наді мною похиляється батько. Сміючися, шепче мені щось миле до вуха. Чую його теплі губи на чолі та щоках. Вуса його легенько доскочуть мене і весь такий чудовий!..

Далі йшли звичайні Різдвяні святкування. Приїздили, приходили гості. Сиділи в сальоні на канапах, пили чорну каву по обіді, гуторили, сміялись. Тітка Галька, або мама грали на фортеп'яні, пан Заткалік (чех) на скрипці. Часом хтось співав. Суддя Кордюков брав нас часом на руки і танцював з нами. Потім Устина показувала двома пальчиками на столі, як танцювала з "Кордюкою".

Ми, діти, жили своїм життям півдйсьним, півказковим. Усе тоді було нетаке, як згодом. Повітря усе пахотіло чимсь смашним, ляmpi горіли особливим світлом. Тіні на стінах, малюнки в книжках — жили таксамо, як і живі люди. Люди скидалися на великі ляльки смішні і неповажні, радше злобно немудрі. Ми зате були дуже серйозні, — все що робили, було важне, доцільне. Ніколи потім ніщо вже не видавалося мені таке важливе, як тоді мої будівлі з кубиків та карт.

Ми гарцювали по кімнатах, счинаючи гармидер.

Тоді нас виганяли до “пригрубника”. Це невеличкий трикутний присінок між сальоном, дідовим кабінетом та покоєм на три східні положений нижче цих кімнат; пригрубник це щось в роді центральної теплярки. Виходять до нього дверчатка декількох грубок, що ogrівають довкільні кімнати. З пригрубника одні двері ведуть до кабінету, другі до покою, треті виходять в сад. Саме цими дверима Амврось скидає щодня під вечір фіру соломи й тонить у всіх грубках зразу.

Усадовившись на підлозі, посеред грубок, що півкіллям виходять в пригрубник, він бере жмут соломи, скручує жужмом та кидає в грубку, попхнувши її коцюбкою. Заки солома спалахне, — проробля цесаме з другою, потім із третьою, четвертою грубкою по черзі і знов почина від першої. Це найвродистіша хвилина дня. Весь дім об тій порі спочиває в полоні дрімоти і смерку. Дідуньо йде до себе “комарика задушить”, бабуня Амелька також лягає почитати й здрімнутись. Куцуня куня у фотелі з недоплетеною панчохою в руках. Молоді (батьки наші) виходять на прохід, або у гостину і все обіймає муркїтлива тиша. Ми тоді стаємо зайві у цілому домі. Всі раді спекатися нас та бути від нас якомога далі. Ми не знаємо куди нам приткнутись?

Тоді виринає перед нами пригрубник, як острів спасіння. Він поматеринськи пригорта нашу безпритульну трійку. М'яке блимливе тепло голубить нас і пестить. Амврось сидить на долівці, до нас плечима, топить та приспівує стиха. — “Була-ж йому пригодонька, з Криму ідучи...” Його зігнута, вусата постать чорніє на тлі червоного приску, обіллята спереду блимливим проміт'ям. — Ага! — обзивається з добродушним глумом. — А я саме збирався посилати по вас Кара. (Каро — Тадейків лягаш). Сідайте ось тутки та не шелепайтеся.

Ми почуваємо себе у пригрубнику, мов риби у во-

ді. Кидаємося зразу в райморє соломи й наробляємо такогo шелесту, що всі чотири грубки від несподіванки на мить приплющуються. Через наш наглий наскок Амврось не встиг їм кинути своєчасно соломи. Він вурчить на нас та наказує сидіти тихо. Деякий час стараємося не рухатись, причаївшись нишком, — слухаємо пісню про чумацьку пригоду. Амврось сам колиє, малим ще, чумакував з батьком. Пісня навіває степовий, широкотоскний, мрійливий настрій. — “Гей, гей! В чистім полі, край дороги воли пасучи...” Голос саречий, трохи хрипкий, трохи тремкий, звучить ще міцно, набряклий колишньою снагою молодости і степу. Заслухані дивимося в полум’я. Підсичуване скрутнями соломи, воно спалахує, заливаючи присінок теплою повінню. Крім нашої трійки сидить тутки дві лягаві собаки: Каро та Мбоя — раюють також в теплі та соломі. Амврось однаково сварить на них і на нас.

Ми невелими його боїмося; він, як і Куцуня, — цілинна доброта. Дешо молодший за ню, сорок років служить возієм у дідуня, — ще з кавалерських ділових часів. Сухорлявий, зав’ялий, з довгими, сивими вусами, віхтястими, сивими бровами. Очі насмішкуватокмітливі. Запорожець зі старої гравюри. Ходить у чумарці та широких штанях, як колишні козаци а тепер панські гайові та “хурмани”. Курить коротеньку люльку та носить у бездонній кишені капшук з тютюном. Ми обожаємо Амврося таксамо як Куцуню.

— Амвросю, Амвросунечку! Розкажи казочку, — канючимо примильно, лізучи йому на коліна. Найбільший пустун Нуко, — найбільший Амвросів улюбленик, лізе йому на плечі, тирмосить за вуса.

— Сядь. Нусиме! Ато у піч кину. Розходився, як біс в греблі. А де це ти собі нагудзанив лоба? Ну... і куди це ти прешся, кручений пацане?!

Амврось не в силі упоратись з ним. — Агі, на ва-

шу голову! — бурчить під носом. — Чиста сарана обсіла, не дає топити. Сядьте, ато всіх чисто покидаю в грубку. Ось через вас загубив десь люльку, — обмацує кругом себе солому. Знайшовши, каже нам сісти трохи осторонь, сам примощується, щоби мати солому напихваті. Ми ждемо з натугою, стежучи пильно за кожним його рухом. Вони такі непомильно певні, доцільні й премудрі у своєму спокої, що видаються нам якимсь святодійством. Ось він бере охапок соломи, бгає її жужмом та тохмачить в грубку; в одну, другу, третю. Не халаючись, попихає глибше довгою, залізною кощубкою. Потім знов бере жмут соломи, а ми сидимо задивлені в чудо. — Ось, пождіть, — розкажу вам казку, тільки-ж слухайте. — Погрожує пальцем. Ми кам'яніємо з цікавості й натуги.

Звідкись вискакує лисичка-сестричка й починає вичваряти такі каверзи, що ми регочемо до упаду. Вона обдурює дурного вовка сіроманця, — хвіст йому замерзає в ополонці. Обманює чумаків, що везуть саними рибу. І кого лиш не обмоскавила брехуха лисиця?!

Амврось мистень розповідати; оповідає смішно і цікаво, інакше ніж Куцуня, — є з чого сміятися. То-ж ми аж захинаємось реготом. Страшні казки Амврось знає тільки про чортів, панів та мужиків. Звичайно, як не чорт, то пан обмоскалює мужика. Як, ото, сів собі раз бідний чоловік над річкою рибу ловити. Аж тут — гульк, з очерету і собі сіда біля нього та закидає вудку. Пика людиняча, а ноги товаринячі. Мужик глянув та й зразу догадався, що це чорт. Сидять, один одного не займають.

Ловить чоловік, довить, та все. — як не карасика, то плітку, а чорт, що не закине вудку, — тягне до берега отакецького коропа, або ліна.

Мужик свою рибу скидає в свою торбу, а чорт у свою. Досада чоловікові, що в нього така дрібнота, а

чорт ловить саму велику. От, думає, якби обдурити дідька, та хоч одного окуня потягти з його торби.

Чорт якось відвернувся, а мужик взяв та поміняв торби, — чортяці свою підсунув, а чортячу до себе. Анциболот і не запримітив, а мужик радіє.

Порибальчили вони ще трохи та йдуть додому: чорт наліво, а мужик направо. Іде він та ледь двига торбу із рибою та подумки радіє, що обдурив дідька й стільки риби несе до хати. Коли приходить, — до торби, щоб почванитися жінці, аж там саме гниляччя, жабу-риння та всіляка погань. — От, — думає бідний чоловік, — яка-ж то така правда на світі? Раз задумав христ'янин обмоскалити чорта і сам себе обмоскалив. А мужика обдурить хто не є на світі.

Казка дуже цікава та якось незовсім вдоволяє нас, хоч Амврось заявляє: — “Це не казка, — це правда.” Ми всетаки домагаємось страшної. Амврось, видно, не-годин надумати зразу, — розповідає “причту” про чорта і про пана. Це, звичайно, змовники проти мужика, тримають одну руку. Проте й мужик часом знаходить собі вируку. Тож слухаєм “причту” про те, як пан з чортом зробили договір. Колись-то так було. Пан чортові записав душу, зате чорт панові має дати все, що той лиш забагне: землі скільки займе око, а грошей. а маєтків — і не счислити. І проти мужика змовилися також. Чорт де може шкодить мужикові, щоб той, бува, не розбагатів, бо хто-ж тоді робитиме на пана? От жив пан, жив у добрі та розкошах, коли приходить вже до нього смерть. А пан, страх, — не хоче вмирати. Каже собі зробити таку каруселю, щоби — як смерть до нього, а він — круть, від неї. Вона сюди, а він туди. Та, ба!.. Смерть хитра, не бійся! Станула собі посеред каруселі та крутиться разом з нею. Пан сюди верть, туди верть, а перед ним усе смерть. Бачить він, що не викрутиться, — давай просити її,

щоби підождала трохи, заки він збиреться. — Ну, збирайся. — каже смерть, — а я за той час зайду ще за мужиком. — Приходить вона до бідного чоловіка, а він зрадів їй. — Добре. — мовить, — що ти прийшла по мене, ато мені вже далі нема як жити. Злідні та біда заїли докраю; вже геть заморився на панів робити. — Ну, то збираєся, — мовить ласкаво смерть, — підемо. У мене відпочинеш. — Та мні й нічого збиратись, — відповіда чоловік, — тільки всього, що щіпок, яким усе життя заганяв панські свині.

Приходять вони до двора, а пан ще неготовий. Шість міхів золота стоїть натопом набганих, а він із семиш вовтузиться, токмачить в нього й товкмачить. — А якже ти все це донесеш? — пита його смерть, вишкіривши зуби. — Та як? Звичайно. Повезу із собою, як возив досі.

— О, ні! На той світ усі ідуть пішки.

— Як то? Щоб я пішки йшов? — бунтується панисько. — Цього не було й не буде.

— Ну, — каже смерть, — не балакай багато, а бери своє добро та гайда. Нема мені коли ждати.

Кинувсь пан до своїх міхів: і цього хоче брати на плечі і того. А вони важкі-преважкі. Як не мудрич, ніяк не голен дати собі раду. — Слухай, ти, хаме! — гука до мужика. — Бери мої речі та неси за мною у рай.

А смерть стоїть та регоче, аж закрива кістяччям зуби.

— Ні, пане. — відповіда мужик, — доста я надвигався твоїх річей на цім світі. І голодом намлоївся, всякої біди натерпівся, накарався біля панського майна, більше назнався лиха як добра. Таж то уся моя праця, та сила, та піт у цих мішках, що ти забрав у мене, а сам вік прожив у гараздах. Тепер бери та попробуй усе це двигнути.

Пан лихий, біснує, так і сяк лається, вже й до жулаків береться, а смерть стоїть обіч та тільки пальцем грозить. Бачить пан, що нічого не вдіє, — береться сам нести. Натаганив на себе скільки моги, у три погібелі зігнувся, — ташить, аж піт з нього лється. А мужик іде собі спроквола, розглядається. Так йому весело та легко якось йдеться... Довкруги ясна нота, теплінь, як на Юр'я: пташки співають. Усе стоїть у цвіту: луги, дерева. Рай — звісно.

Привела ото їх смерть до себе, посадила за стіл. на одній лаві поруч себе та частує вином, однаково що мужика, що пана. А пан гонористий, — як не набундючиться, як не візьме на смерть кричати: ти сяка-така, голомоза, скалозуба бабо! Що ти мене за один стіл із гадом садовиш? Забула, мабуть, з ким маєш до діла? Веди мене в покої, де я маю жити.

А смерть тільки сміється. — В мене тут усі рівні-однакові, — каже. — Мені без розбору, що пан, що мужик. І станця в мене одна для всіх... А до мужика мовить: — бери чоловіче добрий та скоштуй вина мого.

Пригубився чоловік до чарки, а воно-ж таке добре, солодке... аж благота від нього розходитьсь по тілі. Сьорбнув собі і пан з жаготи та давай блювати. — Що це ти мене якимсь полином частуєш? — сікається до смерти та п'ястуком грозить. А смерть: однаково. що йому, що тобі; бач, — наливаю з одної баклагі.

— Ти мені давай меду, портвайну, старки, — верещить панисько. — Веди мене в покої, а мужик хай іде мені послуговувати, так як було досі.

— Ну, — посміхається смерть, — як тобі недогда, то хай буде по-твому. Дам тобі окрему станцю, а ти чоловіче добрий, як хоч, — послужи своєму панові ще й на тому світі. Візьми свій ціпок, що ти ним загаяв панські свині, та зажени його у сажу, межі

безрогих; там я йому здавна приготвила станцю.

Амвросева “причта” повна проречистого змісту, алегорична тонкість якого для нас незовсім ясна. Пан, як і мужик, не мають для нас тої символічності, що Амврось її вклада у “причту”, хоч симпатії наші явно по боці мужика. “Причта” робить на нас своєрідне вражіння; ми сприймаємо її по-своmu.

Амврось та Куцуня увижаються нам могутніми магами, обдарованими силою вищого порядку. Це головні особи у цілому домі. Остань домівників має другорядне, неважне значіння. Ще кухар, Петрусь, подекуди дорівнює їм. Радісносяюча лисина на всьому темні, на лисині гулька, завбільшки, як волоський горіх. Засукані рукави сорочки; на сухих руках понабігані жили. Білі кучері на потилиці та за вухами; біла борода і незникальна на устах посмішка. Святий Йосип у білому хвартусі.

Тодішній, як Амврось, мабуть, стількисамо служить у дідуня. Власне, — годі сказати, що Амврось та Петрусь — слуги. Це щось невідлучно приросле до рідні і дому. Щось, без чого дім і родина, ба! — цілий Теплик, — були-б неповні. Амврось мав колись жінку, що вмерла молодою. Вдруге не женився, чумакував трохи, потім прийшов до діда й поступив на службу молодим, чорновусим, струнким козаком. Петрусь зроду, мабуть, сирота й таким залишився. В пекарні за дверима має темний куток, де стоїть його ліжко.

Над столом, у пекарні, висить почорніла, велика ікона Юр'я Переможця, — вершника, що списом пробиває змія. Петрусь перед іконою молиться побожно, стоячи ранком та після вечері. Але, як справжній кухар, з поклику та надхнення, Петрусь любить інколи прихилити залишню чарчинц. Лучається це в найменш неручну та сподівану пору, коли є гості і треба вари-

ти складнішу вечерю. Смирений, лагідний, звичайно, Петрусь, стає нараз надміру балакучий, свариться з Дизею, що хоче йому помагати, виганя її з кухні. Стає раптом неподільним диктатором пекарні й не слуха нікого. Тоді, звичма, кличуть мою матір, яку він дуже любить від малечих літ, зве її Барбеля (Ізабелля) та слухає трохи. Мати почина лагідно Петруся об-розумляти, щоб ліг собі трохи, спочив, а вона вже за нього догляне вечерю. Тоді Петрусь падає навколiшки перед іконою Юр'я Переможця, б'є поклони й хреститься. — Свята Магдалино на коняці! — каже урочисто. — Помилуй цю дурну Варбелю!

Поляки в Україні традиційно притримувалися старого календарного стилю; всі свята святкували разом з українським, православним народом. Можливо, — традиції ці сягали ще тих часів, коли вони самі були православні, або уняли й, перемінивши віру та національність, трималися далі юльянського календаря. Тільки так звані “короняжі”, тобто, свіжонапливові поляки з “королівства” (Конгресівки), здебільшого по цукроварнях, заводили у себе дома новий стиль календарний, святкували так, як вся “Конгресівка” (польські землі під Росією). Місцеві поляки ставилися до цього дуже неприхильно, з насміхом: — Що-ж то за свята? — казали. — Коли весь нарід працює, не святкує, — нема ніякого вражіння свят.

В нашій родині споконвіку святкувалося тільки “по-старому”.

У навечір'я Нового Року приходять Маланка. Відчиняються з темних сіньєх двері до “креденсу” (перехідна середня кімната, де стоять посудники — шахва з посудом), вливається юрба дивовижних постетей. Найцікавіша й найстрашніша Коза. Висока під стелю; настовбурчені вуха; нагинається на всі боки та клацає писком. Пейсатий жид говорить щось, притан-

цьовуючи; викрикує циган, налазить до всіх з протягнутою рукою. Центральна постать — сама Маланка, рум'яна, чорнобрива, з лялькою на руках, співає й кокетує всіх. Регіт, метушня. Циган грає на варгані (дримбі), жид у дуду, турок на цимбалах. Боїмося, хоч страшенно кортить дивитися. Збившись у дверях дитячих кімнат, визираємо лишень зпоза наших няньок, не зважуємося переступити порога кремену. Пирхаєм, як горобці, коли коза наближається до нас, покладаючи щелепами, ховаємося за няньок. Няньки вищать та кож, ховаються одна за одну. З кімнат виходять всі подивитися на Маланку. Вив'язана в червону, квітчасту хустку, Маланка (це найкращий в селі парубок) зальотно протягає до всіх руку, колихаючи на грудях дитину (ляльку). Така вродлива, чарівна, що всі радо кидають їй на долоню гроші.

“А ввора, звечора, пасла Маланка качора.
Ой, пасла, пасла — загубила;
Пійшла шукати — заблудила.”

Зі співами, танцями, реготом вертеп виходить. Потім щедрують щедрівники під вікнами їдальні.

“Ой, ходили-ж ми та й не день, не два,
Святий вечір, свят!
Ой, шукали-ж ми та й доброго пана,
Святий вечір, свят!
Та й доброго пана, пана господаря,
Святий вечір, свят!
А у цього пана, золотая брама,
Святий вечір, свят!
А за тою брамою сади посаджені,
Святий вечір, свят!
Сади посаджені, пташки приручені,
Святий вечір, свят!
Та прийшло до нього та святеє Юр'є,

Святий вечір, свят. і т. д. (*)

Лине спредковіку колісково-мрітний мотив поганський. Стара передкняжа, княжа Україна воскресає на мить. Дажбогова, Перунова. Свято Коляди. — найкоротшого дня і найдовшої ночі. На шибках похизовані дивовижні мережки; за ними білосивий сумерк. Дідуньо відчиняє квартиру, дякує шедрівникам за гарну шедрівку й подає калитку з грошима. Через хвилину знов скрипить сніг під вікнами.

“Шедрик-ведрик, дайте вареник,

грудочку кашки, кільце ковбаски...”

Через квартиру сипляться цукорки, горіхи, медівнички. Сільські хлоп'ята червоні від морозу, в маминих чоботях, в татових шапках, кидаються гурмою на них, мов стадо горобців, счиняють бійку.

На ватраві в столовій палахкотить вогонь, сніп пшениці стоїть у кутку перев'язаний червоним поясом. Двері до вітальні відчиняються широко, світиться ялинка.

“Шедрий вечір, добрий вечір,
добрим людям на весь вечір!..”

— дзеленчать безнастанно дитячі голосочки, а з квартирки все сипляться й сипляться. як із рога шедрот, ласоші та гроші. Цеж-бо Багатий Вечір, Шедрий Вечір, Маланка. За українською традицією всі мають бути ситі, щасливі, бо це предвістя цілого року. Навіть худобі дається більше, ліпше, як звичайно. То-ж і стіл заставлений рясно всячиною: риби, м'ясива; печене й варене; зимне й гаряче. Ряснота пляшок: мед, вистоянка, ратаф'я, всілякі наливки. Гаймің їстного й питного. Все, як спредковіку, за Гайдамаччини, за Мазепинщини, за Хмельниччини, із прадавніх давен, коли

(*) Переказую цю шедрівку всю, скільки її запам'ятала, зогляду на її архаїчність.

ще все непочужене було, неопорочене ворожим намулом. Ні пополячення, ні католицитво не змогло знівечити зовсім духа України. Він тліє, жевріє у всьому.

У домі радісно-урочистий настрій. Гадасько вернувся на родинне лоно; ніби після негоди розгодинилося. Родинна буря прокотилася, мов по небесній блакиті, — безслідно. І тепер за столом регітно, гучно. Гадась оповідає про свої любовні й нелюбовні пригоди з такою очайдушною простодушністю, що “папцьо”, не кажучи про всіх, закриває серветкою обличчя і плаче. Це його притаманність — сміятися до сліз. А за вікном щедрівники не вгавають. До них вже ніхто не виходить, не відчиня кватирки. Усі вечеряють. Дарма хлоп'ята щедрують за вікном. Нараз стихають. Нараджуються. І враз дзеленьчат знов у самісеньку шибку:

“Ой, в ліску, в ліску, на жовтім піску,
ведмідь на сосну зіпнявся тай в...ся...”

— Поживайте, пане господарє зі своїм семейством! — кричать всі хором та пирхають зпід вікна.

— Ато шибеники, ато пацани! — радіє дідуньо; бере кіш з медівниками, іде на ганок. Але щедрівників наче змело вітром.

Новий Рік появляється, коли ми ще у ліжках. Перший вбігає до дитячих кімнат Тадейко у нічній сорочці й посіває нас. — Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниці!.. Зерно сиплеться нам на голови, за сорочки. Ми пищимо, ховаємося під ліжники, регочемо. Потім схоплюємося, одягаємося хутко, бо-ж це Новий Рік, Убирають нас у все нове. Зараз має щось статися. Вже чути метушню на ганку, важку ступню по сходах. Амврось веде дідуньового Фариса.

Старий кінь, білий з породи і зі старости, син да-

лекої Араб'ї, входить повагом через ганок до передпокою, потім у столову, завітчаний, прибраний, як молода до шлюбу. Тернова, квітчаста хустка покриває його всього; на голові китиця колосків та квіття. В гриву, у хвіст вплетені різнобарвисті стьожки. Передні копита позолочені, задні посріблені. Ступає обережно, церемонно, як дівка, по ковзким паркеті. Але Фарис — старий бувалець, — йому непершина ходити по сальонах. З молодих років, рік-річно, відбуває цю церемонну новорічну візиту. Амврось також звичний до таких врочистостей. Колись, років тому двадцять-двадцятьп'ять, коли приходили обидва з Фарисом вітати з Новим Роком дідуня, (він ще тоді не був дідуном), — Амврось був чепурний, чорнявий, а кінь баский, рвучкий, не міг встояти на одному місці. — танцював, як дівка тропака з нетерплячки. Тепер стоять поруч себе на порозі їдальні у якійсь монументальній непорушності і Амврось має коротку новорічну промову. Потім обережно сипле на столі три купочки зерна. Дідуньо частує його біля столу, поклавши перед ним червінця. Згадують молоді літа. Ми за той час частуємо Фариса цукром та хлібом. Потім дивимося у вікна, як Амврось веде його засніженими доріжками саду.

Світ скидається на білокришталеву казку, повну райдужних блисків.

По святах проводить нас додому Адаць. Після веселого, гамірного Теплика поринаємо зразу у непорочну тишу засніженої ферми. Дім мовчки, трохи здивовано, вітає нас своїми великими кімнатами, з вибакуленими вікнами, відає пустою. Після притульних теплицьких світлиць, якось тутки видається чужо й до нудьги непритупно. Ця тиша і непривітність найбіль-

ше вражають маму. Вирвана з веселого теплицького гурту, вона ніяк негодна звикнути до них. Щастям, Гадасько залишається у нас на деякий час. Пристав охоче на мамине прохання і весь похмурий дім наш поселішав зразу. Кімнати лунко гудуть його співом. У Гадася невеликий, оксамитний тенор, незвичайний слух та уміння чудово свистіти. Його лагідний, промінистий гумор осяє навіть наймрячнійші закутини дому. Він грається з нами: почепив на середині стелі у вітальні текстурового чорногозу, обснував цілу кімнату шворками й чорногоз літає по ній, коли потягнути за нитку в яким-будь кутку кімнати. З мамою їздить сачокками на проїздки; з батьком ходить увечері на засідки на зайців; залицяється до Машути Іванових, з Арном та Співаком сприятелювався й ганяє з ними довкруги травника, викачується в снігу вдоволений, розбавлений.

По вечері, звичайно, приходить лановий Бичок, загарливий мисливець; всі три з Гадасем та батьком ідуть на засідку. Приносять пару зайців, часом серну. Врядигоди батьки виїздять з Гадасем на балі до цукроварні. Цукроварня в Соболівці, шість верст від нас. Гадась танцює, співає, упадає біля дівчат і дам, а проте... мати перша завважила в нім зміну. Адасева веселість нетака як перше; ніби припорошена чимось, — затягнута тонесеньким серпанком якоїсь мелянхольї. Річ небувала в нього. Це може вловити дуже чутливе, спостережливе око. Гадась мамин укоханий брат; на її стурбований запит, що йому бракує? — він хвата її в обійми й танцює з диким палом. Це його відповідь. Очевидно, — Гадась закохався і то, мабуть, серйозно, — здогадується мати. Гадась не перечесть, тільки на одну, неухопну мить прижмурює очі і в них змигує оця тїнь задуми, чи то мелянхольї, яка враз переходить в безжурну веселість. Пам'ятаю: Гадась сидить

на стільчику в Оленинім хвартусі, майструє щось молоточком біля маминих ковзів, (вони збираються на ковзавку), під цокіт молоточка виспівує “Шевчика” та присвистує:

“Виліз шевчик по драбині, упав шевчик межи свині,
там-то гарна, там-то гарна, — упав шевчик межи свині.
Качається, валяється, за щитину хватається, (присп.)
Ой, ви-ж мої милі свині, дайте-ж мені по щитині, ”
Прийшов шевчик до світлиці, питається молодиці: ”
Молодице моя мила, чи не здохла де кобила? ”
А, при лузі, при долині, здохло разом дві кобилі, ”
Одна сива, друга лиса, буде шкіра товариша. ”
Шевчик з гори, вовк з долини та й збіглися до кобили.
Вовк за брухо, швець за вухо, — не рви шкіри, мій
братухо!

Там-то гарна, там-то гарна, — не рви шкіри, мій
братухо.”

Пісненька всім сподобалася; — батько записав її у записнику та навчив згодом нас. Скільки разів потім у життю довелось мені її співати, — виринав образ Гадася на стільчику, з молоточком, що майструє й виспівує з присвистом “шевчика”.

Одного вечера прибіг захеканий Бичок. Від хвилювання говорив пошепки.

— За током вовки, — сказав так таємничо, що мене обвіяв майже містичний ляк.

Батько з Гадасем кинулися робити набої до своїх “дубельтівок”. Ми з мамою помагали їм. У мідяні патрони сипалося мірку пороху, батько притовкав це папером, зверху сипалися “льотки” (грубезний вовчий шріт), які ми закапували потім стеариною. Бичок зі своєю пістонкою готовий.

Вовки — явище небуденне, викликають у всіх піднесений настрій. Мати хоче йти також зі своєю рушничкою, але батько противиться. Лишаємося дві.

Поява вовків поблизу сильно мене схвилювала. Хоч вовк часто мені сниться й гарцює вночі по кімнаті, — маю про нього доволі туманну уяву. Ще граємося часом з няньками у гуси та вовка: “Гуси, гуси, додому! — Чого? — Вовк за горою. — Який? — Сірий, білий, волохатий, — утікайте до хати! З кутка вискакує Янко-вовк, — женеться за нами; ми-гуси з криком тікаємо до няньок та ховаємося. Це й все про вовка у моїй уяві. Найстрашніше, хіба, те, що він сірий-білий-волохатий.

Тимчасом батько з Гадасем у повстяках, в коротких козушках (лисюрках), попідперезувані набійницями, побігли за Бичком.

Було за током місце. — звалось “загумення”, — гонів трое від нашого дому, де викидали всяку дохлятину; туди й простував Бичок протоптаною стежкою, а за ним гусаком батько та Гадась. Пробиралися крадькома, попід тік, з наготовленими рушницями. Довкола мертва тиша, безбач ночі та снігу. Вовків ані сліду.

— Де-ж твої вовки. Бичку?

Питання для Бичка гірше за поличник. Він, старий польованець, мавби пошитися в дурні? Таж чув виразно тутки вовчі переक्лики, собачу заїдню. По гавкоті зразу можна розпізнати, що пес вовка чує. Ні, — його не обдуриш, і він також не дурить.

Присівши, бачить на снігу зовсім свіжий слід. — А це що? — показує батькові. Достоменнісенський доказ недавнього перебування вовківні. Сліди зовсім свіжі і скільки їх!. Де-не-де сніг зовсім столочений. — Тутки була їх ціла валява, — шепче Бичок тріумфально, — ціле вовче тирло.

Слід веде попід короварні. Видно, — вовки подалися далі, довкруги обор, нюхаючи поживу. Мисливці назирцем за ними. Брести заметами важко, сніг щораз грузкіший, чимраз густійша темінь. Вовків не чути.

— Пождіть, — каже Бичок, — ану, я поваблю.

Присівши, натиснув собі жменею горлянку та завив по-вовчому. Прозвучав цей голос дивно-моторошно й жасько серед нічної тиші; не встиг зацікавитися, коли у відповідь йому як не обізветься ціла вовча оркестра, голосів з десятків у віддалі може двохсот кроків не більше. Бичкові тільки задзеленьчали зуби. — Тікаймо, — каже пошепки. — Як обскочать, — не дамо втрьох ради. Вони саме тепер гильняються, то пекельно люті.

Тримаючи поперед себе рушницю, мусіли задкувати один за одним чимдуж до фільварку. Прибігли захекані, збурхані й кинулися збирати більший гурт мисливців. Занім Бичок з Галасем оббігли всіх, заки всі зійшлися, нарobili набоїв, — вовків уже не було. Не поживившись біля фільварку, подалися ярами на сусідні села: Соболівку, Антонівку. У нас весь вечір ішла тільки про вовків балачка. Тієї ночі довелося мені нехутко заснути.

А на провесні ми перебралися до нового дому. Батьки порадилися з економом Вардинським та помінялися мешканнями. Мамі надокучила пекарня у підземі, ввірилися темні, круті сходи, непривітні, вікнасті, мов ліхтарні, кімнати.

Коли почали переносити статки, кімнати пустіли, — мене огорнув неугавний жаль. Сховавшись за дверима їдальні, я гірко плакала за "старим домиком". Устина, захоплена спершу новизною, побачивши мою жалість, почала й собі репетувати. Дім був вже зовсім спустілий, а ми все стояли за дверми, проливаючи сльози, не хотли кинути кутка. Батько взяв нас за руки та вивів останніми з опустілого дому. Схлипуючи, я ледь волікла ноги, так мені було важко розлучатися з

домом. Це-ж я уперше оплакувала покинуте житло, не перечуваючи, мабуть, що доведеться усеньке життя покидати й оплакувати дорогі місця, стільки домів рідних, міст і батьківщину, а в кінці й Європу.

Дім, до якого ми перебралися, став нам згодом найдорожчий у світі; цей єдиний, справжній дім, якого нігде вже не знаходимо більше.

Стояв, як згадано, на самім узліссі, немов заплутаний в його кучеряву гущу. Обличчям звернений до сходу, вікнами на схід і на захід. Одним тільки вікном, мов прищуленим сторожко оком, визирав у ліс, що застіняв його від північних вітрів.

Сонце зазірало рачком під кольони ганку. Перед ганком під'їзд і травник з кущами бозу посередині; у глибині брама, а перед нею велетенський берест у вигляді закругленої злегка пераміди. Довкола дому черешні, здичавілі яблоні, груші.

Коли ми перебралися сюди, — дім та город запущені, занедбані були. Згодом батько перебудував дім по своїй вподобі та за своїм пляном. Мати розвела довкола чудовий город з алеями, обсадженими жасменом та бозом, з альтанками, травниками, кльомбами, повними ріжноманітного квіття. За шпалерами жовтої акації, симетрична шахівниця грядок, а за ними баштан. Батько насадив овочевий сад з найкращих сортів, впорядкував життя-буття наше і ми почали жити на новому місці. Все це зробилося незразу; поволі, з роками, але новоселище наше перевернулося згодом у чудову садибу, затишну й романтичну, яку в безконечність продовжував ліс. Дім та город наш вrostали у нього. Дім був поземий, мав шість просторих, при-туплих світлиць з великою пекарнею та коморою, що звалася "спіжарня". В дитячій кімнаті, поряд з пекарнею, стояла в кутку величезна чотирокутна груба з двома запічками. Там повсякчасно сушились пелюш-

ки, проживали табуни цвіркунів і можна було заховатися часом перед слідством та карою.

Цвіркуні (у нас казали — цвіргуні) налазили восени із лісу, грілися під грубкою та з вдячності за теплий затишок, цвірготіли господарям цілісеньку зиму. Коли лиш тільки починав жмуритися вечір, — починались концерти.

Спершу обзивалось несміло сопранове сольо, потім дует, квартет, а далі репіжила ціла оркестра з таким завзяттям, що наша дитяча кімната переверталася в цвіргунячу фільгармонью. Я лежала заслухана в цю солодку музику, доки не заснула. До цвіркунів був у мене ніжний сентимент ще з тамтого дому. Вони виповняли кімнату якимсь теплим підсонням, відганяли жах, коли по кімнаті вовтузився ведмідь, акомпаньювали моїм першим мріям. Меншу любов відчував до них батько; вони йому не давали спати. Він схоплювався серед ночі в сусідній кімнаті; з черевиком та свічкою в руці, лазив попід ліжка, полюючи на цих непроханих музик; заглядав за грубку. Мене проймав ляк і турбота за життя цвіркунів. Я молилася нишком, щоб батькові не вдалися лови. Проте йому таки вдалося завжди уполювати два-три цвіркуні. В кімнаті на деякий час ніби притихало, доки цвіркуні не обсмілилися знов. Ліс та город постачали все нові загони цих надхненних музик.

Я мала звичку, від найменших літ, прокидатися серед ночі й не спати. Ночі бували всякі: ясні, місячні й темні, сльотні, осінні. Тихі й неспокійні. Ліс шумів понуро, розколиханий вітром. У шибки тоскно бренила мжичка. Десь заводив пес. Мене огортала якась млосна боязь. Сховавшись під ліжник, я оповідала собі казки, відповідно до настрою й погоди. Вони захоплювали мене та зворушували. Від цих перших надхнень ставало мені під ліжником душно. — доводило-

ся злегка виткнутись з-під нього. Коли на дворі починалася передрання сірість, — в кімнаті появилася всіляке привиддя. По кутках стояли непорушно страхиття, готові в кожную мить кинутись на мене. Гулькнувши під покривальце, я завмирала з жаху, обіллята потом. Тільки почуття сорому гамувало мій крик. Іноді жах подужував сором і я спід ліжника гукала батька. — Що, синцю? — питав він лагідно, наче-б чекав цього.

— Я боюся.

Він світив свічку, приходив до мене. — Там, — показувала я несміло у куток.

— Це-ж мамина спідниця; ходи, подивися.

Дійсно, дурна спідниця удавала ведмедя, щоб мене залякати. Ми ходили з батьком по кімнаті, заглядали гід ліжка. Він казав мені зазирнути у кожен куток. Нігде не було ніяких страховищ. Проте моя хоробрість не була надто стійка. — А чого так шумлять дерева й гавкають собаки? — питала я тривожно, прислухаючись. Тоді батько брав мене до свого ліжка, пригортав, і я упідбіччу його зазнавала найбільшого щастя спокою й безпеки. Від нього спливала на мене снодійна сила і я засинала зразу.

З Йогасиноного весілля залишився мені чомусь один-единий образ. Йогася у шлюбнім одінні ходить по салоні, — біла поволочна сукня та намітка (вельон); в руці білий, зі струсячих пер, віяр. Вона дуже красива, пишна та горда; цілковито зайнята собою. На мене не зверта ніякої уваги. Мені ніяково й досадно. Досі ж ми були вірні приятельки. Тепер я до неї не смію обізватися навіть: приглядаюся здалеку, повна тихого подиву. Нараз відчиняються парапетові двері, з балкону входить стрункий, чорнявий пан, у фраківі; ці-

дує Йогасину руку. Це Віцо Козінський, її молодик. Сцена ця видається мені дуже романтична; ніби якась гобеленово-дистингована ідилічна картина.

Був це час, коли день здавався дуже довгий; місяць тягся, як рік, а рік був цілою історичною добою, з від'їздами до Теплика і приїздами; із сніговійними, сіверкими зимами. Літо тривало безконечно довго, душе та гаряче, повне солодких черешень, кавунів і пригод. Ми мокли в перерізі, або бальї, охляли від спеки.

Потім зупинялася переходом парчевокерейна осінь, в золотій намітці. Присідала край лісу тиха і пестлива. Ферма тоді чепурилася в полики барвисті, оперезана червоножовтою запаскою лісу в коралях шипшини та калини, як молода на весілля.

Потім наставали сірі, заплакані дні. Ми сиділи в хаті, або очманіло крутились біля дому, в мульких "бурносиках", шапках та кальошах. Було тоскно і нудно. Єдина потіха, надія на якусь розвагу, був для нас Янко. Повен невгавної бадьорости, помислів, незвичайних новин і таємниць, вносив у наші будні несподівану розраду. Пізно восени, у якийсь пообіддя, повів мене та Устину на тік. Мав поважно-таємничий вигляд. Сказав, що покаже нам щось дуже цікаве. Ми бігли за ним в очікуванні чогось незвичайного.

Вів нас туди, у те загумення, куди Бичок зимою водив батька й Гадася на вовків. Це був пустар за током, зарослий бур'янами, де викидалося падло, де валялися кістки коней та волів; голі черепа шкірили моторошно зуби. Годі було збагнути, що це колись були живі коні. Усе це проймало моторошним смутком. Вітер жалісно посвистував в посохлім будяччі. Небом валували низькі, темні хмари. Треба було перелізти

рів. Будяки чіплялися нашої одежі, заваджали бігти. Те, що нам показав Янко, справді, пройняло нас жахом.

На облупленій стіні за складом, висів на постюронкові зачеплений Дзяворко. Мав витягнуті донизу безпорадно лапи, язик звисав йому набік. Ми прикипили до місця, причмелені видовищем. Було гидко, страшно і цікаво. — Тільки-ж не кажіть нікому, що ви тутки були, — напімнув Янко, коли ми вертались.

Він був наш провідник, повірник і авторитет. Ми виконували слухняно всі його накази; викрадали для нього з бухвету цукор та цигарки у батька. Він вчив нас брехати й божитися, гримаючись п'ястуком у груди. Був прив'язаний до нас таксамо, як і ми до нього. Залюбки грався з нами та опікувався, ніби старший брат. Раз, стоячи під шопою й курячи цигарку, заявив нам дуже урочисто, що ми повинні його називати дядьком та цілувати в руку, бо він дідунів син. Міну мав таку горду й поважну, що сумніватися було неможливо, а збагнути ще важче. Він тримав цигарку між пальцями, як батько, був, видно, дуже перейнятий цим, що сказав нам; переживав, мабуть, глибоко пізнану ним недавно таємницю. Ми второпали тільки, що це справді таємниця і що зрадити її не вільно нікому.

Мини тоді вже у нас не було; пійшов у москалі, гірко оплаканий нами. На його місце прийшов його старший брат, Пилип Слєпка. Янко помагав йому чистити ножі, самовар, підмітати в покоях. Був трохи лінивий; не слухав. Мав уже десять років; пора була вже його вчити. Ніхто цим, якимось, не журився досі.

Жертва якихось життєвих ускладнень, чиєїсь самоти, припадку, чи примхи, був для наших батьків тягарем моральним; болюча спадщина, єдина, яку дідуньо залишив по собі. Це мимохіть відбивалося на бать-

ковім ставленні до хлопця. Треба вже було подумати про його майбутнє. Питання це відсовувано, як неминучу і важку повинність. Ми також підросли. Батько журився, гризся нашим майбутнім. Метар'яльні спромози його були досить скромні, хоч ферма давала багато всіляких вигід, — платня була невелика, щоб дати дітям бажану освіту.

Тепер, отже, було нас три. Ми кожен раз, мабуть, робили батькові малу несподіванку. Він, як усі батьки, потай очікував сина. Це йому не заважало бути найкращим, найщасливішим батьком. Він тільки попрозивав нас хлопчачими найменнями й мав малу ілюзю, що ми справді хлопці. Ми й самі були у цьому глибоко певні.

Найменшу, Івгу, кликали — Мацько́. Це була чудова дитина. Спецькувате, головатеньке, з великими, чорними, довговіями очима, лагідне і погідне. Вимовляло твердо звуки: “ц” як “ч”, “ж” замість “з”, “ш” замість “с”: — жайчик, шобака, чукорки. Обожувала звірята, особливо собак та коней. Імпровізувала їм причудні наймення, без всякого надуму, ніби вони так називалися справді. Уява її в цьому була безмежна.

Хтось приніс нам тоді мале цуценя. Сіро-бурої масті, з чорними вушками, чорним кінчиком хвоста; звичайний собачий міжнародній покруч жіночої статі. Захоплена Івга привітала його окликом: Друнцяпунця! Невідомо звідки ті назви бралися у неї.

Друнцяпунця, мимо свого молодечого віку (мала може три тижні), була втіленням собачої хитрости, до тепу і нахабства.

Саме тоді мешкав з нами в дитячій кімнаті невдаха голуб. Не пам'ятаю, як він навітвся й природивсь до нас. Мав перебите крило, не міг літати, тому

приречений на старопароботство. З цього приводу, ма-
буть, був неврастенік, власницької вдачі. Через свар-
ливість, чи пак, вуркітливість, поменули його Брука-
сом, згодом переименований чомусь на Брутуса, так і
залишився. Свое житло мав під Устиненим ліжком, —
скриньочка з зерном та горня з водою. Відокремлений
змолоду від свого суспільства. Брутус перейняв люд-
ські звичаї й вдачу. Крім цього переживав психічну
депресью, виявляючи різні чудернацтва та примхи.
Особливо був перечулений на ґрунті соцьяльнім. Вро-
джений власник, не визнавав ніяких спілок. Друнця-
пунця вмить збагнула що його слабкість. Ледь голуб
відвернувся, вона вже була при його горняті. Пози-
раючи скоса, з-під своїх чорних брів, доти хлєптала
голубину воду, доки голуб не завважив цього. Тоді з
оскаженілим вуркотом кидався, хапав її за хвіст і тир-
мосив дүто. Щеня наробляло несусвітнього крику, —
ми поспішали йому на підмогу. Брутус довго не міг
заспокоїтися, бісився під ліжком, заперений, схвилю-
ваний та обурений, крутився на одному місні. Врешті,
напившись води, трохи заспокоювався; виїтав на вік-
но та сїдав дрімати. Друнцяпунця умлівіч з'являлася
біля його горняті, знов починала хлєптати воду. Ма-
ла свою власну мищину з водою, проте, її кортіло
дратувати голуба. Був це своєрідний спорт сполуче-
ний з ризком. Коли Брутус не поміча зразу, задрімав-
ши міжно. — щеня зумисне хлєпче шораз голоснійше,
погаркуючи, дзяволить зачєпливо, аж розбуджений го-
луб кидається, як фур'я, з вікна на підлогу, осатані-
лий зовсім. Не міг перенести, що хтось собічить право
на його неподільну власність. Друнцяпунця несусвіт-
нім криком симулювала безневинну жертву дүтої на-
пасті, а кімната наша переверталася в своєрідний цирк.
Проте. Друнцяпунцю незабаром прогнано з кімнати
геть, за непорядки. Найбільше діставалося їй за це

від сторожа Пилипа. Це стало навіть притокою до одного відкриття.

Котрогось ранку, вийшовши на ганок, батько завважив таємничий напис вуглем на стіні: "Пилип б'є цуценья". Счудувався, хто-б це міг зробити? Ми ще не вмiли писати, з челяді грамотний був один Пилип, але-ж сам на себе не писав-би доносу. Адже-ж це був виразний донос на нього. Слідство виявило, що автор напису — Янко. Кліпаючи спантеличено очима, признався. Батько не міг вийти з дива, коли, яким чином навчився писати? Очевидно, сам Пилип показав йому прихапком московські букви; — перейнятливий хлопець сам вже навчився далі. Московської мови не знав, — писав по-українськи. Батько був цим заскочений і зворушений, подекуди навіть присоромлений; взявся сам Янка вчити грамоти та рахунків. Мати рішила вчити його по-польськи. Янко хутко перейняв одне і друге. За зиму навчився добре чотирьох арифметичних способів, трохи географ'ї, непогано читати й писати, хоч особливого захоплення не виявляв до науки. Автім, навчання відбувалося нерегулярно, в доволі суворому тоні, невелими заохотливо. Те тільки й залишилось Янкові, що за цю одну зиму навчився.

Івга мала два роки, коли приїхала до нас бабуна Магдалина, батькова мати.

Після маєткової катастрофи, коли розійшлися з дідом, порозтикавши дітей поміж люди, вона тинялася по багатих домах, заряджувала господарством, гаптуючи, виконуючи різні прекрасні жіночі роботи, в яких була мисткенья. Життя поклало на ній суворе тавро зломаної гордості, втраченої незалежності, добробуту.

Середнього зросту, струнка, зі слідами краси на

суворім обличчі. В темних, розумних очах, у заломі губ, — химерність і твердий характер.

Приїхала до нас в три роки по смерті свого мужа, немов умисне виждавши, заки місце по нім добре прохолоне. Не пам'ятаю, щоби колинебудь згадувала про нього злим, чи добрим словом. Видно, — була це для неї раз назавжди відгорнута сторінка, до якої не заглядається більше. Мешкала з нами в дитячій кімнаті, перебравши від мами дітей та господарство. Не була для нас ані надто погурлива, ані надмір сувора. Не мала Бусіної вуркітливости, ані доброти Куцуні. Ми ставилися до неї доволі байдуже, крім малої Івги. Івга мріяла про “бабунцю” ще не знаючи її, відколи бабуня прислала їй на Різдва у волоськім горісі манюсенького порцелянового песика — Брилюся. — Бабунця Брилюнця! — кинулася вона їй назустріч, коли лиш бабуня висіла з повозу. Приязнь між ними почалася зразу. Автім, Івга була надто чарівна дитина, щоб її можна було не любити.

Сувора, замкнена в собі бабуня Магдалина, приумілася зразу нагнутися до внучки. Гралися разом, немов однолітки, часто міняючись ролями: бабуня прикидалася Івгою, — Івга удавала бабуню. Бабуня дуже вміло вирізувала з паперу всіляких звірів: коней, собак, птиць; Івга їм зразу надавала імена; особливо улюблені були собачки: Горись, Лямпорко, Ямпімпам, Друнцяпунця (крім живої) — це були містичні песики, що жили в уяві Івги. Сидячи раз у вікні з бабунєю, побачили в городі чужого собаку. — Що ж то за якесь псище приблукалося до нас? — скрикнула здивовано бабуня. Івга поспішила її заспокоїти: — Че, бабчу, пан Гоштро, Лямпорків навчитель.

Івга мала, дійсно, нечувану уяву та свій власний словник. — Ай, подобай (подаруй) мені яюньо, — про-

сила благальним голосочком, або “кудрабінку” (гумі-арабіку), якою ліпила паперових собачок.

Іноді між внучкою та бабунею виникали якісь непорозуміння; вони “розгоджувалися”. Бабуня сиділа ображена, сумна, прикинувшись, що читає книжку. Набурмошена Івга сиділа біля мами. — Пійди-но, помирися з бабцею, — умовляла її мати. — Дивися, яка сумна сидить. Пійди, перепроси.

— Хіба-б я ждуріла, щоб я її перепрошувала. — відповіла поважно Івга. Годі було втриматись від сміху, — бабуня перша перепросила внучку. — Ти вже на бабцю не гніваєшся? — спитав батько. — Вже жлагідніла, — спокійно відповіла Івга.

Івгу всі обожували, — найбільше батько. Йому важко було розлучатися з нею на одну годину. Носився, грався з нею, брав на коня, їдучи верхи в поле. Вона спала з ним разом у ліжку. Розлучалися тільки на цих пару годин, коли батько сидів в канцелярії.

Інша дитина було-б розпещена, химерна, себелюбна. Івга ані грохи. Ніяких примх у моему стилі, ані каверз на зразок Устини. Усе погідна, лагідна, часом тільки дозволяла собі на якусь фривольність. Звичайно при обіді. — Мацьку, сядь рівно, не підпирай голови рукою і тримай гарно вилку, — робив завваження батько. Вона мовчки тикала йому дулю. Батько підводився з крісла, з суворим виглядом ішов до неї. — Прощу сідати, прощу сідати, — припрошувала вона чемно, вказуючи йому ручкою крісло:

Така була Івга. Недиво, що всю ніжність з мене батько тепер перелив на ню. Навіть моя ревнюча вдача та любов до батька підкорилися Івзі; я й сама була закохана в ній. Автім, батько усіх нас любив однаково, пестив та був справедливий.

Ранком Марко Радецький приводив йому осідлану Діянку. Заки батько снідав, ми бігли Маркові назустріч, пхалися коневі під ноги, драпалися на сідло. Він садовив нас всі три разом, або кожну по черзі й водив довкола травника. Ми обожали коней. Були це для нас найдосконаліші створіння божі; куди досконаліші за людей.

Врядигоди батько брав котрусь з нас поперед себе на сідло, їдучи у поле. Найчастіше цього щастя доступала Івга. Вона бігла за батьком, коли він тільки брав з вікна свій прутик, що правив йому за шпіцеру.

Тоді примхлива химерниця, Діянка, що показувала іноді батькові свої жіночі вибрики, намагаючись скинути його, ішла рахманно, мов ягня, знаючи, що на сідлі перед батьком сидить дитина.

Їхати з батьком в поле, була нетільки безумна радість, але щось вроді найвищої чести. Спершу ми їхали лісом повним запашної, дзвінкої прохолоди. Потім серед сріблястого моря жита, змрагдової пшениці. Об'їздили плянтацьї буряків. Ішла шарівка, полоття, сапання. Поля були вкриті сорокатими рядами зігнутих селян: жінок, чоловіків. Вишивані сорочки, чорні запаски, червоні, білі хустинки майоріли на зеленому тлі неозорної, як море, плянтацьї. Стояв травень, початок червня. Земля розімліла на сонці — пахтіла буйністю, ростом; брєніла, дзизчала життям.

І саме тоді я почула уперше дивне слово: — холера.

Перша заслабла Ониськова Марійка. Онисько був наш возій, жив "на хатках". Мати моя ходила розтирала дитину, робила гарячі купелі, заливала вином. Люта зараза не помилувала, дитина померла. І війнуло по фермі грізне, моторошне: холера, холера! — дихнуло з усіх-всюдів. По селах дзвонили і дзвонили дзво-

ни. Було їх чути з Побірки, Соболівки, Шиманівки, Хуторів. Мертвиця ходила по хатах та мертвила нарід.

Нам заборонено їсти непарені ягоди, зелень, що саме розгортала тепер своє царство. На столі появилася карахва із соляним квасом. На кріслах висіли рушники намочені в легкім карболовім розтворі, щоби перед кожною їжею витирати руки.

Холера стала повсіхденним словом, мов грізне мemento. Люди вимовляли його спершу з острахом, потиху. Потім звикли до нього. Холерою стали лаятися, клясти одні одних. Холера стала всенароднім горем і вселюдним словом. Але справжню холеру я побачила щойно поза межами ферми.

Саме на Купала, коли досягають черешні та вишні, їдемо до Теплика на ділові ім'янини: Тільки я та Устя. Івга залишається з бабунею дома.

Дорога чудова, хоч довга і втомлива. Двадцять п'ять верст кінвми, курявим шляхом, з глибокими подільськими ярами, повними вологої пахоті, із селами розкинутими над зарослими ряскою ставками, з грузькими греблями, з безрухим лататтям, з табунами качок і дітей в заголених сорочинах. Раз-у-раз минаємо якісь похорони.

Сиджу на козлі, біля Ониська (це моє привілейоване місце), дивлюся на коні, на шлях перед ними, що губиться в синьожовтих далях, на розхвильовану неозорність краєвиду, перетканого пасмугами тамносиких лісів і вбираю в себе нещезальні вражіння.

Коли дорога рівна, не треба нікому змінати. — Онисько передає мені віжки у відповідь на мій благуший погляд. Ледь можу вмістити їх в жмені. грубі, ремінні, намащені дьогтем, але беру ще й батіг від нього та опиняюся на верхів'ях щастя. Коли дорога покотиста, згориста, — відступаю без спротиву це щастя Ониськові й жду тремтливо повороту його.

Онисько займає в мому серці друге місце по батькові, поруч Куцуні, Марка, Янка та Амврося. Саме переїздимо два глибоченні яри за Соболівкою, де нам, звичайно, норovляться коні. За ярами Велика Мочілка, тітка Нінка і Нуко.

Сонце береться до полудня; тумани куряви забирають дух; стає недовидержку душно. Устина нудиться позад мене, не виявляє бажання їхати далі. Мати заспокоює її, що вже видно Мочілку і тітку Нінку, що сидить на дахові й махає вареником. Хоч як натужую зір, — не бачу цього. Зводжу потайний погляд на Ониська; він сміється й притакливо кива головою. Отже це безсумнівна правда, хоч мені не видно і хоч до Мочілки ще добрих три-чотири верстви.

Дійсно, нас чекають з обідом. Дуже приемний і веселий настрій, після проїзду спекою. Обід у тітки більш нам смакує як дома. Крім того Нуко показує при столі штуки, за які його обіцяють поставити в кут і з яких ми регочемо до упріння. Це його підбадьорує пописуватись далі. Врешті його проганяють від стола і він в другій кімнаті зводить неможливий гавкіт, прикинувшись Бриськом. Потім женеться рачки по під стіл, як цуцик, куса нас за ноги. Це вияв радости з приводу нашого приїзду й пообідньої подорожі до Теплика. Дядько Антіч тащить його з-під стола за ногу та сипле декілька гарячих. Наш радісний настрій дещо примеркає. Дообідуємо тихомирно.

Перечікуємо спеку, потім ідемо далі: ми всі повозом, няньки шарабаном за нами. Мати і тітка Ніна сидять у буді; тітка тримає на руках маленьку Мар'юлю. Терпиловських, як і нас, встигло вже поtroїтися. Я, Вацко та Устя сидимо на передній лавочці, проти наших мамів; Нуко біля Ониська на козлі. Раз, — це йому вгоноба за прочухана; друге, — “він хлопець і йому це личить та належиться”, а я дівчина,

“панночка”, тому мені непогода сидіти біля возія на козлі, — заявляє безвідклично тітка. Це мене кидає в найскаженішу лють. Нелишень тому, що Нуко запосів моє місце біля Ониська. Доброхить я-б сама пустила його трохи. Але те, що він хлопець, а я дівчина, ще й панянка, — найдіймаюча образа, яку лиш можна собі уявити. Маю охоту “викинути якусь штуку”, щоб “вони” аж подубіли з нетями, показати “їм” яка я панночка. Не бачу ніякої різниці між мною і Нуком. Маю таке саме право, як і він. Навіть ще більше, бо Онисько наш возій, коні та повіз наші. Усе це тітчині вигадки зумисне, а мама лиш підтакує їй. Сиджу на-суплена, лиха, маю зовсім омрячену всю дальшу дорогу. Ледь перемагаю у собі кортячку поскидати черевики й разом з капелюхом викинути на дорогу. Тоді знатимуть яка я панна. Лють аж кипить в мені; мені тільки соромно Ониська, бо справжні возії таких штук не роблять. Проте, за Малою Мочілкою скидаю капелюх. Це мій найлютіший ворог по черевиках, з проклятою гумою на підборідді. Потім роззуваюся і маю бажання розлягтися далі, мимо маминих спротивів та погроз. Мені гаряче й усе це тисне, муляє, ріже; ненавиджу цього! Устина вмить наслідую мене. Мати негодна упоратися з нами.

Знов минаємо похорон. Це відтягає мою увагу. Скільки ми вже їх минули!.. Ідуть люди з хоругвами, піп в ризах, похоронний спів. Везуть покійника в труні; часом двох-трох разом. Онисько скидає картуз і хреститься. Мати і тітка хрестяться також, — він тричі, вони раз. Чому? — не знаю. Спостерігаю це вперше.

— Боже, що за страшна холера! — скрикує з жахом мати і я бачу у труні червону хустку та чорновоскове обличчя. — Ось так виглядає холера! — думаю, і слово це зразу набирає для мене особливої

барви. Автім, таке воно мені й уявлялося, як тільки його уперше почула, — темночервоне.

Минаємо цвинтар в полі. Тут ховають тільки мерлих на холеру. Просто об'ораний шмат поля. На сільських цвинтарях немає вже місця.

Коні біжать, пирхаючи від пилюги; гомонять однотоно колеса. В повітрі брентить дзвінка, тоскна тиша. Заплющую очі; — мені так нудно, нудно донес-тями.

— Взуйся та надягни капелюх, бо вже хутко Теплик, — в'язне до мене мати й нахрапом товмачить мені на голову осоружний капелюх. Відборююся скільки моги, недуже налякана її погрозами, що викине мене з греблі в очерет. Мені вже шестий рік, — таким пудом мене вже не взяти. Я навіть починаю собі уявляти, що це сталося. Ось я сама на дорозі, а вони поїхали. Думають, що я плакатиму, проситиму. А я тимчасом...

Деяку годину мати і тітка мають притоку до балачки на тему моєї “вдаченьки”. — О, це росте характерок!..

Чую це доволі часто й примирилася з цим, що я погана дитина. Сиджу набурмошена, не хочу навіть дивитися на них і заплющую очі. Мене вже нема. Подумки насолоджуюся самотою. Я сама одна в полі. — вони поїхали. Вже далеко-далеко, а мені так сумно і хочеться плакати. Нараз до мене підбігає Фарис. Такий чудовий, як на Новий Рік, — у червоній хустці. Сідаю на нього і він біжить, летить, як вітер.

Сонце і туркіт колес розніжують, присипляють... Мое маріння перебиває вереск Устини. Вацко вкусив її за палець; вона кричить і вертає. Мати стривожена, чи бува — не холера?.. Переїздимо Залужжя, останнє село перед Тепликом. Вже на овиді, за лісами біліє теплицький кляштор. Знов починається рукопаш-

ний бій з мамою. Вона мені таки конче хоче втербити на голову капелюх. Я ніяк не даюся. Нараз їй робиться недобре. Розуміється, — через мене, виродка неприкаяного. Тітка Ніна порскає на ню водою з пляшки, кидає на мене убійно-грізний погляд. — Я-б тобі всипала!.. — грозить мені пальцем. Заплющую ображено очі. Вони балакають про щось по-французьки. Я знаю, — як тільки говорять щось непристойне, — зараз переходять на цю гидку мову. У мене переконання, що французька мова тільки й є для того, щоби говорити непристойні речі. Недурно батько не любить цієї мови. Я ненавиджу також. Хоч мати часто говорить до нас по-французьки і я чимало вже тямлю, проте не буду балакати ніколи. От!.. Сиджу з заплющеними очима, удаю, що сплю. — *J'ai le peur, que je suis grosse pouceau.* (боюся, що я знов вагітна)), — каже мати і мені цікаво й дивно, чого вона боїться? Дарма прислухаюся про що вони говорять. Та мені хочеться мріяти далі. Як радісно летіти Фарисом самій серед поля! Він мчить щосили, басує зі мною, переганяє повіз. Вони зачудовано дивляться на мене. Ну-ко аж рота роздзявив. — Ага, дівчина, панночка!.. — кидаю їм тріумфно й лечу далі, герцюю, геть покинувши їх позаду, тільки вітер свистить мені у вухах.

Мрія так поглинає мене, що не знаю, коли в'їзди-мо у Теплик. Тутки вже дозволяю собі накласти капелюх. Саме заходить сонце і містечко з кляштором вицвітають на тлі вечірнього неба, як біблійний Вифлеєм. Жидівське, задрипане містечко з вічними ковбаннями посередині. Бродять по них кози, барложаться свині, вештаються жидинята, жиди пейсаті, в ярмулках, крикливі жидівки в брудному лахмітті.

Так, певне, виглядав свого часу Назарет, чи Кана Галілейська, з атмосферою цих самих тисячелітніх пахоців, гамором і перламутово-рубіновим заходом сон-

ця. Овіває його чар нелишень біблійний. — якийсь свійський і майже містичний. Тому вже від рогачки стискає серце м'ясо-солодкий неспокій. Щось, як при вході у святиню, де відбувається таємна меса і де тебе чекає не менш таємний ритуал. Містиком віє від крамниць з цяцками, ласощами, всячиною. Минаємо греблю з тополями. Поруч теплицька контора — головна управа дїбр графів Потоцьких, потопає в зелені старого парку. Видніють тільки комини і червоний дах. Потім головна вулиця містечка, вибоїста, ковбаніста, крута, повна жидинят, бруду і холери. Далі “бульвар” обсаджений акаціями; лїворуч церква обведена муром; за нею починаються білі штахети.

Серце зовсім перестає битись. Штахети біжать довго і щораз більше забиває дух дивне зворушення. Нараз, за гущею каштанів біліють стїни дїдуньового дому. Перед ганком вартують дві старі смереки, — зустрічають нас перші. Потім біжить Тадейко та Йогася, витягають нас з повозу. Потім тітка Галина, що приїхала ще вчора, бабуня Чапля, Дорко, Дизя. За ними дїдуньо та бабуня Амелька. Накінці Гадась, Куцуня, Буся, Петрусь та Німа. Не обходиться також без надворного дорадника, Нухима. Високий, чорний, з червоним носом та пейсами; ярмулка і довгий люстриновий халат. В руці неодмінна квінька. У всяку дїб можна його тут зустріти. Нїяка родинна подїя, нїяке рїшення важніше не довершується без Нухима Дїхтяра. Є ще Мазусова, придворна факторка; — біла хусточка заложена за вуха, рот — розварений вареник; під пахвою гуска, або курка.

Усі зустрічають нас перед дверима ганку. Обціловані всіма почерзі п'яніємо від усього цього. Наостанку вітає нас Петрусь.

На другий день дїдуньові ім'янини. Від самого ранку гості. Я й Нукб їдемо з Чаплею на город витинати

шпараги. Останні цього року, збережені умисне на дідові ім'янини. День щойно розцвітає. Проміння переливається рожево через гилля саду, золотить верховіття. Ранішній зрон райдужно мигтить на травах на повних вологости садових доріжках. Гроняться порічки, досягає агрус (агрест або веприна).

Ідемо повз довгі парниці покриті вікнами. Висока; пухка трава лоскоче нам лица, оброшує руки. Чапля йде попереду, підтримуючи рукою свої спідниці, щоб не заросити. У другій несе кіш. Я несу кошілку, а Нуко довгий, гострий ніжик. На повороті він ненароком наступає Чаплі на спідницю. Як добре вихований хлопчик вибачається чемно: — перепрашаю, що я бабці наступив на д..., — каже з невинною міною. Його раз-у-раз карають за це слово, яке він залюбки усе повторяє, але Чапля вдоволено сміється.

Між яблонями біжать довгі, високосипані грядки шпарагів, до яких прямуємо, — на них стара й нова шпарагарні; кожна по три довжелезних грядки. На них зелениться ніжно кучерява павоць шпарагів (заячий холодок). Тут і там з пухкої землі витикаються рожево-зелені головки. Вітаємо їх радісним окликом та напередерейми показуєм бабуні. Вона бере ніж від Нука, вти. ка його в землю та підтинає глибоко шпараг. Ось він білий, грубий, соковитий у наших руках, — падає в кошілку. Є їх цілий гаймін. Хутко наповняється кіш, кошілка і Чаплін хвартух. Всі вирізані до одного; більше їх сього року не буде.

Вертаємось з города саме, коли перед ганок заїздить дідуньо Віталій, наймолодший дідунів брат, з жінкою й синами. Бабуня Ядвига ще моложава, дуже дистингована, музикальна дама. (Має в родині таку опінью). Три хлопці шибенники й гультіпаки, хапають мене попід руки, мчать через усе подвір'я просто до гиндика, якого ми з Нуком смертно боїмося. Най-

старший, Юлько, має десять років; підстарший Гнатко; Вітольд наймолодший, глухо-німий, лагідний хлопчик, дуже спритно балакає на мигах та показує штуки. Всі три приходяться нам дядьками, у що ми ніяк негодні повірити.

Потім нас одягають по-святошному й ведуть до костела. Для нас це еگزотика. Наша лісова Олександрія далека від усяких святинь. Найближчий католицький костел (наша параф'я), у Ладижині, дванадцять верст від ферми. Майже ніколи не буваємо там. Батьки, очевидно, не відчують в цьому великої потреби; у батька на столі Дарвін і Дрепер; мати "клек" не любить, як висловлюється про ксьондзів, хоч засадничо, ніби релігійна. Єдиний зв'язок з костелом, це органістий перед Різдом з "оплатками", ну, і похорони та хрестини. В Теплику Чапля і мати обов'язково ведуть нас до каплиці. Каплиця на горі в кляшторі. "Кляштор" напроти дідової садиби; величезна, триповерхова споруда з XVII-XVIII століття. Вежа його біліє на кільканадцять верств довкруги Теплика. Колись жіночий польський монастир, сестер "шариток"; після останнього повстання "новіцят" (вступ нових черниць) заборонений урядом російським та припинений. Ще тільки декілька старих черниць доживає в нім віку в одній, так званій, "целі". Остань будинку перебудовано на помешкання службовців таплицької управи, бо "кляштор" також власність Потоцьких. Тільки на горі залишено каплицю. Ясна, простора, з низкою круглих вікон, каплиця робить приємне вражіння. Сідаю біля мами у лавці й приглядаюся цікаво до обох ксьондзів: великого й малого. Власне, мені подобається тільки "малий ксьондзик", що прислуговує великому. Кажу пошепки мамі, що сповідатися буду у нього. Слухняно виконую все, що мені кажуть робити: хрестюся, стаю навколішки, нахиляю голову та б'юся у

груди. Це мене втягає у містичний настрій. Згодом стає нецікаво, знуджує одноманітність. Починаю голосно числити свічки в жерандолі. Мати штовхає мене в плечі. — Сиди чемно. — мовляв. Потім робиться неможливо душно, гума від капелюха ріже підборіддя, нові черевики також тиснуть. Спершу скидаю їх, потім капелюх. Зразу стає веселіше, хоч мама хукає щось у вухо, а я не хочу чути. Органи підносять мій богомільний настрій. Залюбки прислухаюся до чудової музики. Вона мені видається цілком неземна. Пливе звідкись з гори, із неба. Сиджу деякий час заворожена нею. Потім виринає питання, що це так грає? Припускаю штурм до маминого вуха. — Органи. — відповідає вона, нахилившись до мене. — Самі, чи Бозя на них грає? — не вволююся відповіддю. Мушу аж тричі повторити це питання, бо мати скупчено молиться, закривши лише руками. — Органістий. — кидає відчипливо. — Сиди тихо!

Дійсно затихаю. Зовсім непоказний органістий, що раз у рік привозить "оплатки", виростає раптом у моїй уяві на велетня. Саме малий ксьондзик настирливо дзвонить і всі чомусь нахилиються, станувши навколішки. — Чому треба нахилитися, коли дзвонить? — виникає знов питання. Сіпаюся знов до маминого вуха, але вона не відповідає більше; сперта чолом на сплетені долоні; потім встає й підходить до вітваря. Тітка Галька і тітка Нінка також. Біля мене лишається тільки Йогася. Вони стають навколішки, а великий ксьондз бере щось з келишка та кладе їм в рот. Раптом до них наближається висока постать у темночервоній сукні і клякає також. Мені аж дух забило. — Холера! — прошибає мене жахлива думка. Тиснуся до Йогасі, хапаю її за руку і голосно питаю: це холера, Васю? — Де? — здивовано витріщується вона. — Це. — показую пальцем. Йогася втискає ли-

це в носову хустину й двигтять цілим тілом. Мабуть з переляку. Хочу їй зазирнути в очі, але вона має цілком заховане обличчя й рида у хустину. — Ходім. — насилу видушує із себе, взявши мене за руку. Страшно хвилююся зі страху і за маму. Треба звідси тікати. Біжу поруч Йогасі, оглядаючись, де мати? Шойно на сходах бачу здивована, що Йогася труситься не від плачу, лишень від сміху. — Це Олеся Яжемовська, — каже заливаючись реготом.

В домі вже повно гостей. Олена і Тодір Терпецькі з Посухівки; це брат і сестра дядька Миколи. Всі троє православні. Свое, зовсім ще свіже, вчорашнє українство, намагаються силоміць закрити, — на візитівках пишуться — Церпіцкі. Сидять в сальоні два брати Залютинські: в'юнкий, чорнявий Мефісто — Адам, і кремезний, біловусий Казимір; Павло Гнатовський — уповноважений старої графині, Степан Подгорський, Лев Івашкевич із Шаргороду, Єловицький, Терпецькі, Терпиловські, Сіпайли — вся довколішня знать і хочби одне польське призвище, одне мазурське обличчя. Сама чиста українська раса, стара родовита, з колишньої козацької знаті, поперекручувана нещодавно в поляків-католиків. Правнуки, внуки цих, покатованих по Гуманях, Коднях, Кумейках, Варшавах за нарід руський та предківську православну віру. Славних дідів погані внуки. — ради добробуту, маєтків — покинули свій рідний нарід, відцуралися його духа та мови. Сидить тепер ця кров українська, зодягнена в чужу шкіру, у теплицькім сальоні, цвенькає по-польськи, ніби горлине стадо у папужім пір'ї і не сняться їй навіть образи минувшини: на палях, на плахах закатовані Польщею, скривавлені предки, що сміх та погорду катам кидали із височин смерті.

Сидять, попивають з дікерами каву, захоплено обговорюючи трільог'ю Сенкевича (із Сеньків колишніх), що саме засяла на обрії польського письменства. А все то ставне, горбоносе, з чорними, палкими, або веселими, сивими очима. Сміються розкотисто, широким, як степ, сміхом. Ще від них віє свіжим живлом українським. Поляки. — без краплі польської ~~крови~~.

Ми, діти, метушимося по всенькій садябі. Пабльо та Карльо Печени, — пополячені чехи; Серьожа Качйоні, — півгрузин-півукраїнець, москаль по національності; Жорік Кордюков, — батько "следователь" (слідчий), родом з Кавказу, — мати вихрестка; Евка Махцевичівна та ціле гніздо Копистенських — внуків.

Перед стайнями, возовнями повипрягані карети, фаєтони, брички, Гарцюємо по них, як по джунглях; бо й що може бути цікавішого, як досліджувати джунглі, нишпорячи по кельнях, залазячи у буди, під козли, під сидіння? Сплюндрувавши всі нетри, старші хлопці позасідали на козлах; цвьяхають батогами, гримають п'ятами об денця, — їдуть. Менша дітвора товчеться у сидіннях, а всі разом вишуровуємо святошним одягом порохняву Гуманщини, Гайсинщини, а навіть далекої степової Херсонщини. Ще менша дітвора на руках у мамок та няньок, що радо перегукуються з моторними возями. Тут весело, регітно. Возії, — як хто: одні, сидьма під стайнями, — другі, лежма на траві в холодку, гомонять та сміються, покахикуючи зальотно до молодих і дівчат. Старші трають у карти на перевернутім горідном барильці, курять, циркаючи крізь зуби.

Стайні з кіньми, зі своерідним пахом, з усім стайним справиллям, — це найпринадніший, найцікавіший світ. Возії — суспільна кляса, до якої ми ста-

вимося з найбільшим пошанівком, подивом і любов'ю; живемо з ними в найтіснішій дружбі. Вони садовлять нас верхи на коней, ведучи їх до водопою. Чистячи коней, присвистують та співають. Курячи, плюють через зуби, мов із сикавок та всім цим імпонують нам, як ніякі джентльмени світа. Від них пахне кіньми, дьогтем та махрою, — найдистингованіші пахощі, по яких пізнаємо возіів звіддала та кидаємося просто в їх обійми. Вони також нас люблять, потурають більш усіх. То-ж радо ліземо до них, з увагою приглядаємося до всього, що возіі роблять. Наш Онисько сидить на мішку з оброком, посухівський Радьйон на колоді, інші на лаві й ріжуться у “воза”, на барильці з огірків, картами неозначених форм, розмірів і масті, але з таким завзяттям, що барильце дудонить радісним відгуком. — Так її, бісову десятку! — приказує Онисько, б'ючи виновим королем якусь вараницю; розмахується притім аж від потилиці. По чім пізнати, що це виновий король та десятка? — це відгадує лишень тонка хурманська інтуїція.

Сміх такий рвучкий, що ми радіємо також перемоги короля над десяткою.

Амврось приліг на траві, курить, спершись на лікоть, розповідає молодим возіям, що повитягалися біля нього, у смугастих біло-синіх “лібер'ях”, широчених штангах, козакинах до стану, з широкими поясами. — А найбільший блуд водить біля Марусиного яру. Там то вже хто попався, — не вийде живий.

Мощуся й собі біля Амврося та жагуче наставляю вуха. Амврось розповідає завжди з надумом, неквапно. — Здебільшого, блуд чіпляється зимою, — продовжує, попихкуючи люльку, — виводить тебе Маруся по горбах та заметах; разів десять докруги оберне і все приведе на цесаме місце, на цю прокляту греблю. Ніяк не годен вибратись на шлях. Ось

вже й по прикметах бачиш, що їдеш так як треба, а диви... загнув десь уліво і знов тебе бісова сила привела на греблю. Хрестися й молися, — ніщо не може. Такий блуд наведе на людину та коні, що хоч гвалт кричи, воно таки тягне в той яр, в те провалля. Людей ще нетак, людей рідко, а що вже пана й жодного не пропустить. Скільки вже їх там, до бісової матері, пропало!.. Рідко котрий вимотався з халепи. Шугне із саньми та кіньми, сніг замете, завіє і сліду не знати. А на весну, як твань відтане, ще сніг не зійде зовсім, людські та кінські трупи затягне, засмокче драговина. Таж Сломінський де дівся?.. Пропав у Марусинім яру, років тому буде вже зодвадцять, а мо' й більше. Якогось-то графа то з чвіркою коней, з хурманом та льокаєм забрало. Тільки вовківня порозтягала маслачця. Графиня великі гроші давала, хто повибиравби їх з багнуки навесну. Ніхто не схотів. Всяк знає, що це місце прокляте від Марусі. — не хоче біди на себе стягати. Лиш хреста графиня поставила над самим проваллям та правила молебень доки сама жила.

— Ото диво! — прицмакують возії. — То це он чого воно “Марусин яр” зветься. То, кажете, — Маруся із пімсти таке робить. А защо-ж це вона те місце прокляла?

— Защо?.. Через бісового ляха, Пшесмицького. Був колись такий, — звірюка не людина. Катувал людей, як сам хотів. Це-ж за панщини було. Набачив собі раз Марусю. А дівка була гожа, красива. Наскочив зі своїми посіпаками, саме на її весілля з козаком Іваном. Молодого зарубали. Сам, гаспидів син, Пшесмицький, зітяв йому шаблюкою голову, а Марусю вхопив, посадив у повіз і тащить до себе. Думав пожитися та не довелося.

— Дивіться! — дивується хтось із молодих хур-

манів, — Яке-то колись витворяла панота!..

— Та й тепер витворяє. — змахує котрийсь рукою. — Тільки вже ходу не мають такого, як було колись. А проте, їхня сила...

Сиджу в Амврося на коліні, обнявши його за шию, слухаю. Пильно ловлю кожне слово, переводжу допитливий погляд з обличчя на обличчя. Це вперше здається мені, що возії зашось нас не люблять: дідуня, татка і всіх нас, панів. Мигом ловлю Ониськів погляд, коли показує очима на мене, підморгуючи Амвросеві. Чомусь червонію; мені неначе стає зимно в серце. — Ну, тай що, нехай чує, — спокійно відповіда той, — Або-ж це неправда? Трапляються й між панами часом добрі люди. Ге так, Оленко?

Вибуха сальва сміху. Мені ще більше стає ніяково.

— Так, — відповідаю тихо, недуже тямлючи в чім справа. Підводжу на Амврося очі й довго уважно дивлюсь йому в обличчя. Він тепло пригортає мою голову до себе.

— Ну, розкажіть, дядьку; якже це той Пшесмицький та вхопив Марусю? — пригадує хтось.

— Еге, думав пожититися, та не довелось. — вертається Амврось до своєї бувальщини. — Полетів у прірву з хваєтоном, з кіньми, і з Марусею разом... А сталось воно... — Саме кличуть нас вечеряти. Біжу за всіма дітьми, не дочувши Амвросиної бувальщини про Марусин яр.

За цвинтарями вже заходить сонце. Гості все ще ідуть та ідуть. На балконі починає награвати музика. — старий Копель зі своєю оркестрою. В сальоні світяться лампи. Чужі пані й панове снуються по цілому домі. Ріжнобарвисті, з викотами,

сукні, прикрашені пишно квітами, з довжелезними тренами, що шелестять по паркеті. Ізза віярів, — кучері й усмішки. Фраки, довгі чорні сурдути, круглополі візитки, білі крохмалені “горси” сорочок, ніби слиняки немовлячі та вуса, вуса: довгі, тонкі, спущені донизу, повні якоїсь сумовитої поваги; малі підкручені задиркувато, будять легковажну недовірливість; розтріпані, як віхті, викликають чомусь осоругу, особливо, коли нахилиються й цілують, як дядько Микольо, або Терпиловський. Чорні, русяві, сиві вуси, — символ мужності й лицарства, без яких мужчина подобав-би на бабу; найбільша їх краса та гордість. Годі собі уявити цих панів без вусів. Найкращі має батько: довгі, темні, шовковисті. Зовсім не дражнять, не кусаються, коли він цілує. Та батька чомусь нігде не видно.

Нам кажуть лягати спати, саме, коли Нуко розходився показувати штуки, а ми всі розбрикані регоче-мо, готові гратись до півночі. Та Карльо і Пабльо вже йдуть додому, Евуня та Жорік також. Наш бунт надаремний; — нас роздягають та кладуть у ліжка. Музика вже грає до танцю. Починається чудна, нечиста містер’я, якої я всім еством не терплю, ставлюся з підозрою, як до темної, нечесної справи: усі ті танці, гармидер, сміхи. Чим дужче грає музика та луна веселість, тим більше стає мені сумно. Чому, — не знаю. Інші діти радіють собі, скачуть, сміються, а мені так нудно... Музика завжди виклика в мені смуток. І тепер лежу, міцно затиснувши вії, щоби не плакати. Чогось тоскно, тривожно. Ще хвилину тому я так реготала з Нука... Тепер він вже спить розкинувшись біля мене, а я не можу. Де мама, татко? Може помиралі? Може їх ніколи вже не буде?.. Ні, мати напевно знов там танцює, як колись, в обіймах чужих панів. Пригадую собі цю обурливу сцену і мій гнів та розпуку. Це було давно вже. Мені й тепер хотілобся встати, побігти ту-

ди й наробити бешкету. Але тепер я вже цього не можу зробити. Я вже велика, — думаю з якимсь напруженням і всетаки мені невимовно сумно. Наді мною ли-не безшумний лет часу, відносить кудись мою печаль маленьку, мою незбагнену, несвідому тугу, тремкий якийсь неспокій, — моє дитинство. Відносить молодість і життя цих, що там гуляють і все, все несе безшумно, повільно у безвість. Нічого про це не знаю, не мислю, але зовсім певно відчуваю і тому сльози струмом ринуть мені зпід затиснених вій.

Враз чую чітсь кроки. Ховаюся під покривальце, сильно затиснувши вії. Хай думають, що сплю. Але наді мною тихо похиляється батько. Пізнаю його запах. В зимній, цупкій сорочці на грудях, у фраківі, але губи його теплі, такі як завжди. Він бачить, що я плачу; вся подушка залита сльозами; проте, не пита нічого. Він знає. Навіть, коли починаю схлипувати, він тільки мовчки гладить мене та голубить.

Гадась гуляє також, як усе — перший дженджерій і танковод на всіх балах; у всяку діб готов гуляти, упадати біля жінок. В'юнкий, елегантний, з темно-русявим чубом і цим своерідним осяянням своїм. Гуляє з притаманною собі чепурністю; — поєднання темпераменту з мелодійністю рухів. Звивається чорним метеликом між різнобарвним квітням молодих красунь, обкручує їх кругом себе, мов легесенькі хмарки. Для кожної має захоплений погляд, радісний усміх, якесь заворожливе слово, поклін відданого пажа. Вони оточують його роєм розмріяних, розсміяних очей, поцілунково розхилених уст. Мов різнобарвні нетлі летять в його обійми.

В якійсь фігурі мазура проголошують Ганку Підгорську королевою балю. Висока, струнка, з велики-

ми, зеленими очима і непорочною різбюю обличчя; темномідяні коси короною зіпняті на малій голівці. Антична грекєня. Сидить посеред сальону на кріслі; легкий, мінливозеленкавий шовк вікриває буйну красу її рамен та шиї засмаглого кольору, спливає хвилями по її постаті й розливається струмком по паркеті. Дівчина тримає високо над головою келих вина, а вінок чорних мутлів кружляє кругом неї. Комусь з них, вибраному, вона має його піднести, взяти собі за тачечника. Тож погляди мутлів вп'ялені благально, з надією в її зелено-загадкові очі. Вони лукаво згорда дивляться на всіх і зупиняються на Гадасеві. Ганка нахилиється, ставить перед ним на паркеті чарку. Всі розступаються. Гадась падає, не згинаючи ніг, з руками на грудях, бере губами з підлоги чарку, закида назад голову й випиває вино. Потім схоплюється під бурю оплесків і з поклоном просить Ганку в танок. Вся зала тепер у їх володінні. Гадась веде танок, усе кружляє під магічну керму його верховодства. Поволі пари розпливаються, рідшають, і ось танцюють чомусь тільки Гадась з Підгірською. Усі хочуть дивитися, як вони гудяють. Навіть старші панове покидали карти, прийшли подивитися на мистецтво танку цієї чудової пари.

Це пісня рухів, молодости, кохання; — нестримний чвал життя. Цілий буревій жаги, негасимого палу. Тужна незаспокоєність і лірика мелянхольї. Молитва споконвічному рухові, сліпому кружлянню, співприяганню й відгонові. Це крик розпуки, бунт проти безруху смерті, проти небуття. Вічний лет людини в невідомість. І все це спрямоване в струм розколиканих ритмів, в музичну заметіль.

Гадась танцює цілим собою, всім своїм еством, усім рвучким, меркнучим життям. Сам, мабуть, про це ще не знає, тільки десь у підсвідомості, може, зрива-

ється в ньому цей дикий нахлин розпучливої радості, що кида його у буревій танку. Врядигоди передає ко- мусь своє танководство та зника із залі. Прибігає в кімнату Куцуні, падає на її ліжко, знебулий докраю. В'яль якась мертвить усе його тіло. Лежить охлялий, майже обмерлий, заплющивши очі. Краплистий під зро- шує чоло.

— Що тобі, Галашку? — похилиється над ним стрівожена Куца. — Не гуляй так багато. Та-ж ти ще не прийшов до себе. Благаю тебе, — не гуляй стільки, полей, спочинь трохи, — шепче, обтираючи хустинкою його обличчя. Трохи їй дивно, де Гадась за- смаглів так за останній час? Здається, — зовсім небагато буває на сонці... Вперше це сьогодні завва- жує Куцуня. — Ти хворий, Гадашку?..

Та Гадась хвата вже її в обійми, немов струс- нувши втому, сміється й вибіга з кімнати. Куцуня стур- бована шіплює долоні, стоїть, наче скаменіла, — велика, незугарна статуя скорботи.

Це-ж вона одна знає Гадасеву таїну. Нікому, лишень їй одній признався, вернувшись додому зі свого скитання, що хворий на страшну недугу. Та й кому-ж більше міг сповірити таку таємницю? Признається, що заразивсь пранцями, важило стільки, що признається у душоубстві. То-ж в одній лиш Ку- цуні шукав порятунку.

Колись, як Гадась був ще немовлям, вона його врятувала від смерті. Вже доходив був зовсім. Всі опустили руки. Куцуня тоді, закутавши в хустку, по- несла його до знахорки жидівки. Втрачати не було вже що, тож погодилася на всяке лікування. А ліку- вання, справді, не було звичайне. Знахорка загорну- ла дитину в кендюх щойно вбитої корови, поклала у ночви та засунула в піч по хлібі. Дитина могла спек- тися, але не спеклася, — вижила й виходилась. То-ж

і тепер Куцуня подалася до тієї жидівки, повна непохитної віри в її лікарську непомилність. Жидівка заботилась на "хейрем", що вилікує хлопця. Тримала його годинами в парі, підвішеного над киплячим котлом. Гадась душився, млів, стікаючи потом, тратив притомність. Сеанси ті відбувалися ночами; ніхто про них не знав, не догадувався, хоч Гадась з виснаги не міг вже ходити. По місяцеві знахорка сказала, що він вже здоровий. — "Най їсть, спить і поправляється".

Тепер Гадась поволі приходить до себе, набирає сили. Куцуня його доглядає, годує, радіє, що її любленик вертається до здоров'я, навіть набира на лиці засмаги. Та оце сьогодні вперше відчула тривогу, побачивши його у себе на ліжку. В білій сорочці, в чорному одінні, виглядав як мрець. Мертвецьке обличчя з жовтосинім відтінком. Зовсім нетак виглядає соняшна засмага. Лице Гадасеве ніби загнічене на великій спеці і разом посиніле від зимна. Таксамо руки, груди, білківки очей.

Куцуня стоїть посеред кімнати замислена, підпершись рукою; чує, як їй у грудях збігаються дрібненькі крижини, заморожують серце. Стривожена сідає у своєму фотелі, закурює люльку та журиться далі, згорблена, ніби хтось доклав їй раптом на плечі нових десять років.

Впдовж штахетів ростуть каштани. Під каштанами білі городові лавки, з яких ми залюбки витягаємо щаблі, робимо з них потяги, криниці. Перед домом цвітуть мигдали. Висаджена оливками, біждеревом алея нагадує димчасту мережу. Червоно-жовті гілки біждерева вкриті дрібним квітом, оливки цвітуть жовто, мають солодкавий пах мрійливого півдня. Рожевоквіті мигдали вливають у нього свою ніжну гіркість. мов дрібку скепсісу у надмірну радість. Смерекни роз-

ливають тверезу живичну бадьорість. Під ними повно обсіпаних шишок. За штахетами вулиця, “бульвар” з акаціями, білий високий кляштор.

Вулицею походжають у шабас жиди, туди і назад. Вичепурені жидівочки, старі жидівки в перуках, пейсаті жиди у довгих, люстринових халатах, у чорних ярмулках. Ідуть шаргородським шляхом, далеко за цвинтарі, потім вертаються.

Тією дорогою проходять також похорони; по декілька й кільканадцять денно. Іноді два-три водночас. У церкві гудуть тоді дзвони. Церква по той бік паркану, за дідовим городом. Наші няньки пускаються перші бігцем до штахетів, за ними ми, подивитися кого хоронять? Стаємо на лавці й визираємо цікаво. Все один і тойсамий образ, проте, раз-у-раз біжимо, немов побачимо щось особливе. Йде піп; несуть, або ведуть мерця; юрба людей. Часом хтось голосить, приказує жалісливо. Та люди вже звиклися зі смертю, вже сліз не хватає. Зараза мертвить нарід, десяткує села, кладе на цвинтарях рясні покоси. — Ниньки я ховаю, — завтра ховатимуть мене, — думає зризигновано кожен, плентаючись за похороном. Тож люди вже не плачуть. Ріжнобарвисті хоругви так весело майорать в золотім повітрі, мов проводять весільників. Тільки понуро-журливий наслід дяка навіва моторошний отерп. А все це разом в'яжеться з одним червоним, грізним словом: “холера”. Похорони стали повсюдним, раз-у-разним явищем щоденним, а проте... Є в них якась вічна незвичайність, як у самій смерті. Певне наші няньки й біжать наввипередки, щоб не пропустити ні одной оказії подивитись на мерця. Мруть самі лиш “мужики”; панів Бог милує. Зараза, видно, тримає з ними руку, завзявшись на “хлопуф”.

Там за штахетами проходять похорони, проходять якісь люди і якийсь життя. Тутки під каштанами, де

біліють лавки та цвітуть мигдали, пливе також життя, але зовсім інше. Там одне, — тут друге. Тутки ще повно гостей. Ближча й дальша рідня ще не роз'їхалася. Сидять всі на балконі, при круглому столі з неодмінною чорною кавою по обіді, курять і гуторять. Віктор Станішевський, одноліток та побратим дідів, дуже рідкий гість, бо приїздить лишень раз у рік на Івана Купала зі своєї херсонської степової Липлянки. Збирач порцеляни, бронзи, книжок і картин. Тодір Терпецький, старший дядьків Миколин брат, також розмилуваний у цьому; дідуньо Іван також. То-ж один перед одним чваняться новинками, які їм удалося придбати від “Гебетнера та Вольфа” з Варшави, або здобути якусь картину. Саме в моду увійшов тепер Галімський, Гродгер та Коссак; всяк намагається мати у себе в салоні бодай малу оригінальну картину котрогось з них, побіч репродукцій, не кажучи вже про Матейка. У кожному патріотичному польському домі мусить висіти “Рейтан”, або “Казаня Скарги” в добрій репродукції, поруч гравюру Коссака, чи Гродгера.

Поміж панями сидить Едмунд Зілинський, прозваний Мунішем, — довголітній вчитель дідових дітей, отже й нашої мами. Стилевий “гувернер” тієї доби. Підстаркуватий, манірний, освічений педант. Говорить у ніс, з пересадно французьким “прононсом”, прокволісто цілячи слова, рясно пересіває польську балачку французькими фразами. Накультурунений шімпанз з ман'єрами провінційного актора, що грає роллю аристократа, повен старопаробоцьких “мух” та чудернацтв. Замолоду перекутившись по панських домах набрався претенсій до аристократизму, з гидливим презирством ставився до “тутешнього хлопства” та “мейсцових налецялосьці” в польській мові. Має славу гастро-до-тепного “сальоноція” і за всяку ціну намагається її

виправдати. Саме вернувся з-за кордону, куди відвозив якогось свого учня до Кракова й Закопаного. Оглядав Вавель, всі польські історичні пам'ятки. Оповідає про це з чванливістю бувальця. Патріотичний патос перетиканий блискучими заввагами. Всі скупчено, захоплено слухають.

Ми з Нуком граємося в коні, раді що няньки повели менших дітей спати. Крутимосся за причілкою до дому, бо лиха псюка, Баска, випудив нас із подвір'я. Борзоногий Нуко надхнено вдає жеребця, — басує, іржить та хвищається. Такий прудкий, що насилу за ним наздолужую, тримаючи віжки. Враз зупиняється, ніби нагадавши щось. Має надиво скупчений та поважний вигляд. — Знаєш, Оленко, — каже розкайним тоном, — я вже ніколи більше не говоритиму д...а.

Ця урочиста заява ставить мене правцем. Хвилину стою обніміла з нестями, перевернута в стовп солі. Відтак пускаюся притьма до тітки Ніни. Маю її суворий наказ передавати кожне Нукове непристойне слово. Засапана влітаю на балькон, саме коли Муніш сновигає надхненно по Вавелі, а за ним богомільно всеньке товариство. Обурена починаю здаєку переказувати тітці голосно і точно Нукові слова.

— Бійся Бога, дитино! — скрикує розгублено тітка. — Це він напевно казав — сорока.

— Ні, тітонько, — повторюю достоменно і переконливо. — Він казав с...а.

Мати намагається вивести мене з веранди. Настає загальне спантелічення; дехто стримує сміх, дехто намагається заговорити незручність. Тільки дідуньо не скриває вдоволення; бере мене на руки й сміючися, просить ще раз повторити. Із вродженим гумором, він відчуває весь комізм контрастів.

— Бачу. — діти розвиваються у демократичному

дусі. — завважує іронічно Муніш, ковзнувши презирливим поглядом по моїм засмаглім, серйознім обличчі.

Гості роз'їздяться поволі. Ранком від'їхав дідуньо Віталій з сім'єю. Тепер стоїть перед ганком повіз Станішевських, запряжений чвіркою вороних у простяж. Станішевські з Копистенськими живуть в хлібосолі в третім поколінні. Ще діди й батьки покумані були. Віктор з дідом Іваном побратими із юнацьких літ. Його жінка, Сильв'я, подруга Куцуні та Бусі з раннього дитинства, лежить вже декілька років розбита поразою. Віктор сам приїздить щороку до діда на йм'янини. Дорога з-під Ананьєва далека, втомлива, але Віктор залізниці не визнає, не любить їздити нею. — подорожує кінями. Коні добрі, прудконогі, свого плекання, всі як один: вороні, з білими зірками на лобах, нетерпляче грѣбуть землю, поблискуючи на боки іскристими очима. Є чим почванитися перед побратимом.

— А пам'ятаєш, Вікторе, мого сивого Кречета, як я на нім перескакував браму? Або твоя білокопита Горличка? Було здоганяємо хортів та вітер, — каже зворушено дідуньо. — І так це зовсім, здається, недавно було. — покивує головою Віктор. — Сорок років тому. Скажи, Іване, що це сталося з нами?

Стоять напроти себе перед ганком білоголові, але величаві, з якимсь тужливим замріянням в очах. Два степові кречети, готові до відлету. — Хто зна, чи ще побачимося? — бурмоче зворушено дідуньо й чолом-каються тричі наохрест. Обом вже понад сімдесятку. Віктор надяга капелюх, сідає до повозу. З жінками перше попрощався. Всі стоять на ганку; кожне хоче іще щось сказати на прощання. Куца зі зворушення не годна вимовити слова. Ще один поклін капелюхом,

всі махають руками. Коні схоплюються, мов лебеді до лету. Куцуня повіва платочком. — Земля! — гука патетично вслід за фаетоном. Поїхав.

Усі прощання мають щось у собі трохи із похоронів. Недурно французи кажуть: *partir, se mouir un rep* (від'їхати — це трохи вмерти). Тож усі стоять ще деякий час мовчки, обтираючи сльози, задивлені вслід за від'їхавшими. Потім розходяться звільна, як по похороні. — Скажи, Карольцю, чому ти крикнула за Віктором: “земля”? — питає Куцуню бабуня Амелька.

— Я хотіла сказати: — Сильв'я, — бурмоче зніжковіло Куцуня.

Потім, на Петра, всі їдуть до Гумані: дідуньо, бабуня, мої батьки і я, — разом. Далі Терпиловські, Козинські, Дорко і Тадейко. Їдуть ще з Теплика Печени, Галецькі, Махцевичі. Ціла валка повозів, бричок. В Посухівці прилучаються Терпецькі.

Поляки рік-річно з'їздять до Гумані на Петра й Павла з цілої округи. Це роковий “празник”, “храмове свято”; у поляків також відпуст у костелі. У Софіївці “велике гуляння”.

Гумань переповнена “обивательством” і дрібною шляхтою. На вулицях, в заїздах та в Софіївці тиснява. Хоч цей день, 29 червня, в'яжеться з невеликим приємним спогадом для поляків; але за сто двадцять років криваве марево Коліївщини примеркло, призабулося майже. Автім, історична забудькуватість та короткозорість, як і самовпевненість, — невилічні недуги поляків. Тож почувуються володарями тієї країни, під “благодатною” рукою російської держави. Гумань кишить каретами, повозами, дорожками, шабанами, — в залежності від: панів, панків та підпан-

ків, які приїхали ними. Єрархічний ланцюг доволі розтяглий, від князів, графів, грубших, дрібніших “обивателів” (землевласників), до різних “офіціялістів”, з “гокоманами” включно. Виляскує польська мова у всьому місті; московська, казюнна, — рідше. — “Бо то єст, пшеце-ж польскі край, прошен пана”, — каже підслесливо мешурис, Мошко, вітаючи дідуня, цілує його в руку. Біля кожного “шляхціца” мусить обов’язково крутитися “свій” жид. Біля грубих “земля” тягаються їх цілі швори: фактори, посередники, прислужливі дорадники. Дискретно, пошепки раять купівлю, продаж маєтків, коней, пшениці; сторучать вчителів, вчительок до дітей; женихів і наречених з посагами; підложниць та повій. Пани глузують, насміхаються з Мошків, Йоськів, Аврумків, влаштовують собі з них цілі посміховища, але без їх послуг обійтися не можуть. — “Бо то єст пшеце жидовскі край”, — кепкує весело дідуньо, поплескуючи Мошка по плечі.

Але стара Гумань, ця під низькими стріхами, захована в садках, що обступають польсько-жидівсько-московський центр міста, ця: з Івангородча, з Тарука, з Осташівки, із Звенигородча, що пам’ятає дещо зперед сотні літ та співає думу-пісню про Залізняка, — знає, чий це край.

У Софійськім парку “бальшое гуляньє”, юрби публіки кипощать сюди й туди широкими алеями; пливають поромами по озері, мокнуть під зливою, що неодмінно рік-річно проноситься над Гуманью на Петра.

Мені з цього всього залишаються в пам’яті фрагменти: блакитна сукня якоїсь Ядзі Типельд, що, тікаючи від дощу, поковзом падає в ковбаню; загублена на головній алеї коса Олесі Яжемовської, яку дядько Антін, думаючи, що це здохлий кіт, відкидає па-

личкою набік, під загальний регіт. Іще потім, стою з батьком в погребку з овочами; купуємо виноград. Я вибираю, а пейсатий, бородатий купець кладе бурштинові китиці в торбину. — Будьласка, пане, покладіть ще цього синенького, — вказую пальцем. Купець підлешений моєю вихованістю, звертається до батька: — Ах, яка-ж це мудра і чемна дитина! — каже примильно.

Я підводжу очі, скупчено-уважно приглядаюся до нього, відтак кажу: — жиде, прошу ще дати цього жовтенького.

Потім батько та мати їдуть додому. Я залишаюся ще у Теплику. Теплик усе має для мене заворожливу силу великої, прецікавої книги з малюнками й непрочитаним ніколи докінця змістом. Не тужу навіть за фермою та батьками. Тутки стільки цікавого на кожному кроці! Темні, глибокі алеї врзані в гущавину грабів, берестів, підшитих хашами бозу. Лапаті каштани кидають на доріжки блискучі, як очі, свої овочі. Старі, коштрубаті смереки, з масою шишок під ними. Далі ясна галява саду з розлогими яблонями, грушами; обсипане овочами гилля звисає до самої землі. Великі, рум'яні саблуки, темновишневі циганки, соковито-білі паперівки; сила всяких літніх сортів, що вже досягають. Яка радість зривати їх самій налити соком, що пахне ще деревом та землею. Далі йдуть пановиті кальвілі, сірі й золоті ренети, штетини. — зимові сорти, тепер ще зовсім тверді та зелені, біля яких дідунонь найбільше упадає. — підрізує, підчищає восени і навесну. Далі стоять гордовиті груші всіляких сортів: літні молодичі (Маргарітки); довгов'язі дулі; рум'яні, соковиті панни; бергемотки; бурштинові літні бери. Весь день вештаюся по саду за дідунем,

або Чаплею. Як надворі дощить. — приглядаюся до картин в сальоні й дідовім кабінеті. Це окремий світ, в якому потопає моя уява. Усі ті: Гродгери, Коссаки, Матейки; безіменні якісь малярі пригод “пана Паска”, суду над “чарівницею” у краківськім ринку, або “наук дідуня”, де старий шляхтич вчить внука читати на шаблі по-латині Горацьеві слова: “dulce et decorum est pro patria mori.”

Коли почина вечоріти — йду з Чаплею на цвинтар. Перед нами за гущею кладовищ, погасає сонце. Чабани женуть з поля отари овець. Вони біжать дрібненьким трухтиком, збиваючи низький порох, поблемують сонно; розповзаються по ровях за пашнею. — Ар'я! — покрикують чабани, займаючи їх. — Ар'я, карнауха!

Отари овець з чабанами — неодмінний мотив теплицького надвечір'я. Збита вовниста маса брунатно-жовто-бурого кім'яччя. Чабани в постолах, з гувьками наопліч, плуганяться втомлено за ними. Біжать босоніж з ціпками пастушки.

Потім дорога пустіє. Порошня осіда сірою припаддю на придорожній лободі й будяччі. Прохолодний подих іде від левад, а кладовища обдають мене знагла своїм містичним духом. Їх два: старе й нове; одне напроти одного, обабіч шаргородського шляху. Старе величезне, споконвічне, ліворуч дороги. На нім ховали одвіч поруч себе православних, уньятів і католиків. Тепер лишень православних. Праворуч новий цвинтар, невеликий, католицький, для самих поляків.

Чапля веде мене на старий. Віковічні дерева втихомирливо простягають над ним розшепотіле гилля, ніби вічно благословлячі руки. Ідемо стежкою помежи гробами. На них висока, ніжна розвлять, стоколос — трави, пестливо доскочуть мое обличчя. В травах роздзвеніла, роздзизчалася всяка комашиня. Запашно і ти-

хо. Позолоть вечірня м'ярко багрянить дерева. Ступаю по чийхось гробах; позаростані морем трав, вони ледь видніють.

— Не ступай по мерцях, — іди стежечкою, — каже мені Чапля.

Невже це все люди? Колишні живі люди? — думаю із запертим духом. Пригортаюся щільніше до Чаплі і мені так солодко і до млості дивно. Дійсність занадто дивна і страшна, щоб її збагнути.

У загущавілій глибині цвинтаря наші гроби родинні. В сутінку величезних модрин та ясенів вічна вологість присипана жерповим чатинням. Поржавілої, залізної огорожі, між іжачиною й кропивою, вже майже не видно. Видніють тільки присадковаті, кам'яні хрести повростані в землю. Це мають бути гроби давніх Копистенських, якихось прадідів моїх. Але гробів нема ані сліду. Час порівняв їх з землею, а внуки-правнуки за них забули. Може, понововірені відцурались умисне. На них розрослися велетенські жерепи, посаджені колись дбайливою рукою в уголів'ях померших, щоб увіковічнити місце їхнього спочинку. Але дерева самі заглушили гроби. Тільки денезде зачарілий барвінок, остань нечуйвітру (розхіднику) нагадують, що тут хтось спочива під ними. В куті загорожі камінна плита ще наполовину вирина із землі, поросла лишайником та зеленим мохом. Над нею суворо чорніє трираменний хрест. Тутки покоїться якийсь православний священник, Тодосій Копистенський, теплицький благочинний. Написів на плиті вже майже не видно, тільки денезде виступають ще виразно кириличні букви, але Чапля знає, що тут написано, бо років тому п'ятнадцять-двадцять ще виразно стояло і дата смерти наполеонівських часів. А ось тут гроби прадіда й прабабуні, Мартина й Теклі Копистенських, — батька й матері дідуня Івана. Над ними також дивний

трираменний хрест. — Вони були уняти, — каже мені Чапля, пояснюючи причину дивного хреста. Але ті речі тоді ще мене не цікавлять; їх тільки вглинає моя дитяча пам'ять і насторожена, прагнуча вражливість.

Гадась від болю не виходить з Куцуниної кімнати. Обезсилів раптом, знебувся зовсім. Лежить, як підтятий колос, або сидить у фотелі й помітно меркне на очах. Цього вже не затаїти, це вже усі бачать. Прийшли обидва лікарі місцеві: Махцевич та Фігурський; викликано з Гумані доктора Лісовського. У домі поселився смуток. Бабуні перешіптуються, зідхають та обтирають хустинками очі. Нема ніякої надії врятувати Гадаська. Від Адісонової недуги немає ліків, як і від пранців. Дідуньо мовчазний сидить у своїй кімнаті, поринув у читанні. Якось примерк зовсім його соняшний гумор. Проте, до Гадася майже не заходить. Глибокий, непроминальний жаль до сина обліг його серце, разом з розпукою, що син умирає. Все-ж то Гадасева очайдушна легкодухість, непогамовані пристрасті, його незагнуздана буйність причиною лиха, передчасної загибелі молодого життя. Стільки горя завдав йому Гадась на приконеччі його і свого життя, що дідуньо серцем відсахнувся від нього й невилі навіть тепер прихилитись до нього. Утопив своє горе в читанні; майже не підводить голови, поринувши в Брандесовій літературі XIX століття, в якій і сам розмилюваний, справжній син своєї доби, доби романтизму, доби Віктора Гюго, Бальзака, Байрона. Дікенс, Міцкевича, Словацького, — знаходить в ній забуття й рятунок.

Куцуня майже непритомна, сновигає з вервицею в руках та молиться; молиться, чи свариться з Богом. Нетям та розпука опосіли її, на мить не дають спо-

чину. Гострий, неугавний біль пронизує її старечі лоні. Бо хіба-ж є гірша мука над докори сумління? Коли в бажанні найбільшого добра, ти готов пів життя свого віддати, а спричиняєш муку та смерть найдорожчої, найближчої людини. І Куца звертається до когось в зневірі. — Якже це могло статися? Якже це, Ти, Господи, міг допустити до цього? — питає недомно. — Ти свідок усіх моїх намагань, моїх гарячих, найщиріших прагнень вчинити якнайліпше? Ти-ж знаєш, бачиш усе моє серце, адже-ж я хотіла рятувати Гадася. Я-ж Тебе так просила, так гаряче молилась і молюся, — вкажи мені, Господи, порятунок для Гадася! І Ти вказав мені, Боже! Ти сам завів мене до знахорки, показав дорогу, бо-ж без Твоєї волі не діється нічого. І це мала-б бути Гадасева загибель? Загибель замість порятунку? І моя привність в Гадасевій смерті?..

Ні, цього Куцунин розум негоден збагнути. Цього не може статись. Вони помиляються, брешуть, — лікарі. Господь не мігби допустити такого і ніяк не допустить. Вона вірить і знає, що докторі не тямлять, що Гадась видужає, мусить видужати, жити. Він тільки знемігся, гуляючи надмір; спроквола прийде до себе.

Животворний нектар надії вливається цілющим струмом в опечалену Куцунину душу і за це вона готова принести Богові всяку жертву із себе. — Господи! Покарай мене грішну, чим хочеш, чим зволить Твоя свята воля, тільки спаси Гадашка. Сподоби, Господи, видужати йому та жити. Відведи смерть від нього, припошли йому здоров'я, а смерть дай мені грішній. Я готова на себе прийняти найпекельнішу муку, щоб спасти Гадаська і Ти-ж бачиш це, Боже; бачиш глиб мого серця, — молисься Куцуня залита сльозами, повна найглибшого, відсердного самозречення та

смирненности, зводить благуший зір до неба і заплющує очі. Їй здається, що вона стоїть віч-на-віч із Богом, тримає перед Ним в долонях своє дурне серце, усю свою скорботу, свою моленну, опечалену душу. І Господь милостиво схиляється до неї та слухає її скупчено-уважно, а благостиня божа спливає на ню і на Гадашка. Куцуня відмовляє ще раз сотню: “Бо-городице-Діво” і двадцять “Отченашів” за Гадасеве здоров’я.

А Гадась пожовклий, зчорнілий, чавріє поволі. На ґрунті надмірної виснаги, спричиненої лікуванням жидівки, у нього розвилася так звана “бронзова” (Адісонова) неміч. Хоч лікарі й не знайшли нібито, у нього попередньої слабости (люесу), з якої знахорка мала йоговилічити, угнавши в другу невилічну недугу, що зв’ялила до краю його молодече тіло.

Під вікнами дитячих, чи пак, бабуниних кімнат, росте стара груша. Під нею насипаний пісок і стоїть городова тачка. Приспівуючи, граюсь на осонні в піску. Пісок вогкий після дощику, — робляться в ньому чудові печери, витискаються піраміди, бабки. Тихе літне пообіддя; всі, як звичайно, спочивають в цю пору. На обійсті та в городі пусто. Тільки біля опалих на землю грушок гудуть метушливо джмелі та бджоли. Не маю до цього товариства великого довір’я, мушу на них раз-у-раз сварити, щоб летіли собі геть. Мало їм города?!

Наді мною висить блакитна, розніжена тиша, розтоплена сонцем. Поглинута своїм ділом, чую, що мене хтось кличе. Підводжу голову. У вікні всміхається Гадась. Голова сперта на руці. Щось говорить до мене. Я вже давно не бачила його; нас чомусь до нього не пускають від дідуневих ім’янин. Але який він дивний!

Все лице немов посинячене, хоча й усміхнене. Чи це справді, Гадась?..

Його, може, бентежить мій непевний погляд, бо якось сумно хита головою, очей не зводять з мене. Очі також дивні: великі, улипливі, з посинілими білківками. Стою сторопіла, непевна. Нараз Гадась вискакує вікном, біжить до мене; хвата мене на руки, пригортає до себе. Мені моторошно від цього, але він сміється подавньому, зазира мені ласкаво, весело у вічі. — Ти налякалася, правда? Не бачила ще такого поганого Гадася? Який страшний, правда? Ну, сідай, — повожу тебе трохи.

Садовить мене в тачку й везе поміж травниками вхопивши обіруч оглоблі. Мчить темною алеєю у глиб городу. Це мій улюблений спорт, а проте, мені нето страшно, нето ніяково. Тримаюся обіруч країв тачки й не зводжу з Гадася очей. Він біжить так хутко, пхаючи поперед себе городову тачку, що мені забиває дух. Враз зупиняється. — мені здається, що він зараз впаде. Він, дійсно, припада біля тачки лицем до моїх колін. Від цього мені ще більш ніяково і страшно. Може він плаче? Якийсь спазм струшує його плечима. Ні, Гадасько сміється. Якось дивно, але сміється; по лиці його течуть сльози, а він сміється й жартує. — То нічого, що Гадась поганий, — каже, — ти не бійся Гадася. Він такий як був, тільки дуже хворий. Ну, скажи, — не боїшся Гадася?

— Ні.

Кліпаю очима, голос мій не дуже певний. — Ну, нічого, — каже він, витягнувши на доріжці ноги й відкинувши голову. — Хутко вже Гадася не буде. По-мре, а ти будеш рости. Виростеш велика. Будеш розумна. Будеш малювати, грати на фортеп'яні. Будеш добра, будеш людей любити... Правда, Оленочко?

— Так, я люблю Амврося, Ониська і Марка. і Тетяну...

— Авже-ж, Оленко, — люби "хлопів". Мужики на всіх роблять, а самі дуже бідні. Їх треба жаліти, любити треба. А Гадася любиш?

— Люблю, — кажу весело і щиросердно. Він гладить мене по голові, цілує мої босі ноги зворушений, схвильований. — Так, так, виростеш така велика, як Гадась; будеш жити, тільки будь щасливіша за Гадася і мудрійша. Добре?

Мовчки, обітливо киваю головою. Раптом Гадась переходить у зовсім веселий настрій. Розповідає про коня-скакуна, співає шевчика, сміється. Давній, безжурний Гадась. І я забуваю зовсім, що в нього дивне, почорніле обличчя, що він хворий і має хутко вмерти. Він схоплюється, хвата знов голоблі тачки й везе мене далі. Такий його образ зберегла моя пам'ять.

Потім приїхала мати і забрала мене. Дома чекала нас сумна новина: заслаб Марко Радецький, наїзджач табунових коней, наш приятель. Лежав у недобудованій хаті на соломі. Батько та мати ходили біля нього, поїли гарячим чаєм, бульйоном, горілкою, обкладали пляшками з гарячою водою. Пилип носив йому їсти; ми з Устею бігали за ним довідатися про Маркове здоров'я. Він через вікно посміхався до нас, забирав обід від Пилипа, обмінювався з нами декількома словами.

Ферма була ще тоді заросла вся густими хашами ліщини, дикої рожі, бузини, калини, молодим грабником. Ми бігли стежкою через цей загайник, до будинку, де лежав Марко. Пам'ятаю: ми з Устею зупинилися одалік; Пилип підійшов до вікна, покликав, як усе: Марку, Марку! Ніхто не обізвався. Пилип взяв грудку та

шпурнув у кут, де лежав Марко. Хлопець не ворухнувся. Пилип повернувся до нас блідий, як стіна. — Чуєте? — Марко помер, — сказав, цокаючи зубами. У вічу його стояв збовванілий жах. Ми нестямно дивилися на нього. Він мовчки підсадив мене до вікна. У кутку на соломі лежало щось зібгане, напів горілиць, викривлене й страшне, з вишкіреними зубами, зовсім неподібне до нашого веселого Марка. Пилипів сполох уділився й нам. — Тікаймо, — прошепотів він, беручи нас за руки і ми пустились бігти. Здавалося, — страшний, почорнілий Марко, вишкірений несамовито, женеться за нами.

Це вже холера удруге заглянула в нашу затишну ферму.

З осінню, коли починалася сльота, болото і нежить, доводилося нудьгувати в хаті. Батько мав тепер більше часу; вечорами грався з нами у вітальні. Напинав на себе велику бабунину хустку, удавав квочку; ми, курчата, ховалися йому під крила. Вечорами у вітальні не свічено дямпи; світло падало туди з їдальні. Статки, вазони, образи на стінах набирали якогось теємничого змісту. Під канапою чаївся вовк; тільки й пантрував, щоб котресь з нас вхопити. Та під батьковими крильми було цілком безпечно. Потім він світив сірник, водив нас по цілій кімнаті, переконував, що ніяких страхіть нігде нема. Ми заспокоювались, а проте, — боятися було так цікаво, так солодко було тулитися до батька. Він оповідав нам чудові казки з природничим, або моральним змістом. Про таємну печеру скарбів "Сезам", про двох братів: доброчесного, бідного Симона та поганого скупаря Іляр'я. Про містичного пса, що пантрував скарбів. Або казку про біду і знов таки про цих двох братів: доброго й лихого.

У батькових казках все перемага добра над злом. Опісля лихоліть, кривд, горя, приходила завжди нагорода. Стривожене, схвильоване моє серце заспокоювалося після тривожної натуги, ставало радісно і легко. З цим почуттям завершливої справедливості ми зачинали.

Світ мітів не переставав оточувати нас. Ріжні невидні, але безсумнівні, істоти жили поруч нас своїм теємничним, узаконеним життям, як невідлучні співмешканці наші. Осідком їх була зимою увечері вітальня. Вдень вони десь шилися по закомірках, невідь де пропадали. Коли надворі сутеніло, Пилип розтоплював у грубках. Сирові дрова болісно сичали заки розгорілись, потім займалися полум'ям, палахкотіли, — залізні дверця грубки, сіпалися, гули і дриньчали. Півтемну вітальню наповняли моторошні звуки. Ми в їдальні насторожувались. — Там шамоти, — промовила раз Івга, сидючи в батька на колінах. І зразу постав захопливий міт. Малесенькі людиці, в коротеньких штаних, сиділи на вазонах, курячи люльки. Іноді бушували по цілій вітальні, спричиняючи цей дивовижний гомін. І ось мала Івга стала винахідником шамотів. Колась я розповіла їй про худого пана, що сидить у годиннику та часом виходить, цибачучи кругом столу. Побачити його незвичайно важко, бо він дуже хитрий, ховається зразу. Треба дуже тихенько підкрастися до нього. Це зробило на Івгу помітне вражіння. Вона завзялася конче підглянути таємного пана. Їй таки це вдалося. Вона мені заявила згодом цілком поважно, що бачила худого, як палець, високого пана. У нього кратчасті штани, довгий гиндичий ніс і він дуже сумний. Виявилося, — Івга має неменше буйну уяву, як і я. Це нас наблизило й об'єднало.

Раз, коли звечеріло, вона побачила через вікно в горді, височенного пса, рівного з шопою, що мандрує.

зав до ліса. А раз приверзлася їй дівчина, висока як груша. — ішла та співала.

Так я знайшла в Івзі побратимчу душу. Приязнь наша затіснилась ще більше. Між нами була значна розстань віку: їй шойно кінчалось три роки. — мені було шість. Об'єднувала нас крилата уява. Устина мала прозаїчну вдачу. Її цікавили речі більш реальні. Залюбки помагала мамі перев'язувати рани селянам, що заедно до нас приходили; могла спокійно дивитися на кров, якої я не переносила; цікавилась варенням, як кухарка порається з обідом. Граючись з нами, вона жила уявою моєю та Івги, своєї творчости не вкладаючи в це. Не знаходячи з нею спільної мови, я відчувала свою вищість та голомшила її принагідно. Між нами так і не було глибшої приязні, проте ми гралися й пустували разом. Устина втаємничена була в нашу мітольоґ'ю.

Осінні вечори ставали щораз довші. Наш дім обступав мовчущий, чорно-сірий ліс, пошіптував стиха, або шумів, шумів розсварено, журливо. Ми всі три лежали в ліжку біля батька, заслухані в якусь казку, що він читав, або розповідав нам. Десь далеко, за лісом гудів вечірній поїзд, підходячи до Губника. У сусіднім Лотушині (лісі) трубив гайовий у мисливський ріжок. — Олекшандер трууу-туту!.. — мрійно-дрімливо обзивалася Івга, пригорнута до батька. В глибині Кошурова погукував пугач; в кімнаті було затишно і тепло.

Потім вістун зими, мороз, починав до нас писати на шибках листи, що хутко прийде зима, Різдво і ялинка. Починали на вікнах сідати пташки, шукаючи поживи. Ми сипали їм кришки та зерна. Одного ранку ми заставали за вікнами зиму. Зими там приходили інші, ніж дебудь на світі. Сніг з'являвся вночі, так несподівано, як приемний гість, якого застається ран-

ком у вітальні на софі, що спить смашно й не знати, які там має у саквах гостинці. В кімнатах зразу ставало яснійше. За вікнами білили пухкі намети. Присипані снігом бур'яни, посохлі на кльомбах гайстри та жоржини подобали на химерний похід мандрівних лицарів, дідів з лірами й торбами; вершників на конях та верблюдах. Все, що бачилося в книжках на малюнках, марилося тепер перед вікнами під припаддю снігу, оживлене, надихане нашою уявою. Ми годинами сиділи на вікнах, поринувши в зачарований світ, що панорамою розгортавсь перед нами. Потім мороз невидною рукою різьбив на шибках дивовижні квіти, дерева, закривав панораму. Це були душі давновирубаних лісів дрімучих, могутніх дерев, що росли колись. Дивитись на них було мрітно і сумно. Вечоріло. Розкаркана галь обсідала сусідні дерева; за вікнами їдальні червоно погасало сонце, розкидало по стінах мерехтливе проміття.

О, Теплик! — промовила раз Івга, показуючи пальчиком полум'яне небо.

На Різдво, як щороку, їдемо до Теплика. Бабуня Магдалина їде з нами також. Їдемо довго, поволі, бо дорога копана, у вибоях, кучогорах, у завалі снігу. Мамі нездужається. В Теплику вже застаємо всіх. Усіх, крім Гадася. Його нема вже.

Дім сповитий жалобою, порина в небувалій тиші, хоч людей в ньому повно, як усе. Не стрічають нас радісними окликами, як бувало, тільки посміхаються сумно, покивуючи головами. Мати на вступі вибухає плачем, припавши до дідуня. Він її пригортає мовчки, постарілий, змарнілий. — Як він подався!

Маму огортає ще більша жаліб, дивлячись на батька.

Дитячі кімнати також посоловіли. Бабуні снують-ся мовчки, перекинувшись врядигоди якимсь словом; не сваряться. Всі якісь інші стали. Еге-ж, у цьому домі вміють таксамо печалитись, як і веселитись.

А життя йде. Одні відбувають, другі прибувають. У тітки Ніни вже четверта дитина, у Йогасі друга, у нас також заповідають хутко відвідини чорногуза. В дитячих кімнатах похитуються колиски на веригах, поскрипуючи стиха; котрась мамка, чи нянька приспівує.

Куцуня збайдужіла зовсім, мовчуша, дрімлива. Відколи зліялося це горе з Гадасем, — подалася в літах. З притуги знепритомніла докраю, ще більш забудьковата стала. Часто не чує, що до неї говорять. Мовчки тьмарить і тьмарить свою люльку; вже не ховається з нею від зятів. Дрімливиці тепер не покидають її; плете панчошу, курить і куняє. Тільки лагідь велика в очах і на обличчі, а в цілій постаті величава камінність.

Буся усе, як миша, шмигає по цілому домі на своїх милицях, метушиться, шкряботить десь чимсь, щось пересипає, а голосу майже не чути. Смерть Гадашко ва, здається, до всіх промовляє: "Марнота марнот." — "Vanitas vanitatum", — пам'ятай про смерть.

Свята проходять без гостей. Відвідують тільки найближчі знайомі, давні приятелі. Дідуньо почуває себе негаразд. Сидить у шляфроку, у нічній шапочці, у своїй кімнаті й безупину читає. Часом заграє із зятями вінта або проферанса, розклада пасьянси. Навіть мати і тітка Галина рідко приторкаються до фортеп'яну. В салоні стоїть ялинка відсунута в кут, ніби призабута. Навіть нас вона не тішить як щороку. Настрій цілого дому уділяється й нам.

Коли мужчини грають у карти в дідуневій кімнаті, — жінки збираються у покоїку, сідають у фоте-

лях, на ліжках, з “робітками” в руках і гуторять. Я затесуюся, звичайно, мамі або Чаплі за плечі; — причаена слухаю. Поволі вечеріє. В кімнату закрадається присмерк. Потім Буся засвічує лампу. На стінах хитаються химерні тіні. Балачки гомонять, насилуюються, то нишкнуть на хвилину.

Старі жінки оповідають, молодші слухають. Ідуть спогади, перекази, родинні істор’ї, — бувальщина всяка. Гуторять, гуторять до самої вечері і потім знов. до півночі. Годинник урочисто вибиває години, що під гомін розмов відходять у вічність, а жінки все гуторять.

Тієї зими довелося мені наслухатися річей дивних, страшних і цікавих. Бабуня Амелька розповідала про своє дитинство. Мала сім років, коли вмерла її мати. Мешкали у Вільні. Батько, капітан російської арм’ї, картяр і п’яниця, дітьми не журився. Загулявши, по декілька днів не з’являвся дома. Діти пропадали. Тоді семилітня бабуня Амелька, найстарша з дітей, упростила сусіда, білоруського селянина, щоб завіз їх до Теплика, до батькового брата. Обіцяла, що коли доведе щасливо, — дядько йому заплатить. Добрячий селянин погодився. Притокмив, як слід, воза, забрав трійко дітей та повіз з Вільна до Теплика, сто чубатих миль. Піврічного Миколу, та трьохлітню Стасю (бабуню Чаплю) позашивали в овечі шкіри, щоб, бува не позастуджувались. Була пізня осінь, брали приморозки. На дорогу взяв селянин трохи вівсяного хліба, трохи соломи, сіна для коней та мірку кисличок. Цим і жили цілу дорогу. Пригрудча ссало побите об край воза яблуко-кисличку. Підночувували по селах. Часом добрі люди дали молока, хліба. Пізно, у підзимки, добралися до Теплика.

Батьків брат, Людвік Свйонтковський, тодішній шеф теплицької контори, був бездітний. Братових си-

ріт прийняв ласкаво. Не був надто чулий, ні надто суворий. Зате дядина, великосвітська дама, крутенької вдачі, далася сиротам нераз узнаки.

(Цю прабабуню, Ізабелю Свйонтковську, довелося мені пізнати, таки у Теплику, коли мені було 4-5 років. Мешкала постійно в Одесі,— зрідка приїздила до Теплика. Дама Жоржзандівського стилю, в мережанім “фаншоніку” (чепчику), чорній, атласовій сукні, з білим “антуляжиком” (мереживом) біля рукавів та шиї, — цупка, набонтонена. Мала, мабуть, понад сімдесятку, коли мене представляли їй. Дивилася на людей прищуплено, від ніг до голови, з ласкаво-вимушеним усміхом, підячи по-французьки. Була хресна мати моєї мами. Бабуня Амелька казала їй: “стриянко”, з належним респектом і гостинністю, але без ознак зайвої любови.)

Дівчата мусіли змалку тяжко працювати; бабуня Амелька, зовсім ще дитина, вела господарство та вчилася разом. Була здібна, спритна, прагнула знання. Господарство було велике. Доводилося вдосвіта вставати. Бути при ранішнім доєнні корів. Світити тоді мусіли скалками (лучивом). Одного світанку, у великий піст, влетіла на обору скажена вовчиця. Перекалічила усіх собак, худобу, пастухів, доярок. Бабуню старий пастух висадив на жолоб і сам виліз. Цим і спаслися. Часи були давні, про щіплянку від скаженини ніхто ще й не мріяв. Сам Люї Пастер, молоденький студент, ще про ню нічого не знав. І ось перегодом, усе почало почерзі казитись: вівці, собаки, корови і люди. Худобу чомусь заганяли у викопану яму, добивали там і півживу засипали землею. Людям довелося вмирати у содомських муках. Пов'язані лежали на соломі, в окремій світлиці. Прадід і прабаба приходили до них, приносили їсти; приходив піп сповідати їх. Вони в розпачі плакали, просили утруї; коли починався напад

скаженини, — кидались по соломі, гризли собі руки, кричали: “тікайте, тікайте, пане!” Піна котилась їм з рота. Потім помиралі.

Розповідь про ті часи робить на мене моторошне вражіння. Воскресало тривожне, жорстоке минуле, повне понурого смерку.

Потім бабуня Магдалина Домбровська починала зчерги про своє дитинство. Кам'яниччина, скелясті береги дністрові, турецькі кріпості, печери над Смотричем, хутір її батка. Була ось така, як Оленочка (тобто я), коли її бабуня, моя прабабуня, оповідала подію зі свого дитинства. Саме віддавалася її старша сестра. Підчас вінчання ударено на сполох, що йдуть татари. Весільники просто з церкви (не з костела), кинулися ховатись в печеру. Її, дитину, загублено під час втечі. Татари її спіймали, мучили, щоб сказала, де сховались весільники? Водили її босоніж по розпаленій блясі. Хоч вона й не сказала, — татари самі здогадалися. Лізти в печеру не наважилися, то-ж розклали при вході велике багаття й видушили всіх димом. Вона сама з цілої оселі залишилась жива, покинута татарами; оця бабуня бабуні Магдалини. Старою вже показувала внучці свої зовсім попалені стопи. Водила її також до тієї печери, де долись татари видушили димом всеньку весільну дружину. Кажуть, — було там повно людських костей, а при самім вході буйно розстелився хрещатий барвінок. Це, ніби, тікаючи тоді, молода загубила свій шлюбний віночок; з нього розрісся згодом так буйно барвінок.

Мені мороз іде поза шкіру. Встає перед очима давня давнина, грізна і сувора. Прадідний, давноминулий світ.

Пригортаюся щільно до бабуні Чаплі, голову встромляю їй під самий лікоть. Вона ніжно перебирає

Про цього Цезарія також чую вперше. Говорить-ся про нього, наче про “ізгоя”, неохоче, з погордою, як про зрадника. Не можу собі навіть його уявити, цього зрадника-дідуна, що одружився з хлопкою й відцурався родини.

Мене огортає, омотує, чаклує, мов розколиканий праліс, мряковинна предківщина моя, у якій губиться моя дитяча уява, моє заслухане, задивлене, чудоване дитинство.

Усі балачки кінчаються Гадашқом. У всіх на думці, в серцях, на устах Гадась. Гадась, Гадась. Скрізь ще його повно. Здається, — тут і там чути його голос. Ось сміється, танцює та співає Гадась. До нього збігаються всі спогоди веселі, ще з дитячих літ, коли повіддавав жебракові все найкраще убрання із шахв; як у страшну п'ятницю різав тропака, співаючи “гіркі жалі” на мотив козачка і то у глибокім релігійнім захваті. Всі його юнацькі витівки, любовні захоплення, очайдушні пригоди. Його тепла сердечність, його неугавна радість, його страшна прилюбована хворість і повільне, свідоме вмирання.

— Авже-ж, авже-ж; сам набіг свою смерть...

Усе вдесьте, всоте переговорене, Perezгадуване, перемірковане й оплакане гарячими слізьми. Але з Гадашқом в'яжуться ще й інші якісь справи, якісь таємні істор'ї. Це виявилось вже після його смерті. (Тут голоси понижаються до шепоту). Гадась, видно, не тільки праницями заразився, тиняючись по світі. Захопив ще й іншої зарази, бодай чи не гіршу... (Це вже зовсім тихенько, з пальцями при устах). Десь вгруз у Києві в студентську компанью, злигався з революційонерами, з соціальістами. У його “куферку”, крім копи любовних листів, фотографій всіляких красунь, знайдено нелегальні брошурки, заборонену повість Черни-

шевського. Щастя, що це не потрапило до рук жандармер'ї.

Про це вже говориться недомовками, натяками, як про річ скандальну. Слова: "сифіліс" і "соцьялізм" вимовляються з однаковим острахом, соромливістю та обуренням. Однаково страшні, сороміцькі слова.

А все то нечувана Гадашкова легковірність, його очайдушна, легкодуха вдача.

У дідовій кімнаті, столовій та вітальні висять баталістично-патріотичні картини у золочених рамах. "Бій під Рацлавіцами" і "Бій під Грунвальдом", "Рейтан" на соймовім порозі, в розхристаній сорочці. Портрет Баторого, Собеського, Костюшка. Сотні разів приглядаюся до них та слухаю чийхось пояснень, однаково захоплена і зворушена. Увечері тітка Галина сідає до фортеп'яну, грає Баха, Бетговена, Шопена. Потім польські патріотичні пісні: "Під Сточком", "З димем пожарув", "Боже, цось Польскен..." Часом хтось співає. Це година особливих містерій. І тітка Галина грає особливо. (Ніколи я не чула пізніше чародійнішого приторку руки до клявішів). Люблю затишкуватися під фортеп'яном; лягти вухом до паркету, заслухана в бурю пориваючих звуків, що гудуть у підземнім світі. Людські крики, брязк зброї, зойки ранених і пісні тріумфу. Все, що на картинах, у балачках бабунь, — оживає там, в підземному світі і в моїй уяві, втілене у звуки. Все, що було колись, страшне і чудове; величне, героїчне минуле; криваві січі, людя, що згинають за волю, в боротьбі з москалями, оживають, співають, кричать до мене. Зворушення счавлює мені горло, сльози ринуть потоками на паркет і я лежу вся в їх гарячій калюжі. Благаю Бога, щоб ніхто мене не спостеріг тутки та віддаюся нестямній, болю-

чий насолоді. Лежу не рухаючись, в найтемнішій кутку, де мене не видно. Проте, мати таки мене заглянула; голос її пронизує мене списом. — Що ти там робиш? Вимащуєш суконку? Вилазь мені звідтам.

Цього їй ще мало; вона мене безцеремонно витяга з-під фортеп'яну й побачивши, що я ховаю обличчя, оприлюднює мою найглибшу, святу таємницю. — Чого-ж ти дурне плачеш? — обертає мене, сміючися, обличчям до всіх. Тоді мене кидає у фур'ю; відбиваючись від неї, б'юся та кусаю її. Мене збивають, як дику, погану дитину, що кидається на рідну матір, виродка людського й проганяють геть. Тому намагаюся завжди висковзнути непомітно із залі, коли хтось приходив з гостей і всі зайняті ним. Очманіла від плачу й шойно пережитих вражіннь, прямую до пригубка. З'являюся сюди наче п'яна. Тут зовсім інший чародійний світ. Гора обвітреної, пахкої соломи. Устина та Нуко щобовтаються по ній, мов коропи у мулі. Каро та Моя також сидять тутки. Амврось саме розтоплює в грубках. — А ти ж де це загулялася досі? — питає не без глуму, коли мовчки мошусь біля нього. — Чого-ж це ти так нажибилася, мов горобець на хлющу? Чи, бува, не відчухряв хто? Щось ти дуже смирененька стала...

Амврось чи не під чаркою? Щось дуже балакучий. Підстрижений, підголений; очі капосно глузливі; сивий чуб' свердлом. Я ще внутрішньо схлипаю, мовчу похнюплена. Пригубник своїм теплом, ласкавим підсонням нагадує все минулорічне. Ніщо не змінилося тутки й ми не призабули нічого. Все тут відбувається, мов за ритуалом, як минулих зим, з почерезним топленням усіх чотирьох грубок скрутнями соломи, з шуканням у соломі люльки, що все мусить загубитися, з вуркотінням Амврося. Хоч ми попідростали й сприймаємо все вже дещо інакше, Амврось, можли-

во, не спостерега цього за бистротечним бігом часу, поринулий у свою минулість. Ми подавньому в'язнемо до нього, щоб розказав казку. — Кажі, кажі, Амвросю, — канючимо всі разом. — Кажі таку, щоб сміятися, — заявляє Нуко, драпаючись Амвросеві на плечі. Я нахрапом мощуся йому на коліна, обнімаю за шию, приткнувши ніс до самого його носа, благаю: — Ні, Амвросю, — страшної; я хочу боятися.

— А все немудре з вами!.. — сміється старий, невсилі обігнатися від нас.

— Про війну і про турків. — безвідклично рішає Нуко.

Амврось був колись у турецькій кампанії, бився з турком під Плевною, — любить про це згадувати. Мені враз пригадується його розповідь літом біля стайні про Марусин Яр. Він розповідав молодим хурманам, а я не дочула, але пам'ятаю добре: були дідунові ім'янини, нас покликали саме коли було найцікавіше. Мені затямилась слова: "бісів лях", "гаспидів син — Пшесмицький", "триклята панота". Це чомусь особливо втесалося у пам'ять. — Розкажи Амвросю про Марусин Яр, — кажу нараз. — Ту, що тоді, знаєш?.. Як був Онисько і Радьйон і ти розповідав.

— Диви! А ти не забула? — дивується старий; а ми вже кричимо всі разом: Марусин яр, Марусин яр!

Не перебиваючи своєї роботи, Амврось щось міркує, мов надумується. Потім мурчить набиваючи люльку: Ну, то слухайте-ж бувальщину, тільки ж, ні чирк, бо не будь казати.

Завмираємо в скупченій натузі. І ось знов гомонить, шепче, чаклує віківщина якась. — Як ото їхати з Погорілої та на Чорну греблю, то праворуч дороги є глибокий яр. Та такий же глибоченний, що Боже, Твоя воля!.. Заглянути страшно.

Зупинка. Пригрубник перевертається враз у святиню розмоленої цікавості і мрітного надхнення. Старий чаклун зумисне оповіда спроквола, із надумом, прищмакуючи, приплющуючи очі. Водночас топить у грубках та посмоктує люльку. Ми натужено дивимося йому в рот, щоб, бува, яке слово не випорскнуло повз нас. Пригрубником пересовується макабрична істор'я красуні Марусі та козака Івана. — Її суджено, го, та осоружного "гаспидового сина" Пшесмицького. Істор'я, чи бувальщина. суть якої мй негодні, якслід, збагнути, зашо "анахтемський" пан вбиває зі своїми посіпаками козака, Івана. на його й Марусинім весілі? Відрубє йому голову, Марусю хватає й везе її кудись бричкою.

— Дай мені, Боже, таку силу, щоб я мого Івана помстила, — молитесь тихо Маруса в лабѣтах клятого харцизи. Саме їдуть греблею понад той яр. А на греблі стоїть замордований Іван, свою відрубану голову у руках тримає та жбуряє її просто коням під ноги, мов перекотиполе. Наполохані коні як ірвануться, як понесуть греблею, тільки вітер гуде над ними. Пан налякався, хоче їх спинити, а Маруса за батіг, та по конях. Вони несуться просто у той яр. Бачить, гідолів син, — біда. Хочє вискочити, а дівка обвила його цупко руками, аж йому балухи наверх вип'ялися, — не пуска, ще й сміється страшно.

— Не вискочиш, вражий душогубе! Тут тобі й смерть буде! Дав мені Ббґ силу, що я мого Івана помстила. — Та просто у той яр з бричкою, з кіньми — шобовсть!.. Тільки загуло, затріщало по урвищу. А звідтам, із яру: ха-ха-ха! — Марусин регіт.

Здається, — його і зараз чути, так моторошно й страшно стає у пригрубку. В блимливім промітті безголове марєво, з головою в руках, в божевільнім танку плигає по стінах. Тиснемося ближче до Амвроса.

Кожен шелеп соломи пронизує сполохом. Вогонь в грубках знагла примеркає. З кута визирає страшний упир — Пшесмицький. Амврось підкида соломи, замислено дивиться у присок. — Таке-то витворялось колись, — бурмоче до нас, чи про себе. — Не у гнів вам кажучи. — виробляла колись панота, що хотіла з людьми.

— Амвросю, а Маруся?.. Маруся вбилася тоже?

Старий мовчки витрушує люльку. потім каже: Пана та коней знайшли поторошених; геть вовківня вже й пообгризала кості. По одежі пізнали. А дівки вбитої не було. Кажуть. — не убилась. перевернулася лишень у русалку та в яру лякає.

Хоч у пригрубнику майже гаряче. — нам мероз іде поза шкіру. І стільки нагальних питань тиснеться нараз: чому, чому, длячого?..

— Так Бог зробив. — на все відповідає похмуро Амврось. — Бог Марусі допоміг помститись.

— Амвросю. — питаюся раптом. — а ти повстання бачив?

Він перегортає коцюбкою присок. кидає згребки соломи у грубу, потім закручує одну по одній. — Яке-то повстання? — бурмоче під носом. — Ага! Як ото ваша віра бунт проти царя підняла була. щоб удруге панщину завести? А чому не бачив? Бачив. То-ж скрізь озьде по лісах з “дубельтуфками” шилися. тривожили нарід. Ая!..

Байдужно-легковажний голос. Підводиться з долівки, відчиняє до кімнати двері й закручує останню грубку.

Виходжу зовсім п'яна з одного світу в другий.

Знов приходить Маланка, а на Новий Рік Амврось приводить, як усе, убраного пишно Фариса.

Входять із передпокою до столової кімнати. Старий слугака сипле на столі три копички збіжжя, вітає з Новим Роком, бажаючи всім здоров'я і щастя.

Дідуньо нездужає, проте з Амвросем мусить випити поставень кремезного меду. Сидять один проти одного, припивають, бажаючи собі всячини та згадують. Промолодикували, пропаробочили разом, — є що згадувати. Спогади, як і тридцятилітній мед, хмелять та сколихують душу. Дідуньо, сміючися, укравки обтирає сльози. У нього очі, як то кажуть, на мокрому місці. Прикмета Копистенських — веселість і м'якосердя. Та дід чомусь, останніми часами зворушується поготів. Його сиві, веселі очі раз-у-раз вогніють, стають ще більш ясні та прозорі, під навислими, білими бровами. Можливо — на прикокетчі життя, людина ще більш м'якне, розжалоблюється, прозрівши усю надаремність своїх намагань, сподівань, хочби й як життя здавалося доцільне.

Останній рік сильно підкосив дідуня, поборознив чоло. Вже непроминально завгорив його покійний Гадась, цим сумом, який втихомирює одна лишень смерть.

Фарис стоїть спокійно, в своїй пишній новорічній одежі, протяга голову, коли дідуньо плескає його по шиї, поживає хліб та цукор, яким усі частують його. Потім Амврось прощається церемонно-урочисто, бере його за повіддя й виходять паранетовими дверима на балкон. Ідучи через залю, Фарис спостерега себе у великім свічаді, підносить голову і дивиться хвилину зачудований. Чорне повне арабське його око тоскно глядить у зеркальну глиб, мов у далеч степу. Ніздрі здригаються раптом і кінь тихенько, неспокійно іржить, ніби кличучи, чи питаючи. Потім опускає голову і йде слухняно за Амвросем. Ця тиха сцена чомусь зворушує всіх.

Довго ще дивимося за ними у вікна, як ідуть серед опіреного інеєм саду. Відходять, як усе, у безвороть. Як уся ця новорічна містер'я, як це останнє наше Різдво у Теплику.

Мати конче таки заповзялася взяти нам французьку бону. Якже, мовляв, діти ростимуть, без тієї мови? На цю тему усе йшли з батьком суперечки. Він не був прихильником фортеп'яново-французької ерудиції; хотів нам дати ґрунтовнішу освіту. Але для здійснення маминої мрії нагодилася особлива оказья. Від надлесничого Жуковського саме відходила бона, мадмоазель Леоні, яка, чомусь, дуже сподобалась мамі. Вона навіть не цікавилася причиною, чому саме мадмоазель відходить від Жуковських. Батько, покостричившись трохи, здав позиції. Мадмоазель Леоні, чорнява, смуглява, з дивно несиметричним обличчям та косавим оком, таки замешкала в нашій кімнаті, з бабунею разом. Батько не переносив її від першого погляду; намагався не дивитись на ню, казав, що вона відганя йому апетит при обіді. Це посилювало й мою антипатію до неї (як і до французької мови); я не хотіла навіть спати з нею в одній кімнаті і перебралася до спальні батьків. Мати гнівалася й переконувала батька, що мадмоазель дуже симпатична і досить інтелігентна.

Спершу мадмоазель Леоні була дуже бадьора й весела. Обидві з матір'ю лепетали від раня до ночі та муштрували нас. Ми мусіли хоч не-хоч, балакати з ними тією мовою, помимо моїх бунтів. Мадмоазель також не дарила мене особливою симпатією. По декількох місяцях ми вже говорили непогано по-французьки, мішаючи українські та польські слова.

Згодом мадмоазель стратила гумор. Замість пос-

тійного сміху, часто почали у неї появлятися сльози. Особливо, коли помагала мамі шити маленькі сорочечки, або в'язати гачком каптурчики з волічки, — сльози заливали її. Мати доброзичливо допитувалася причини цього суму й поглядала з підозрою на спідниці мадмоазель, що з натугою почали сходитися в поясі. Врешті настав одного дня вибух. Ридмаридуючи перед мамою, мадмоазель розповідала їй шось скороговіркою, б'ючись у груди, погрожуючи пальцем комусь у просторі. Мати співчутливо слухала, заломивши руки, потім таємничо радилася з бабусею та батьком, який виявив, здається, більше здивовання, а може й задоволення, аніж співчуття й жалю. Потім мадмоазель виїхала кудись, перебувши у нас декілька місяців і залишаючи зажурену та заплакану маму. Та нове горе безслідно затерло цю подію.

Невзабарі по святах занедужав та зліг дідуньо Фван, а у проводи переставився. Не приточив йому Бог віку, як Кушуні; мабуть, істор'я з Гадасем умалила його.

Пам'ятаю, як мати плакала та мліла, отримавши телеграму, а батько пригортав її, заспокоював. Потім поїхали на похорон, а перегодом мати сама занедужала. Ходила обв'язана хустками, стогнала; опосіли її болеші всякі; до божевілля мучили зуби. "Хвершал" Павелко рвав їх якимсь столярсько інквізиторським знаряддям (про дентистів тоді ще не було чути в наших околицях); разом з болящими зубами по виривав їй здорові. Вона кричала; перед нею стояла мідниця крові, на яку я дивилася з жахом. Нас повиганяли гратись у вітальню, подалі від спальні. Ми заходилися робити з крісел поїзд. Їхали, шипіли, гуркотіли, гули, як машина. Малу Івгу й Ониськового Корнійчика, що приходив до нас гратися, возили в коши-

ку по навощеном паркеті та галасували. До нас вийшла стара Киреевська, що приходила гладити батькові крохмалені сорочки, похитуючи згіршено головою, сказала: — Ай, діти, діти! Мамуня лежать кайонці й мертвенні, а ви таке витворяєте. (Вона, мабуть, хотіла сказати зпольська; конайонца, тобто конаюча). Не пригадую собі, чи слова ті повдіяли на нас втихомирливо, але запали мені глибоко у пам'ять. Опісля прийшов до нас батько й сповістив урочисто, що чорногуз приніс нам маленького брата.

Подія ця зробила в моїм дотеперішнім світогляді суцільний переворот. Вона мені відкрила теємницю статі, переконала остаточно і безповоротно, що ми всі три дівчата і, що так, мабуть, буде до смерті. Удар був сильний і жорстокий. Я переплакала всю ніч, ніяк не бажаючи примиритися з дійсністю. Осолодила мені цю першу трагедію, любов до цього справжнього брата. Я пересиджувала всі дні біля Тетяни, погойдуючи колиску. Тетяна — мила, весела молодниця, була перша моя вчителька співу, чистонародньої української мови й життєвої філософ'ї.

Я вже згадувала, що говорити ми почали водночас по-польськи і по-українськи. Українська мова була для нас змалечку таксамо рідна, як і польська. Проте, я почула від Тетяни силу нових слів, які збагатили мій уявний світ. Вона раз-у-раз відкривала мені якусь таємницю мовознавчу, природничу, або з філософ'ї. Брала навесело життя і його понуру дійсність. Це-ж вона потішила мене, коли я гірко плакала, що новий братік калічка. Вспокоїла мене що усе в порядку, що так має бути, що саме у цьому вся різниця між дівчиною й хлопцем. Припавши до Тетяни серцем і душею, я перейняла від неї чимало життєвої мудрости й силу українського фольклору.

Тієї провесни завелося у нас повно зайченят. Ла-

новий, Макар, приніс їх у полі своєї свити, четверо, чи п'ятеро малесеньких маршуків. Двоє згинуло, — троє вижило, й хутко природинилися до нашої компанії. Пили молоко, їли капусту й бушували разом з нами по всьому домі. Найменше, Івжине, звалося — “Олекшандер”, — так вона його охрестила. Вдень зайчята були ще доволі потульні; коли тільки наставала ніч, — витворяли неможливі герці. Одне за одним ганяли через всі кімнати, вискакували на фотелі, канапи, столи, п'ятрини. Щось падало серед ночі, билося. Зайці сідали рядом на вікнах, за якими блакитнися ніччю город і ліс, тарабанили лапками в шибки, як справжні бубнії. Дім виповнявся таким гармидером, ніби по ньому гарцював табун коней. Батько мав нову мороку; мусів уганятися по ночах за зайцями, викидати їх до присінка. Врешті такі ми були примушені винести їх до ліса й випустити на волю, хоч вони зовсім не виявляли великої охоти розлучатися з нами. Обціловані, оплакані таки вернули на лоно природи.

Брутус був присуджений також на вигнання за непорядки й нахрапну поведінку. Рознахабився до такої міри, що нападав нелишень на Друнцюпунцю, але й на всіх, хто наближався до Устининого ліжка, під яким мав свою “резиденцію”. Янко виніс його на горіще й кинув межі голубів. Ще не встиг злізти зі сходів, як обурений Брутус з люттю добивавсь до вікна. Схвильований, роздратований влетів до передпокою й кинувся кусати бабуню. Мусів його Янко прив'язати на горі, доки не звик до нових обставин; примушений вступити у подружнє життя, зоспокоїв свої старопаробочькі нерви.

З цього часу затямились мені добре дві події. можливо, завдяки малим подробицям: смерть царя Олександра III і коронація Миколи II.

У зв'язку з першою кружляло чимало анегдот, які оповідалися у нас при столі.

Ось "цар миротворець" з'являється до неба набундючений, гордий. Святий Петро не хоче його впусти-ти. — Як ти смієш, нахал?! — обурено кричить "само-держець всея Росії", гримаючи п'ястуком у двері.

Звідкись появляється жидок. — Здравствуйте, ваше императорское величество.

— А ти, прохвост, звідки мене знаєш?

— Ну, як мені вас не знати?.. Ви мене виселили за "черту оседлості" (лінія поселення). Що ви тут робите?

— Та ось цей мерзотник не хоче мене пускати до неба.

— Ну, я вас можу за пів рубля туди перевести.

— Давай!

По хвилині жидок з'являється з багажною тачкою та кошем.

— Лізьте, ваша величносте, у кіш.

— Ти що, сучий сину, — збожеволів?!

— Ну, як хочете. Інакше туди не попадете.

Рад-не-рад, цар лізе у кіш, жидок його замикає, розганяється тачкою просто у небесну браму, аж ця розскакується.

— Ей ти! Куди погнався? Стий! — гукає за ним св. Петро.

— Это вещи гаспадіна Карно, — відповідає на бігу жидок.

Тоді одночасно замордовано французького президента. — Карно. Таким чином Олександр III попав до неба.

Молодого царя і царицю наряд привітав прихиль-

но, з надіями. Скрізь пишалися їх розмальовані портрети. Ми поїхали до Теплика на коронаційні святкування. Посередині ярмаркової площі стояло щось, вроді ешафоту, обвішаного різнобарвистими ліхтариками. Була ілюмінація, стріляли з рушниць, пускали ракети, бенгальські вогні. Між різними атракціями, стояв якийсь предмет, на подобу нічної шафочки, прикритий сукном, з-під якого звисали мотузочки зі слухальцями. Був це, у простій лінії, предок фонографа, грамофона та патефона. Здається, — називався: фонофор.

Мене посадили на кріслі біля нього й наклали на вуха слухальця. Я почула далекий, мов з гробу, горлово-носовий голос: "Я Багарезо, вождь індієцев..."

Ніколи вже потім ніякі грамофони, патефони, радья, з телевизорами включно, не зробили на мене такого вражіння.

Мати наша була молода, життєрадісна. Дім, обов'язки сутужили їй. Мала вже нас четверо; натерпілася фізично доволі. Тепер, здавши усе на бабуню, присвячувала цьому небагато уваги. Мабуть, збагнула владолюбну, неподільну вдачу свекрухи й здала позиції без бою, може, навіть з почуттям полегші. Тепер шойно могла трохи пожити для себе, своїм особистим, товариським життям, — читати, бавитися, їздити верхи. Пригадую собі її з цих часів, все майже в амазонці, в чорнім котелку на чепурній зачісці, з пейчиком в руці. У нас постійні гості, прогульки верхи, полювання з хортами. Мати розбавлена, оточена приклонниками. Цілий гуж їх кружляв біля неї. Неговіркий, підстаркуватий паробок, доктор Боровський, приїздив зі скрипкою, вигравав безконечні якісь серенади. Чорнявий, несміливий Нашевський, вписував до її альбому сентиментально-песимістичні вірші й українські пісні.

Опасистий, флегматичний Дозе, сполячений німець, возив їй книжки з цукроварняної читальні, дискутував з нею на літературні теми, попиваючи каву. Хемік з цукроварні, Ребіндер, співав з нею дуети, задивлений у ню розмріяними очима. Вона сприймала усі ці зальоти з видимим гумором і не без кокетства.

Найбільший, здається, обожатель мамин був Чеслав Жолобницький, бравий, козацький тип, з темноруським, шовковистим вусом і волошково-гострими очима. Їздив очайдушно верхи на своєму півдикому Князі, гарно співав, танцював ще краще. Подобався також і мені. Був втіленням лицарства й краси в моїй уяві. Інших маминих приклонників я не долюблювала, ставилася до них з недовір'ям і, ніби ненароком, крутилась по вітальні, боючися залишити маму віч-на-віч із ними.

Товариство, що у нас збиралося, — були самі поляки, службовці сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, форте'яні і найбільше в карти. Любили забавитися, випити та погуляти. Походження переважно "місцевого", з українських ділів, говорили по-польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки, або й виключно українські пісні. Дуже мало між ними було справжніх поляків, прибулих з т. зв. "конгресівки" (Королівство Польське в межах російської держави, з Варшавою включно), яких місцеві поляки не долюблювали, звали "короняжами" й ставилися до них згорда, вважаючи себе расово кращими. Був це, безумовно, підсвідомий голос крови. Расова різниця, дійсно, була величезна. Усякі: Валюсінські, Кшемінські, Бжезінські, Пшездзенкі, Пшибишевські, Цастрови, Пешхали, — дрібні, миршаві "короняжи" різко відбивали від став-

них, горбоносих, дорідних: Стецьких, Подгорських, Гна-
товських, Івашкевичів, Щуцьких — недавно поново-
вірених поляків — (ім'я їх легйон), що не мали в со-
бі й краплі польської крові, як і ті всякі: Доде, Ре-
біндери, Ентеси, Типельди, Прованси, Печени — по-
полячені німці, чехи, французи, яких притягнув поль-
ський "стан посідання", що залишився в Україні й
по розборах Польщі. Отой добробут панський, оте
"уживання", той блиск зверхній, чваньковитість поль-
ська, що помилково править за культуру. Кров
текла в них українська, душа була сполячена, сві-
тогляд польсько-шляхетський. Вважали себе вибра-
ним шаром і народом, вищою расою та культурою,
сілля тієї землі, для яких нарід український був тіль-
ки погноєм. Вони його навіть не мали за нарід, —
просто якесь бездушне, безобличне "хлопство". А про-
те, органічна пов'язь лучила їх з цим народом глиб-
ше, ніжби це здавалось. Сама польськість, з усією
патріотичною бомбастикою, уся ця їхня "вища" куль-
тура, не могла заспокоїти усіх потреб духово-естетич-
них та емоційних тієї ренегатської інтелігенції. Поль-
ська культура вичерпувалася загально-поверховим бле-
ском, товаришким побутом та огладою, зводилася до
патріотичного патосу, декількох пісень патріотичних,
а далі замикалася у літературі. Широко-ж, нащодень,
не було чим дихнути, напоїти душу. Вони знаходили
це в питомій українській культурі, що могутнім жив-
лом оточувала їх. Вона їх підсвідомо вабила, притя-
гала, манила наснагою своєю. Полонила українська
пісня, насичена всіма почуттями людськими: радості
і печалі, туги і кохання, від ніжної лірики, до най-
бурхливійших вибухів жагучості й очайдушся. Захоп-
лювала українська народня ноша; все те, чого не мо-
гли знайти в своїй польській культурі. Це їм не зава-
джало ставитися з погордою до українського селян-

ства, називати його “гадом”, “бидлом”, поневірити ним. Їм і в думці не було, що жили вони нелишень потім і кров'ю цього народу, його загарбаним, матер'яльним добром, але й соками його культури. Захоплено співаючи українські пісні, — не задумувалися, що творець цих пісень, цієї ноші, в яку передягалися радо, — саме він, отой погорджуваний, поневіряний ними, битий гарапником “гад”.

Зрідка лиш траплялися одиниці, що переростали дещо цей загальний рівень польської інтелігенції в Україні; мали ширший, правдивіший погляд на український нарід та його істор'ю; тямали окремішність його мови й культури.

До таких одиниць належав мій батько. Властиво, не мав політичного скристалізованого погляду на українство, навіть в тодішньому розумінні т. зв. “хлопоманів”. Годі сказати, чи знав щось ближче про тодішню київську громаду Антоновича-Рильського, хоч цікавився загальнополітичним життям, вільнодумними течіями, читав дуже багато. Не знаю, чи можна назвати його навіть “українофілом” в тодішньому розумінні. Був расовий інтелігент, всебічно зацікавлений та начитаний поступовець-демократ шляхетського покорю, з глибоким сентиментом до України. — складової частини історичної Польщі. Український етнографізм в'язався у ньому з польським патріотизмом. Істор'я України, український нарід, Шевченко, Гоголь, уявлялись йому, як щось своєрідне, яєраво окремішне, але нерозривно зв'язане з Польщею. Любив Україну, як любить свій дім, найближчу родину. — Польщу, як батьківщину. Україну чуттєво. — Польщу розумово. По-українськи говорив прекрасно, зокрема знав західно-подільську говірку, в якій виховався. Казав: “ходивем, робивем, казавем”. Знав також народні ботанічні, зоологічні та медичні наз-

ви. Не дозволяв челяді говорити до себе по-польськи. — Говори до мене по-свому, — казав усе, коли хтось із селян намагався говорити до нього по-польськи. — Твоя мова такасама гарна, як моя, тільки я твою знаю, а ти моєї ні. — Не дозволяв селянам цілувати себе в руку, що було загальноприйняте, проте говорив завжди всім селянам “ти”, за винятком зовсім старих дідів та бабів. Таксамо й мати. Вона вживала, звичайно, місцевого польського звороту: говорити “по-хлопску”. За нею повторяли це й ми. Батько гнівався та соромив нас. — Нема панської, ані хлопської мови. — поправляв нас. — Є лишень польська й українська.

З цими поняттями ми зростали змадку. Вони глибоко западали в мене. Багато глибше, ніж батько думав, а, може, й хотів.

Найгідніше і найяскравіше репрезентували польський етос на українських землях т. зв. “гокомани”, окрема каста серед “офіцьялістів”. Тип антропологічно притаманний виключно лишень польській нації; історично сягає в мряковиння XIV сторіччя, відколи появився на українських землях з першими “здобувцями” городів Червенських та не переводиться й досі. Репрезентований всякими Чарнецькими, Чаплінськими, Заглобами, Сенькевичами, Юзевськими, Костек-Бернацькими, аж до останніх днів “Польоньї рестітуті”, пропом’ятного вересня 1939 року. У відродженій “Річпосполитій” (1919-39) відіграв провідну державотворчу роль. Пілсудський був расовим представником тієї економсько-народової породи.

Прикмети її: присадкуватість або гандрабатість, головатість, мордатість, вусатість, носатість, або кирпатість. Неандертальська твердолобість, хапчивість ан-

тропоїда, кротяча недозорність, чванливість, плазування перед дужчими, знущання зі слабших і неприминальність. Як довго існуватиме польський нарід, так довго домінуватиме в ньому економська порода.

Мови на українських землях вживала т. зв. “гокоманер’я” своєрідної: “кунь (кінь), дум (дім), прум (пором), кужди (кожен), скрузь (скрізь)” і т. д. “Гокоман” на фільварку почував себе, як “начельнік панства” й відповідно поводився. Гарапник, достойне знамено його влади, сперезував направо й наліво селянські, українські спини, без огляду на вік і стать людини, а чревомовно бугаячий бас дудонів лунко на всенький фільварок, від краю до краю, нагадуючи живим і мертвим про абсолютну й неподільну “гокоманську” владу.

До українського селянина говорив “гокоман” цим своїм особливим, чревомовним басом, вживаючи своєрідного словника польського культуртрегера на Україні: “гаде репаний, трастя твоїй матері, різало твою ма’, гадюко сороката, я з тебе бєбєхи випорю, гаде сикучий, сто чортів твоїй мамі, худобо проклята” і т. д. Згодом, у відродженім, “демократичнім панстві”, що нагадувало достоту “фольваречек”, в якому “начельнік панства” достоєнно поводився як гокоман, — звучало це у перекладі на державну мову: “дзіч гайдамацка, кресове бидло, руско-хлопске нажече, б’ялим желязем випаліць подле гайдаманке плєме” і т. д.

Польський “гокоман” з українським селянином ненавиділись обопільно й не могли помиритися, як вогонь з водою. Відчували себе нюхом, через шкіру, в семім поколінні.

“Гокоманер’я” була споконвічним прокляттям нашого селянства, авангардом польскости, “вищої культури” на “кресах”, розсівачами мазурсько-кундисячої

байстручні, що засмічувала, мов кукіль пшеницю, до-
рідний, хистовитий український нарід.

На шастя, в предках мого роду не було ані краплі
“гокоманської” крови; ставлення до тієї касти було
в нашій родині гордо-зневажливе. Батько мав вічну
гризню та мороку з “гокоманами”; вони йому затрою-
вали життя і спокій. За час його перебування на фер-
мі (31 років) перемилося їх понад два десятки. Те-
пер був другим наворотом Анастаси Лютостанський.

З походження й типу, мабуть, українець; веле-
тенської постаті, сивоокий, сухоносий, нагадував ко-
зацького, степового ватажка. Але був католик і почу-
вав свою польську вищість над “православним мужи-
ком”, чи пак — “гадом”. Ходив у високих чоботях, з
гарапником за халавною, голомшив селян, був добрий
мисливець. Любив гайтувати з гончими, полювати з
хортами. Їздив шарабаном, парою рябих коней, з квар-
тами-дзвінками біля хомутів, що наповяло околицю
лунким гармидером. Любив заграти в карти, випити
й загуляти. Типовий галайко, визначний представник
економсько-балагульської раси, каверзного гумору й
“гокоманської” чвані. Поруч цього був добрий госпо-
дар, але натуриста, незлагідна людина, нігде довго
не міг загірті місця, перекидаючись з фільварку на
фільварок, з маєтку до маєтку. — Риба шукає, де
глибше, а людина — де ліпше, — говорив, прощаю-
чись.

За ним слідом волочився безвічний дід Свирид,
бурлака, — ні роду, ні хати. Скільки мав років, —
не знав і сам; давно, мабуть, вийшов з літ. Чомусь
сподобав собі Лютостанського, коли той був ще хлоп-
цем, та прив'язався до нього собачим почуттям. Такий
велетень, як і Лютостанський; зі старости й немиття
оброслий весь мохом; зимою й лтом ходив у кожусі,
старезнім, як і він, підперезаний бичівкою. Де тільки

став на службу Лютостанський, через тиждень-два, по-
являвся за ним дід. Ковінька в руці, за плечима мі-
шок зі столярським зналіб'ям. — Як умру, пане, —
все ваше, — казав до Лютостанського. Ставав за штель
маха на фільварку й працював доти, доки служив Лю-
тостанський.

З влячності за цю любов і вірність, Лютостансь-
кий збив раз за щось діда та прогнав з фільварку. Дід
Свирид незразу второпав в чім справа. Може розум ви-
старів йому надмір, бо стояв в нестямі, кліпаючи
очима, витріщений по-дитячому. Не міг йняти віри,
що Лютостанський стягнув його нагаєм через плечі.
Не дочував добре; наставляв своє величезне, омур-
шавіле вухо та питав недоумливо: га?

— Забирай своє барахло, старий волоцюго і
щоб завтра тутки твого духу не було. — бісися “го-
коман” та ще раз сперезав діда канчуком.

Дід врешті доумився. З нимсамим здивованням у
вічу закинув на плечі свій мішок зі струментом, взяв
ковіньку тремтячою рукою і мовчки подався перед
себе.

За ним таксамо мовчки дивились спочутливо ук-
раїнські люди, але ніхто не промовив слова.

За брамою лід Свирид спинився, надумувався,
куди-ж йому йти? Та попростав шляхом на Побірку,
а там далі за Бог, на Голопіль-Балту, у степи херсон-
ські, звідки примандрував був колись паробком, мол-
лодий і здоровий, щоб віддати свій вік панам у най-
мах. Був тоді ситотою і таким лишився; ні кола, ні
двора, тільки шлях порожній, як і тоді, перед ним
стелився.

Дід ішов зашпортом, мов п'яний; величезними
жменями, чорними, обряклими, обганяв щось з лица,
мов настирливі мухи, що повзли від очей по зморш-
ках і якось незвично скоботали шкіру. Ніс свій мі-

шок, своє майно на плечах і своє наївне, здивоване, викинуте копняком, серце.

Подія дуже звичайна і характеристична на тлі часів і відносин. Батько оповідав нам про це при обіді. Всі слухали мовчки. Я ковтала разом з борщем сльози.

Мав Лютостанський двох хлопців. Менший, Ляно, ривесник Івги, ріс як травиця в полі. Виховувала його ціла ферма, найбільш — стайні та казарма. Дома підночовував тільки. Як гайнув зраня, — появлявся увечері. Зимом і літом бігав босий, або голобіски в старих черевичках, в одній суконочці. Ніхто не турбувався ним. Прибігав до нас синій від морозу, радісний і бадьорий. — Я прийшов до вас загіртіся трохи. — заявляв від порога. Мав років чотири, був жвавий та премилый; всі його любили. Ми також дарили Ляноню теплою любов'ю. Він у нас почувався щойно, як в родині, як дома. Тут було тепло, притульно. На килимі, в дитячій кімнаті, гаймін цяцьок, книжок з малярюнками; дотого — веселе товариство. Батьки наші також дуже Ляноню любили. Батько кликав його: “коллежка”, він батька: “пан Боцій” (Домбровський). Особливою шанобою дарив нашу маму. Коли прибігав до нас, вона його спершу казала вмити, надягала теплі панчохи, теплу нашу одержу. Граючись з нами, привчався правильно говорити по-польськи; здебільшого у нас харчувався й часто ночував. За це, як тільки розцвітали у них на кльомбах квіти, — Ляноньо виривав їх з корінням і тавив нашої мамі. Мабуть цим хотів висловити свою вдячність. За цей самовияв дитячих почувань діставав прочухани від своєї матері, часто доволі сильні. Це його не пантеличило. Раз спіймавши його на гарячій, коли ніс до нас оберемок гвоздиків.

Лютостанська відмакошила Льоня скільки влізло; квіти обрізала й поставила у воду. Льоньо ревів, що до нас було чути. Тільки мати кудись відхибнулась, — вхопив букет зі столу й заплаканий, обмурзаний, але сяючий радістю, з'явився й вручив мамі квіти.

— Але-ж біла! — похвалився весело.

Так і ріс собі самопаски й між нами, доки Лютостанського не підірвала непосидна сила й не понесла геть з ферми.

На межені, звичайно, ставало недовидержку спечено. Сонце виливало свою жаготу на охлялу, знебулу зелень. Ночі були душні, гарячі. Удень ми мокли у г. зв. перерезі (широченна кадь на воду, з перерізаной пополювині величезної бочки), вночі спали на возі із сіном, що стояв під берестами в городі. Кавуни та дині ставали єдиною поживою, яку можна було їсти. Цього року випало ще й сухоліття. Наставала жнивова пора.

Батько загорілий від сонця, як араб, у білій полотнянці, майже не злазив з коня; об'їздив поля та нлянтацьї. Достиглий хліб хилився долі, просивсь на серп. З робітником, звичайно, ставало у жнива сутужно. Селяни порались біля свого хліба, на панське не поспішали, ставили свої вимоги щодо платні. З перестоялого колосся почало сипатись зерно. Поміщики зі своїми "офіцьялістами" метушилися, один перед одним набивали ціну, в перегонах за жєнцями; давали горілку, наймали музик. Селяни щойно тоді відчували свою силу та вартість, вихісновували панську скруту, підносячи ціни. Пани казились та були безсилі. Аж комусь із "обивателів" збрело на думку найняти на жнива військо. Усі тоді кинулись запомагатись військом.

Поїхав тоді і батько до Ладжина, чи Гайсина, де стояв розбитий “ротами” (сотнями) Севастопольський полк та найняв дві “роті”. З військом приїхало двох старшин: червоновидий кацапчук, підпоручник Леонтьєв, та капітан Грузинський. Той був, мабуть, у віці мого батька, негарний собою, але милий, добре вихований та інтелігентний, що нечасто траплялося між російськими старшинами. Родом з Кавказу, грузин, чи лезгин з походження, мав гнучкий стан, палкі чорні очі і той чортячий приваб, що чарує жінок. Грав на фортеп’яні, співав, рисував дуже гарно.

Пригадую собі першу їх гостину у нас. Сидять усі в салоні, ведучи якусь легку балачку, як звичайно, при першій знайомстві. Я й собі затесалась між дорослих; з цікавістю приглядаюся до “москалів”. Георгій Георгієвіч (Грузинський) рішив і мене очарувати своєю милою поведінкою й кокетством. Посадив мене собі на коліна, зазира в обличчя своїми оксамитно-палкими очима. Я уважно приглядаюся до нього, недовірливо здержана.

— Пійдемо по обіді гуляти, правда? — питає він по-російськи.

— Я ще не вмію гуляти, — відповідаю статечко, зрозумівши це по-українськи.

— Як це? — здивувався він. Але мати поспіша йому пояснити, що я російської мови не знаю, тільки “малоруську”, що по-українськи — гуляти, — значить танцювати.

— А заміж за мене пійдеш? — звертається знов до мене веселий капітан, зі своїм кокетливим усміхом.

— Ні, — струшую рішуче головою, почервонівши.

— Пачему?

— Бо ви москаль, а я полька. — відповідаю гордо і зсовуюся йому з колін.

— Дивіться! — сплескує він здивовано руками.
— Така мала дитина тямить вже національні ріжниці. Ви, польки, страшенні шовіністки, — звертається до мами.

Мати сміється. — Ми мусимо такі бути. — каже спокійно.

— Чому?

— Бо ми не маємо своєї держави.

Крім перечислених прикмет, джигіт (їздець, герцівник), як його згодом назвала мати, а за нею ми всі, чудово танцював, їздив справді по-джигітськи верхи. Ходив у білому офіцерському “кителі” (полотнянці), в широких кавалерійських штанах, чоботях з острогами; був в’юнкий, елегантний. Мати мала з ким їздити верхи. Він оповідав їй про Кавказ, Казбек, полювання в горах на ведмедів, турів. Про хоробрих, лицарських кавказьких горців. Оповідав палко, часто рисуючи в маминім альбомі з пам’яти краєвиди Кавказу.

По закінченні жнив, сотня його залишилася ще для робіт осінніх та копки буряків. Таким чином Джигіт перебув у нас декілька місяців, доки не закінчились всі польові роботи і “рота” мусіла відійти на місце свого постійного постюю.

Кінчався тихий, золотистий жовтень. Останні дні Джигіта на фермі. Він тепер ще більш товаришив мамі. Вони все їздили верхи, або грали й співали в сальфоні. Ми лягали зараня спати.

Раз, пізно увечері, збудив мене мамин поцілунок. Вона стояла, схилившись наді мною, в котелку й амазонці, свіжа і духмяна. З очей у неї котилися сльози.

— Чого мама плаче? — спитала я тривожно.

— Нічого. Спи, спи! — заспокоїла мене і вийшла. Мені здається, що вона зібрана в дорогу, прощається зі мною. Неспокій довго не дав мені заснути.

Через пару днів Джигіт виїхав зовсім. Ніколи

більше ми його не побачили. Хутко після цього покинув Севастопільський полк, перевівшись кудись на Кавказ. У маминім альбомі залишилося тільки декілька прекрасних рисунків олівцем, декілька дискретних французьких сентенцій та легенька імла мелянхольї в маминих очах.

По багатьох роках я довідалася від неї самої, що під цим усім ховалася тиха романтична драма.

Цей зими уперше навчили мене азбуки. Мені почався восьмий рік. Чимало моєї злобної натуги та запотилишників, коштувало, заки я второпала, що: бе-а має бути ба, (а не беа); ем-а — ма (а не ема); те-о — то (а не тео) і т. д. (Так, як не можу збагнути й тепер, чому пишеться історія, а читається істор'я, так само, як пір'я, довір'я). Щоб переконати мене в непохитності льогіки цього правила, мені давали пару запотилішників. Врешті, наказившись та наказивши маму, мені поталанило второпати чорну маг'ю читання. Спротивлено мені тільки це мистецтво на декілька років. У безглуздім зліплюванні нічого незначучих знаків, чи пак звуків, я не знаходила нічого цікавого. Це було зовсім не те, коли читав нам батько; я слухала його залюбки і захоплено, не маючи найменшої надії навчитись колинебудь читати так, як він. Зате писати було цікавіше і сильно кортіло. Тут ініціятива цілком належала мені. Бажання складати самостійно слова з цих заклятих букв, кидало мене в гарячку іще з цих часів, коли я писала з батьком до мами, до Одеси листи. Знаючи тепер букви, спонука писати оволоділа мною цілковито. Перший мій белетристичний твір, написаний у великім зворушенні, я з тріумфом дала прочитати мамі. Вона прочитала його наголос під загальний регіт: "прундо женче малашва..." і т. д. Я стояла

у нетямі, мов поражена громом. Там виразно мало бути: “правда, що мала миша...” Вражена й ображена в найглибших своїх почуваннях, я забрала свій зошит, залізла в кут і мовчки пережила трагедією першого літературного краху. Проте, кортячка писати не покинула мене. Навпаки, перейшла в маньякальну жагу, як і понада малювати. Всі двері та стіни стали жертвою нестямної пристрасти, списані крейдою та вуглям. Весь дім довкола був похизований фресками краєвидів, портретів, з відповідними підписами: “дім папи у Римі”, “королева Ядвіга”, “китайський дуб” і г. п. Чорні кухонні двері помальовані крейдою знадвору уявляли зоологічний атлас невідомої плянети і доби. Щоб не викликати сумніву, що це коні, собаки, чорногузи та льви, під ними пишалися точні написи. Станувши ранком віч-на-віч з цим вибухом моєї творчості, батько зжахнувся. Не знати, що більше його приголомшило: мистецька наснага, многота уяви, чи безсовісно опоганений дім? Наказав Пилипові та Янкові усе це стерти, позабілювати, а мені обіцявся виписати всі ті фрески на шкірі, наколи б жага творчости навістила мене іще. Повен, проте, зрозуміння для цих моїх спонук, наробив мені зошитів, накупив олівців та фарб і я стала переливати в них своє малярське й поетичне надхнення.

Я подавньому товклася по ночах. Прокинувшись, звичайно зопівночі, починала оповідати собі казки. Хатніх вовків та ведмедів я вже перебоюлася. Вони перевелися разом з моїм першим дитинством. Тепер мене захоплювала героїчна тематика, війна з москалями у всяких вар'янтах. Повстання, зброя, контуші, кріваві січі. Усе, що розбудив у мені й розколюхав Теплик. Я мріяла себе героїнею визвольних баталій, як Емільян Плятер (героїня польського повстання 1831). Іноді святкувала тріумф перемоги, або гинула героїч-

ною смертю на полі слави. Цей вар'янт більш відповідав моїм настроям; я сплакувалася від зворушення і захоплення. Переживання іноді були такі сильні, що годі було влзати у ліжку. Я вилазила на вікно, сідала в сорочці за заслоною, підгорнувши під бороду коліна, пускала віжки розгнуданій уяві. За вікном розливалася біло-місячна синь, мертвеччина зимової ночі. Чого тільки не увижалося мені в білих заметах снігу, в присипаних кушах та будяччі?

Знаючи мої звички, батько найчастіше стягав мене з вікна, змерзлу і півсонну та наганяв до ліжка. Інколи я просиджувала на вікні до світанку, загорнула в капу, або у сорочці. Жага повістарства подужувала почуття сонливости та зимна. Цим моїм нічним посидінкам товаришив цвіркун, вірний побратим; пригравав моїм героїчним мріям. Вони накопичувалися в мені, розпирали груди. Згодом появилася потреба розвантаження, виладовання перед кимось; потреба авдитор'ї. Устина була нечутливим слухачем, без уяви. Почувившись зі мною, починала виявляти наголос найтайвіші мої виглибини. Єдина Івга була мовчазним, терплячим сприймачем цих виливів моєї фантазії. Я витягала її сплячу з ліжка й тягнула за грубу. Ми йшли до цвіркуна в гості.

Грубка була натоплена; ми сідали укучки, пригорнувшись до неї. Широкий запічок правив нам за льожу, де відбувались усі наші таємні наради. Я починала вивантажуватись перед сонною Івгою зі своїх надхнень. Вона, звичайно, продовжувала спати; з вродженої делікатности й респекту до мене, прикидалась, що слухає. Згодом драматизм та експресія моєї оповіді, шептаної їй у саме вухо, обтрушували з неї сонливість, примушували слухати з більшою натугою. Ось я в бою з москалями, на коні, в контуші, з шаблею, виказую чуда хоробрости. Ось, ось вирубаю їх

всіх, та це нецікаво і без драматичного закінчення. Тому один москаль, останній, що залишився живий, підскакує ззаду і пробива мене списом. Валюся з коня, залита кров'ю, як Костюшко під Мацейовіцями. Шепіт мій перебиваний зворушенням, переходить у хлипання. Кінь стоїть і плаче наді мною. Я вмираю.

Івга не витримує також, починає голосити на щілу кімнату. Це посилює мої жалощі; реву й собі наголос. В сусідній кімнаті чіркає сірник; батько зі свічкою біжить до нас переляканий. Ліжка наші порожні. Він кидається до запічка, витягає спершу мене, але не годен нічого добитися від мене. Потім тащить розхліпану Івгу. — Що тобі, Мацьку? — пригорта її до себе. — Чого ти плачеш?

— Мо-ос-калі Лю-у-щика вби-ли, — ледь видушує вона із себе, схлипуючи. (Батько називав мене тоді Люка, — Івга прозвала по-свому — Люцик).

— Господи! Що-ж то за дурні діти! — почина реготати батько своїм сердечним, грудним сміхом. Маті й бабуня розбуджені також, мають серед ночі розвагу.

Івга засинала біля батька знову; я ще довго лежала в своєму ліжку розхвильована. Ліс шумів стиха; в Лотушині трубив гайовий Олександр; у тишу вривувався далекий свист поїзду, що поквапом біг з Гумані на Одесу. Теленькав самітньо ладижинським шляхом поштовий дзвінок.

Удень сідали на завікіння понадувані від зимна снігурі, клювали хліб, зерно на підвікіннях. Прилітав сорокатий ятель з червоною головою, зеленопера жовна, цілі зграї синичок, об'їдали кит з вікон. Часом блакитно-сіра сойка розганяла нахрапом усе це товариство, сама окупувала всеньке підвікіння. Ми стукали тоді в шибку, проганяли нахабу.

За вікнами хильцем підкрадався мороз, тонесень-

чим різцем різьбив кришталеві квіти, фантастичну рістню давно вимерлих епох. На завіяних снігом кльомбах мандрували каравани верблюдів, їхав Наполеон у санках, як на образку; грали мандрівні музики. Десь ізнад лісу летіли з карканням зграї вороння. Над хатками дим п'явся синіми смужками угору; погасало червоно за Кошуровом сонце. Все було, як минулих зим і, здавалося, триватиме вічно.

Навесну та в жнивову пору починали у нас казиритися собаки. Це було, здається, найбільше лихо нашого лісового затишку. Забіжить, було, звідкись такий "втеклий" пес, перекачає собак і, коли ніхто його не застрілить, поженеться далі. Через деякий час починають біситися домові собаки. Спершу подумніє, не хоче їсти, уникає води, хвіст жме під себе; очі якісь мутні, немов перелякані. Потім пускається піна з писка; пес женеться, як божевільний. кидається на все, що запорве на дорозі. Зі свого обійстя, звичайно, втікає (тим-то й "втеклий"). рідко коли вкусить свого. Нешасна тварина тямить свою загибель, мечеться в розпуці, заводить жахливим воєм.

Мати наша, що мала серед селян славу знахорки, бо тямала й любила лікувати, таксамо як і батько, давала нашим собакам в харчах сушені майки (кандариди). коли тільки була підозра, що їх покусав скажений пес. Та іноді ніхто не запримітив цього і тоді котрийсь із наших дубимців падав жертвою скаженини. Цей раз стала нею Леда. Коли завважено у неї позначки сказу, було вже запізно. Леду треба було застрілити. Покликано Артема Кваса з рушницею. Мати сама взяла її на руки, винесла у сад. Леда пильно дивилась їй в очі: сльози намистечком капали на

мамнн рукав. Мати плакала також. Поставила її під деревом, відвернулася: бахнув постріл. Потім ще сиділа вона над мертвою Ледою, оплакуючи товаришку своєї молодости. Це-ж вони разом переживали перші зворушення свого материнства. Коли я родилася, Леда також мала перші щенята. Виходячи з кімнати, мати залишала її біля мене. Досить мені було лишень ворухнутися. — Леда була вже при мені. Зіпнявшись лапками на бильце колиски заглядала стурбовано. Коли я починала дертись, — Леда прожогом кидалася шукати маму. Знайшовши її в кухні, або на городі, хватала матір за спідницю й, поскимлюючи, тягнула до спальні. Мати догадувалася й поспішала до мене. Попереду летіла Леда, радісно гавкаючи. Так розуміли одна одну; об'єднував їх інстинкт материнський.

На могилі Леди мати засадила барвінок і, як батько Еміра, — довго згадувала її зі сльозами.

Деякі собаки самі знають цілющі від скаженини трави. Знав їх і наш Арно. Скільки разів покусав його невідомий пес, — він зникав десь з дому, йшов у ліс, доти там бродяжив, никав, нюшив серед трав, доки не знайшов, йому лишень відоме, зілля. Багато разів довелось мені бачити Арна, як никав сам по лісі, сумний, похнюплений; знаходив якусь траву та їв її хапчиво. Нажаль, не вдалося ніколи простежити, що то за трава. Він немов з цим крився, оберігаючи свою таємницю. Так, Арно був особливий пес.

Нас оточувала величава, премудра природа. Ми зростали серед неї, під її могутнім чаром. Батько вчив нас змалку любити й пізнавати її.

Кінчалася довгозим. Наставала весна. Ліс починав шуміти якось неспокійно, ніби збираючись на прю із кимось. Таємничий гомін ішов день і ніч. Від нього

ставало неспокійно в душі і на серці. Мене огортали по ночах шораз більш войовничі мрії. Я вже не мала охоти вмирати. Навпаки, — всі мої казки кінчалися перемогою над москалями.

Темна стіна лісу набирала шораз м'якйіших, сірозеленіжавих відтінків. Сніг танув, зникав поволі. Ми вперше після зими виходили в діс.

Стрункі, високі граби похитували верхівіттям, передаючи одні одним нето тривожну, нето радісну вістку. На них однотононо скиглили жовтурки. Ми задирали голови, передражнявали їх: — телегіз, телегіз, — кидай сані, бери віз!

Враз ставало чогось нудно. Тиснув під пахвами “бурносик”, “башлик” муляв підборіддя, в'язав волю рухів. Хотілося все це поскидати гет.

Потім пробивалася перша травиця; проліски витикались з-під снігу, з ніжним пахом провесняних вітрів. Пахтіла зем весняна, лісова вологість, зітліла в'янь торішня, нова прозелень, якимсь терпкуватим, життерадісним пахом. Пучнявіла брость на ліщинах, свидині, проскурині. Деревя вкривались ніжним перволистом. Ліс, як молодик, пишавсь у свиду. Потім стелилися килими ділейно-фіолетного рясту, з міцним, бальсамічним пахом. На грабах, берестах, куцах свидини розсновувалася тонкозелена мережа; довгоботоге гилля ільму вкривали рожеві пучечки квіту; роспускався жорест. Соняшне проміння пачісками сукалося через мережу молодої листви, розливалось по килимах рясту.

Обзивалися перші чікотні, коси, пурхала сполохана ракша. — Буду тут, буду тут! — уперто заповідав одуд свій непохінтний намір вічно тут трівати, наколи-б хтось задумав проганять його звідси.

— Тур-тур! Тур-тур! — турботливо туркала порлиця. Десь високо, на стовбурі велетня-береста:

постукував дятель-клюйдереву, ніби телеграфував діловито. Ми прикладали вуха до стовбура й слухали. Потім бігли лісом, кричали, співали, обнімали дерева; качались по траві і квітті. Сприймали весну так, само, як птиці і звірі.

Ми були справжні лісові діти, жили в товариських взаєминах з вивірками, їжаками. Вилазили на найвищі дерева, заглядали у пташині гнізда; знали голоси, барви, звички всіх пташок. Раділи їх радощами, печалилися їх горем.

Ліс виховував нас таксамо, як батько.

Наш брат, Сташко, виглядом також вдався у батька. Смаглий, з великими, майже карими, очима; по Копистенських успадкував весело-жартівливу вдачу. Разом з цим був дуже спокійний. Говорити почав, як і всі ми, — по-українськи й по-польськи водночас. — Няню, а мама бороду голить, — завважив раз, приглядаючись на руках у няньки, як мати завива собі щипцями гривку. Мав з півтора року. Був опецькуватий, ходив у широких штанах, найкраще почував себе у челядні. Коли нянька йшла обідати, він також присідався до одної миски з челяддю, умивав борщ та вареники й веселив ціле товариство. З пекарні лунав раз-у-раз гомеричний регіт. Батько прозвав його “ватажок”, або Тарас Бульба. Його нянька, Харитина, — дівча років п'ятнадцять, залюбки гра-лася з ним, вкладаючи в нащу освіту й своє знання та життєвий досвід. Навчила нас плести возики з петрового батіжжя, їсти “какиш” (молочай), та пасльони, — дві трійливі рослини, які ні нам, ні Харитині чомусь не вадили. (Рибакі ними троять, звичайно, рибу). Можливо, — хоронило нас від цього закляття, яке приказувалося, качаючи молочай в руках: “Какиш, какиш, молочай! У мед його мачай. А із меду у вино, щоб солодкее було”. Часом слово “вино” замінялося

для ріжнманітности другим, менш пахким, але римо-
ваним словом. Крім цього ми перебрали від Харитини
чимало народніх ігор, пісень та приказок, які у жах
кидали маму, але дуже веселили батька. З цього при-
воду він прозвав Харитину — “бона”; проте, какиш та
пасльони заборонив нам їсти.

Смугляво-зеленоока Христя, струнка, у червоній
спідниці, нагадувала лісову русалку. Віяло від неї чи-
мось безсмертно народнім, духм'яно невмирущим, мов
від справжньої русалки. Вона брала нас за руки круж-
ляючи співала якусь прадавню пісню з татарських
лихоліть, заховану у народніх нетрях.

... Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий!

А ця хмара на татара, а те сонце на Базара.

Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий!..

Нам ставало лячно, неначе-б справді наступали
татари. Ми припадали до неї, як перепелинята до пе-
репелиці. На полі було пусто. У височині дзвонив са-
мітній жайвор. На суголові вітер крутив порошнею.
Розхвильований краєвид подільський мрів сон давни-
ни.

Поскільки ми всі три були очайдушні, лізли до
корів, коней, гралися залюбки у військо та ходили
посинячені, з гудзами, з покаліченими руками й но-
гами, — Сташко не виявляв ніяких проблисків відва-
ги. Був дуже “обережний”, зате меткий на слово.
Мав три роки, коли заявив рішуче, що на війну не
підє, бо там “необережно стріляють”. Мати журила-
ся, що одинак вдався невелими хоробрий. Затє мог-
ла почванитися нами. Нас цілком не цікавили дівочь-
кі виграшки, куповані цяцьки, ляльки. Вони нам хут-
ко набридали, ми їм робили “вівісекцью”, досліджу-
ючи, що там всередині? Затє цікавило шпортатися в

піску та глині, робити печери, гатити греблі в принагідній ковбані. До обіду ми з'являлися часто в такому вигляді, що нас відразу проганяли до купальні. Ми лізли у так званий "переріз" під водостоком, де усе стояла дощова вода й приводили себе сяк-так до порядку. Літній наш одяг складався з темносиніх полотняних "балагонів" без рукавів, з відкритими шиями, що накидалися через голову та спадали вільно до колін. Під ними полотняні штанята. Ніщо "делікатніше" на нас не трималося. Ми ходили босоніж всеньке літо, від ранньої весни, до пізньої осені. Черевики, капелюхи, суконки були найбільшими нашими ворогами; ми відповідно й поводитися з ними. Я та Івга противилися бурхливо, рішуче появі кожної нової сукні. Найтрагічніше представлялася справа з головами. Кісники наші повівали на шпильях дерев, кожен пакісок на голові стирчав в інший бік; ми скидалися на малих папуасів. Нещасна покоївка, Дарка, мусіла з цим робити щоранку порядок. Порозцісувати нас була справжня мука для нас і для неї. Вона змивала нас у літеплі, сильно змашувала помадою й сплітала так цупко, що наші коси стирчали, мов цурпалки, а очі ставали скісні, мов у китайчат. Очевидно, Дарка вкладала в це стільки сили, скільки й люті та розпуки. Проте, заплітки наші губилися вічно; ми мріяли, щоб нас постригли, як Нука та Вацка. Мати й бабуня не хотіли про це й чути; докладали всіх зусиль, щоб ми, бодай при людях, виглядали по-людськи. Збиралися нас везти до костела на "Боже цяло"; ми мали виглядати, мов янголи, у білих суконках, з розпущеним волоссям.

Врешті настав цей особливий день. Нас поодягали в білі мушлінові (намітчані) суконки, з тафтовими, блакитними шарфами. У білих капелюшиках, з віночками в руках, ми подобали радше на посміяче-

них, засмаглих чортенят, перевернутих чародійною віткою в непорочних янголів. Так ми й самі себе почували, чекаючи на ганку коней, що вже запрягались. Було нам ніяково та смішно з самих себе, але бабуня, що їхала з нами, в попелястій альпаговій “сальощі”, в капелюсі зі стьождками, з молитовником в руці, викликала в нас деяку смиренність. Проте небесам, видно, хотілося поглузувати з цього. Не сіло — не впало, блиснуло, загриміло і, мов з решета, шпурнув раптом дощ, що перейшов у нагальну зливу з блискавками, громами. За чверть години увесь наш дідищець став суцільним озером, до самого ганку. Тільки травник посередині виглядав, як острівець, повен цвітучих троянд та півоній. Над ним семибарвим луком вигнулася веселка, спустивши один кінець за лісом, другий за стайнями. Про їзду до Ладижина годі було думати. Бабуня пійшла роздягатися, мати була десь в кімнатах. Ми самі стояли на ганку обнімілі з дива та захоплення, задивлені в чудо веселки, що райдужилась перед нами. Перед ганком появився павич, викупаний, пишний. Розклав віером хвіст, став виробляти свої вихиляси, ніби в поклонах перед райдугою, сам райдужний. Табун каченят вибіг ізза дому з радісним кваканням кинувся у воду. Живлова сила природи охопила й нас. Поскидавши чимдуж черевки, попідіймавши злегка мишлінові сукні, ми побрели в ковбаню. Спершу обережно, скраечку. Та сам доктор води неподоланою силою потягнув нас далі. Відборотися від цієї спокуси не було снаги. Чим далі брелось, тим дужче почуття розкоші огортало нас. Позаголювані по самі тафтові шарфи, ми радісно брели, збиваючи кругом себе бурорайдужні бризки. Нелишень суконки, але й стрічки у волоссі, і саме волосся, з обличчями разом, в одну мить стали чеколядової барви. Радість життя пірвала нас суцільно. перла що-

раз далі. Одна за одною ми погналися довкруги травника. Устина поковзнулась і впала. Не маючи нічого на втрату, пустилася плисти. Ми з Івгою, не надумуючись, полягали й собі; попливли з качками в перегони. В озері відбилося небо з райдугою. Світ дійсний став нараз казкою, глибиною зеленої картини, що висіла у вітальні; ми шораз глибше поринали в ній. Раптом розпучливий крик бабунин та мамин привернув дійсність.

У лісі відвітав п'янючий ряст-мирзілля; жовтий ніжнопахкий первоцвіт; обсіпався квіт із черешень. Появлялася куряча сліпота, медужки, копитник, заячий холодок (дика шпарага). — Ку_ку! Ку-ку! — кувала десь зозуля, перелітаючи з гилки на гилку. Покрикувала на дощ, віщовниця, іволга.

Наставало літо. Під дубом розсідалася земена грань (ісляндський мох), а з гилля старих дубів з'явив срібносірий оленячий мох, коштрубата дубова борода (лишай). На галявах, між травами, стелився рожевий чебрик, розливаючи нагріту сонцем бадьору пахоть.

Що за радість, сісти верхи на гойдливу гиляку, край галяви, підскакуючи, чвалати на ній, летіти мов диким конем.

Батько брав на "гергоші" Івгу; ми з Устею бігли біля нього; всі собаки також. Інколи йшла мати, взявши батька під руку; несла кошільку приспівуючи. Вони балакали; сміялися; ми збирали гриби, показували батькові й кидали в кошільку. Грибів було гайман, всяких: ковпаки, печерниці, іноді попадався кучерявий сморж. Найбільша радість була знайти боровика (правдивий гриб) або ціле гніздо їх. Батько виймав з кишені фінського ножика, стинав їх обережно, щоб не

порушити спорів (розроднів). Вів нас у грибні місця, де вони залюбки росли у сутінках, де не було трави, ані квіття й вони визирали смуглявими головками зпід торішнього листя.

Трійливих “губів” у Кошурові також було доста: величаві, червоноголові мухомори, цятковані біло; красунь синяк; гірчак, дуже подібний до боровика; зеленкавий блювак, схожий на їстівного ковпака; білоспода трійлива печериця. Іноді здаля давала про себе знати вонлива веселка (земне яйце). Трупляча вонь розходилася довкола цього місця.

Батько на глибах визнавався добре; привчав і нас. Заки кинути гриб у кошілку, ми кожного майже показували йому.

Впродовж Кошурова йде серединою проїзджена дорога. Наприкінці ліса, край дороги, росте кріслатий дуб, власне два дуби розходяться із одного пня. Між ними широке сидіння, поросле мохом, ніби виселений зеленим оксамитом, вигідний фотель. Він так і зветься: “мамин фотель”. Мати все сідала спочивати на ньому; ще коли нас не було й вони лиш удвілку з батьком ходили до ліса в найромантичнійшу пору свого подружжя. Потім за ними воліклася я, потім ми дві; тепер вже нас було ціле товариство. Ми сідали на траві кругом дуба. За ним розгорталася величава, чудова галява у всю широчінь ліса, за нею півкіллям знімалися велетні дуби, що пам’ятали, мабуть, нелишень Колівщину, але й Велику руїну. Це був кінець Кошурова, улюблене місце наших проходів.

Батько ставав напроти маминого фотеля і ми гурторили весело й цікаво. Здавалося, — спокій та шастя жили разом з нами, мов невідступні друзі. — такі невірні і такі зрадливі...

На обід були у нас гриби. Пам’ятаю, — один по-

пався мені якийсь гіркий; я встала й викинула його. По обіді, як звичайно, батьки та бабуня пішли трохи спочити. Ми гралися в городі. Нараз Івга упала і заплакала. Це з нею не траплялося майже. Ми взяли її за руки й завели до батька. По дорозі вона ще упала декілька разів. Заплакану батько пригорнув до себе, заспокоїв; здається, — вона заснула біля нього, Ми гралися далі. Враз бачимо, — батько женеться без шапки до брами; здаля, не добігши до стайні, кричить на Ониська, щоб хучій запрягав коні. Сам помага йому запрягати й через кілька хвилин вони вже летять, скільки здужають коні. Батько стоїть у бричці, підганя батогами коні.

У спальні, на батьковому ліжку лежала Івга, зовсім непритомна. Кричала, скидаючи раз-у-раз руками, з якимсь божевільним жахом. Над нею мати й бабуня в розпуці. Не знаю, коли приїхав батько з лікарем. Здається, — цих десять верст туди і назад (до цукроварні) — вони перелетіли в нецілу пів години. Пам'ятаю тільки, коли Івга відкрила вже притомні очі, погладила рукою батькову лисюрку, що була прикрита нею й посміхнулася ніжно. — Татік мій коханий! — були її перші свідомі слова.

Під осінь ми почали вчитися. Приходить до нас панна Зоф'я Пйотровська, своячка батькового помішника, немолода, освічена; вчителька з фаху та замишування. Прищепила мені любов до істор'ї та гарного писання. Говорить дагідним, оповідним тоном. Щодня відхиляє потрошки краєчок завіси, звідки дихає на мене правдивість слов'янського світу. Сумирне життя хліборобів, лісовиків, пасічників, на просторах розлотих піль, по лісах дрімучих, зелених гаях, з кам'яними богами. Перун і Світовид, віча при вічно палаючім

“зничі”, — світ, що мене чаклує, як таємна казка. Панна Зоф’я, мов добра ворожка, веде нас по ньому, через гущавину пуц з бортями, до яких лазять ведмеді; через тихі селища з веселим, лагідним людом. Дуже ідилічний, принадливий світ. Потім починається істор’я Польщі. До істор’ї прикидаюся зразу. Друге чудо — це географ’я. Істину про вигляд та кружляння Землі, ми вже знаємо давно від батька. Мати встигла мене також навчити, шиючи, або витираючи порохи, усіх країн в Європі з їх столицями. Знаю, мов “Отче наш”: “Францья — столиця Париж над Сеною, Німеччина — Берлин над Шпреєю, Англія — Лондон над Темзою, Польща — Варшава над Вислою, Росія — Петербург над Невою і т. д. Що не таке “століця”, — достоменно не можу собі уявити. Вона мені настирливо в’яжеться зі стільницею до качання тіста. Ще важче уявити собі п’ять частин світа, хоч знаю їх напам’ять. Це Земля розділена, мабуть, мов яблуко, на п’ять рівних частинок, але тільки зверху, на зразок маминих грядок розмежованих борознами. Не знаю, чи Устина уявляє собі це таксамо, але запитана, скільки всіх частин світа, відповіла не загикнувши, — п’ять: Европа, Азя, Теплик, Соболівка та Устралья. З істор’єю вона також справлялася якось легше за мене. Вона в ній не викликає ніяких візійних зворушень. Підхід радше цілком матер’ялістичний. Наприклад, з таким “історичним фактом”, як чудо св. Станіслава Щепановського, краківського біскупа, що купив був село у якогось Пйотровіна. Невзабарі потім той Пйотровін помер. Його спадкоємці почали доправлятися від біскупа грошей за село. Не маючи ніяких доказів, що гроші Пйотровінові заплатив своєчасно, “біскуп” Щепановський воскресив Пйотровіна, а той потвердив при свідках, що всі гроші за село отримав.

— Скажи, Устю, яке чудо зробив Станіслав Щепановський? — питає панна Зоф'я.

— Купив село і не заплатив грошей. — без надуми відповідає Устя. (Дійсно, справжнє польське чудо!)

Годі сказати, щоб я була дуже прикидлива до науки. Мені подобалися тільки: істор'я, географ'я та природа. Граматика була — мій лютий ворог, щось вроді галяри, чи важкої ступи до товчення незрозумілої корзи-верзи. Рахунки ще сяк-так даються мені, а вже найпекельніша моя ворожнеча до французької мови, втіленої у грубесний підручник "Марго", який ми презирливо назвали "Маргоха". Трикляті слівця, — ще гірші за них "деклінацьї" (відміни) — "дурнувате викручування ротом", — це стиль мого презирства, з якого панна Зоф'я до сліз сміється. Мила, лагідна панна Зоф'я, що відкрива мені такі чуда з мряковин часу та космічних просторів, перевертається зразу у лукаву відьму, коли тільки каже: *Eh bien, mes enfants! Maintenant nous avons la leçon française* (отож, мої діти, маємо тепер учінку французької мови). Мене враз нападають позіхи, здохи, сонливиці, чуханиці. Устина проробляє за мною тесаме. Потім іде у роботу Марго, з якого вчилася ще наша мати, а перед нею, правдоподібно, тітка Галина. Якоюсь вбійчою затхлістю відганяє від тієї книги. Листки в ній пожовклі, крихкі. Цілі стовпці слів попідкреслюваних всякими чорнилами, олівцями, — сліди давноминулих і свіжійших мук. Не скриваю презирливої відрази до цього фольянту, як і до самої мови. Чому? — годі сказати. Мабуть тому, що батько нею не говорить, що силоміць мені її змалку накидають і ще... через Наполеона. "Наобіцював полякам всячину, а Польщі для них не відвоював". Загально-польська претенсія, з якою зростаю. Взагалі-ж, у мому переконанні, — це мова неpris-

тойна, бабська. Я ще не чула, щоб мужчини, не сіло — не впало, почали поміж себе балакати по-французьки. Зате-ж, як тільки зберуться всі тітки та мама, — починається французька торохкотня, всілякі непристойні секрети, ну, і доконче про мою химородь, непокірливу, огурну “вдачечку”. Вже більш симпатій виявляю до німецької мови, яку знає батько, хоч ненавидить німців.

Мати вечорами грає на фортеп'яні. Теплицький фортеп'ян тепер у нас. Мене з ним в'яжуть давні сентименти, мабуть йому лишень та мені відомі. Припадаю жадібно до нього, коли тільки залишаємось удвох, вибираю одним пальцем на кляв'ятурі всі пісні, які знаю. Мати збирається нас вчити грати; виписала з Варшави якусь найновішу “школу” гри на фортеп'яні.

Настає сіверкий, непривітний листопад. Дош, учепляючись десь на початку його, не переймається до самих морозів, сльотний, нудьговитий. Мешкання наше, усе розхристане, розвіяне літом, ставало якесь скупчено-поважне, заглиблене в себе. Статки мовчазні, цупкі, ніби перейняті якоюсь журою, хмурились по кутках. Зима клала на все свою мовчазну суворість.

Добід ми вчилися; зобіддя опосідала нас нудьжага руху, простору. Переверталися крісла, накривалися пледами, хустками; дудонів, тарахкотів поїзд. Ми їхали в невідомі світи, до далеких, неіснуючих міст. Було повно пригод, прощань і вітань, доки хтось не забрав пледа, або хустки, маючи досить наших подорожей, проганяв нас геть. Крісла, з почуттям полегші, верталися до своїх нормальних позицій, ставали на законні місця. Нас омрячала ще більша нудьга й порожнеча. Жага мандрівки, ілюзья простору привалили нас знову. Ми вирушали пішки до св. Миколи.

Це бувало переважно тоді, коли батьки та бабуня перепочивали, або поринали в пообіднім читанні. Одне за одним, ми пускалися довкруги стола в їдальній кімнаті, в повнім переконанні, що підіймаємося все вище, та вище, по спіралі до неба. Мандрівка ця трі вала безконечно, до цілковитого запаморочення. Коли мандрувати далі ставало не під силу, — ми опинялися знічев'я перед дверима неба. Тоді робився рукою рух відмикальної мітичної клямки: “Мик”, — двері відчинялися. Ми переступали поріг небесної оселі. — “Замик”. — двері зачинялись за нами. Ми осягали врешті бажану мету. Проте радіти нею не доводилося. Від довгої подорожі кругом стола нам мутилося в головах, ставало млосно, годі було встояти на ногах. Ми падали горілиць підстолом, як п'яні, розкинувши руки, а кімната кружляла далі шалено разом з нами. Так доводилося довгенько видихувати цю небесну мандрівку. Потім огортала нас на деякий час апатія та посоловілість. Батько мав нагоду ще раз переконатися, що дурнійших дітей від нас годі було шукати по світі.

Так починалася зима. Вона взагалі міняла усю декорацію. Сніговий сон огортав ферму та Кошурів. Наставали білі, морозяні ночі, дрімливо-тихі, довгі вечори. Ми, як усе, збиралися в їдальній кімнаті, під добродійним сяйвом висячої лампи. Батько читав щось мамі, або всім нам до слуху. Часом розкладав пасьянс, коли був хтось сторонній. Я рисувала нишком всілякі дива в своїх зошитах. Зчаста заходив Лісневич, новий помішник економа. Невлад високий, худорлявий, похилисто тримався, хоч не був старий, з вічно підв'язаною лівою шокою; донкихотуватий тип інтелігента, загнаного життям не у свою ланку. Не закінчивши історично-фільольогічного факультету, засланний на Сибір за студентські розрухи, перебув ро-

ків десять в Іркутську, набув там невилічну сибірську невральг'ю, одружився з тубилкою й вернувся сповітряний і зневірений скептик-атеїст. Волею свого безталання, опинився на фермі як помішник економа, не маючи до вибору нічого кращого. Мусів вставати досвіта, мерзнути на дощах та морозі, щораз більш западаючи у свою недугу й песимізм. Все в одній і тійсамій куртці, з чорною подушечкою на щоці, усміхнений лагідно, з мелянхолійною втомою в очах, грав з батьком у шахи й розповідав про Сибір. Не мав ще сороківки. Говорив тихо, монотонно. Життя засланиців у степах іркутських, безконечні вечори північні при лойовій свічці, самовар і палкі революційні дискусії, ліричні спогади про свої краї, засмоктувача сибірська тоска.

Слухаючи Лісневича, співу причахлого самовара, розбушованої за вікном фуґи, — мені здавалося, що це Сибір, що всі ми засланиці-революціонери, а довкола, як ніч темна, безмежна і страшна Росія.

Подеколи поруч мами сиділа Лісневичка, чорна, тиха, невеличка жінка, фіно-монгольського типу, віддана без остані свому Зигмунтові. — сибірячка. Від неї я довідалася, що Ісус Христос був чистокровний росіянин, а Адам та Єва балакали тільки по-російськи. Мій скептицизм що до цього, висловлений доволі щиро, не збив з панталіку тієї бідної іркутської жінки, ані її історично-наукових тез.

Різдво проводили в Мочілці, у Терпиловських. Вони у нас Великдень, коли уся ферма в цвіту, пахтить буйністтю весни. Зате зимою у них цікавіше. Мочілка величезне село, — для нас, хуторян, це майже столиця. Вулицею перед домом проходять селяни, їдуть саньми. Селянські діти спускаються саночка-

ми з горбків. Визираючи вікнами, ми аж дивгимо з бажання поковзатися з ними. Дивимося на їх мамині чоботи, татові шапки, червоні від морозу, радісні обличчя й неймовірно завидуємо їм. Вони позирають на великі вікна, з яких ми виглядаємо, показуючи їм чванливо наші забавки, — та завидують нам. Ми радо, мабуть, повіддавали-б ті цяцьки, щоб лиш поковзатися, поспускатися вільно саночками. Та, ба!.. Раз, що ми неодмінно позастуджуємось, (теор'я тітки Ніни), бо Мар'юля вже кашляє та має гарячку; а потім... вони хлопські діти, нам — панським не компанья. Між вікнами дому й сільською вулицею — бездонне провалля. Врядигоди переїздять, плентаються зашпортом п'яні, виспівуючи на увесь куток.

Дім Терпиловських доволі великий: чотири просторі кімнати, ялинка посеред вітальні; четверо Терпиловських і четверо нас, — гармидеру доста. Між мною та Нуком спобіжництво за провід. Я змалку звикла ватажити і нізащо не здам своїх позицій. У Нука також починають прокидатися отаманські амбіції. Раз-у-раз задається, що він хлопець, а я баба, — найдошкульніша для мене зневага. Щоб докзати йому протилежне, — лізу з ним битися. Він, таки, в децім мене переганяє. Хоч і молодший дещо за мене, — читає краще. Тітка Ніна дуже цим чваниться. Мати мене соромить. Стидке почуття скручує мені печінку й палить обличчя. Мені аж дух забиває, що Нуко може бути мудрійший за мене; завидь точить мені серце, як чорвак горіха. Він навіть в писанні менше похибок робить. Зате я пишу повість і буду маляркою. Це певне. Моя віра у це така непохитна, що задрощі помалу відлягають від серця й більше не журуся.

Що до нашої майбутньої кар'єри. — то вона вирішена і запевнена. Я вже вибрала собі дорогу; —

буду маляркою, або письменницею. Сташко також. Він буде кабанником. Ковбаса (“малорасейська”, з часником) — завершення усіх його мрій. Кабанник, Лисанюк, про якого Сташко тільки знає, що він мистець від ковбас, та має свій рундук в Соболівці, — це найвищий ідеал, який людина може досягнути. Що до Івги, — вона, здається, одружиться, щоб мати дванадцять песиків і дванадцять коней, — щось вроді її дітей. Устя своєю долею не турбується зовсім; одно тільки певне, що буде постійно їздити угості. Батьки, отже, не мають чого журитися нашим майбутнім, — воно вже певне й доволі блискуче. Тітка Ніна ще менше має приводу турбуватися цим. — Нуко давно вже вибрав собі професью, — він буде злодієм. Це дуже дохідне й безтурботне зайняття. Молодший, Вацко, рівесник Івги, мій похресник, — це, взагалі, чудо природи. Голова займає третину його цілого, тому завжди перехилена набік. До трьох років він не відчував зовсім потреби говорити. Потім почав спроквола балакати по-китайськи, переважно лаючись: “си-сен-го, йон-ка-се”, — (що мало означати: свиня монгольська, Йось пархатий). Батько наш так і прозвав його “Сисенго”, з чим він і залишився, мабуть, до смерті. Він також вибрав собі згодом професью — буде “аптикайом, бо він дуже нейвовий”.

На другім кінці Мочілки живуть Жолобницькі. — пан Чеслав із сестрами. Ціла колекція підстарковатих дівок польсько-німецької породи (батько поляк, мати німкеня). Мама та тітка Ніна приятелюють з ними. Численне товариство збирається раз у них, раз у Терпиловських, то десь у цукроварні, або у нас на фермі. Особливо у зимні масниці, від Колодія до Пущення балі, вечірки, аматорські вистави.

Грають виключно українські п'єси. Своїх, поза двома-трьома комедьями Фредри, поляки не мали. Їх

вабила кольоритність, музикальність українського театру; безпосередня лірика та гумор. У соболівській цукроварні ставлять “Сатану в бочці”. Батьки беруть мене на цю виставу. Уперше бачу українську п’єсу і, взагалі, театр. Вражіння землетрусне. Потім грають “Наталку Полтавку”. Батько спеціально хоче, щоб я бачила її. Навчає мене передтим ар’ю “Віють вітри”, власне слова, бо слуху він не має. Від нього вперше чую ім’я — Котляревський. Потім ставлять “Сватання на Гончарівці”. Сиджу біля батька; він пояснює мені все незрозуміле. В мені відбувається справжній переворот. Відтоді інших виграшок у нас нема, крім театру. Я, головний актор та режисер, муштрую Устину, Івгу і Сташка, розподіливши ролі; голомшу їх притім з достотним нахрапом справжнього режисера. Вони плачуть і грають.

В наших провінційних “сальонах” — вітальнях завівся тепер новостиль: стіни прикрашують віяри з матер’ї, або паперу, розмальовані на зразок китайський. Можливо, — мода ця йде із заходу, де зацікавлення Китаєм, чи пак нахрапний підбій Китаю, зростає з року на рік. Очевидно, — “спасітельніца народів” — Росія, не залишається позаду. Усі імпер’ялістичні акули скубуть з усіх боків спокійний, самовистачальний Китай. Узамін за це, китайські вироби з ляки: тарельці, підноси, підставки, заставки, ширмочки, екраники, скриньочки з чаєм, наводняють вітальні та їдальні Європи; Росії також. Величезні віяри з шовку, паперу, помальовані в китайок, китайців, пави і квіти, прикрашають фантастично стіни. За гарними первотворами китайських та японських виробів, йде звичайна безстилева підмінка місцевих смаків та “стилів”, часто саморобна; набирає шораз фантастичніших виглядів. Крім того доживає віку попередня мода, робити прикраси до “сальонів” з усяких

дарів природи, як: жолуддя, насіння кавунів, динь, квасолі, кукурудзи і т. п. Нанизані на тоненькі дротини, або нитку, укладаються з цього різні квіти, ляккуються кольоровими ляками, нашиваються на обтягнутих матер'єю картонах, у вигляді рамок, підставок під лампи, вазони. Побіч вишиваних волічкою скатерок, подушок, льойфрів, усе це надає вітальням стилеву безстилевість, наївну, свійсько-кокетливу притульність. І в цьому, саме, стиль доби, тої бідермаєрівської веселої простодушности, невибагливої самовистачальности жіночих "робіток", саморобних прикрас. Жінок затягають горсети до останніх можливостей; обтислі атласові "станики" з "баветами", глибокі викоти зпереду обрмовують мережива з джетами, руші. Шиточенні буфи по лікоть, від ліктя вузький обтислий рукав. Накручені гривки силкуються надати напудреним личкам пікантну наївність. Шмінка не існує зовсім, або дуже дискретно стушує хиби природи. Вживають її, в сьогоднішнім стилі, лишень жінки "півсвіта", повії. Провінцьня надолужує за великими містами: балі, кулики, маскаради.

Цікаво, що поляки, маючи свою народню й національну ношу, дуже рідко її вживали, як і своїх національних традицій. На Маланку всі передягалися в українську ношу, яка позичалася в челяді. Їздили "куликом", — санки за санками, цілою ваявою, від села до села, від двора до двора, зі співами, танцями. На Колодія жінки чіпляли колодки мужчинам, ворожили на Катарину й Андрея по-українській традиції, святкували всі українські свята по старому календарному стилі.

Пам'ятаю маму в подільській, чорній запасці, у вишгій низьку сорочці, коралях; вив'язану за молодицю. Ніколи ще не видалася мені така гарна.

Чеслав, у штанах, як море, із зеленим поясом, гуляв кругом неї у присюдах, підкидаючи сивою шапкою до стелі.

Співалися українські пісні, сольо і дуети. Гандрабатий, мов коромисло, Ребіндер, в шапці на потилиці, у гунці на опаші, весь повишиваний, ревів загробним басом: “А я бідний сиротина... степ широкий то мій сват...”

Одного вечера у підзимки, коли негода найбільш казиться: то мете снігом, то дзюрчить із дахів, або хвата мороз і січе гостра, скляна крупка, — хтось постукав до дверей на ганку. Батько вийшов та привів до кімнати гостя.

Високий, сивоватий пан, з широкою бородою, вклонився й обкинув нас допитливо-похмурим поглядом з-під насуплених брів, потім підійшов до мами.

— Твій стрий — Цезарій, — представив батько гостя мамі та бабуні.

Мати либонь бачила його уперше. Це був той дідунів брат “ізгой”, що відсахнувся від цілого роду, а рід від нього; одружений з “хлопкою”, “зрадник”, що прийняв православну віру, замість католицької, про якого я чула колись у Теплику; — таємничий дідуньо Цезарій.

— Цілуйте дідуня в руку. — сказала мати, коли ми підійшли поздороватись з ним. Ані натяку на усміх на його обличчі; радше похмуре недовір'я, чи стриманість.

— Прошу, хай стрий сідає, — запросила його мати до столу й почалася уривчаста, нескладна розмова. Був неговіркий, видно; відповідав переважно на запити. Відчувалася якась перепона, відчуженість. Здається, — заїхав принагідно, їдучи кудись. Зверх-

нім виглядом не нагадував дідуня Івана. Замолоду, мабуть, гарний, чорнявий, найбільше скидався на Онуфрія, покійного чоловіка бабуні Чаплі, якого я знала тільки зі світлини. Не помічалось в ньому, ані веселої вдачі, ані широкої одвертості Копистенських. Можливо, — життя й відносини родинні покладали на нього печать замкненості якоїсь. Видно, — давня родинна ураза тримала його цупко в настороженій стриманості. Тільки прикметні коштурбаті півброви Копистенських та високий зріст. Чого приїхав, що його знічев'я привело до нас? Чи справді випадок тільки? Чого хотів? Про що говорив з батьком? — ніколи мені не довелося довідатись пізніше. Ніколи чомусь про це не було у нас розмови, коли я вже була доросла. Мені також не збрело на думку запитати про це. Гадалося, мабуть, що колись прийде ще на це час. Не прийшов. Багато річей в життю залишається недоговорених. Потім відходять люди, а з ними й ті речі, назавжди. Так і Цезарій залишився для мене нерозгаданий.

Ані він старий, ані я, дитина, що праглядалася до нього цікаво, — не знали тоді, що в родині буде нас "ізгоїв" двоє, які повернуться на шлях забутих предків. Більш ніколи не довелося мені бачити його, ані чути про нього. Можливо, був це його передсмертний відрух, побачити когось із родини. Знаю лиш, що діти Цезарія, не були поляки. Може, від нього пішла десь парость Копистенських, що залишилися при своєму народі...

Після тієї дивної гостини мати їде до Теплика й бере мене з собою. Це разом роковини смерті дідуня Івана. Відколи він помер, — я ще не була у Теплику; більш два роки. Мені здається, що це було дуже, дуже давно.

Їдемо ще саннями, хоч перепадиста сьогорішня зима вже навіждоді. По дорогах іще заваль снігу, але селами й містечками полози врзуються у густий, лепкий суглинок; чотири коні уприсяж ледь тягнуть сання; тванюка заляпує нам обличчя.

Коли добід в'їздимо у білу теплицьку браму, мені якось дивно холоне у грудях. Санки не стають перед ганком, як перш бувало, — минають дім, зупиняються праворуч подвір'я, перед челядньою. Тепер це вже не челядня, — персбудований з неї гарненький придомок ("офіцина"). У ньому мешкають всі три бабуні, Дизя та Німа. Невеликий, завікнений з усіх боків ганок, потім передпокій. З нього праворуч двері до їдальні. Чимала, привітна кімната з посудником (буфетом) і статками зі старого дому. Пізнаю їх зразу, як старих знайомих. На стінах тісамі образи. Ліворуч зі столової двері до вітальні. Тут також усе згідля зі старого дому: канапи; фотелі, стінний годинник, що крім годин, показує місяці і дати, з термометром та барометром зверху; усе в обрамованні дубового листя із масивної бронзи. Тільки менше цих статків, бо й кімната менша. Нема обох великих дзеркал, у яких колись приглядався Фарис, тільки одне поперечне, з колишніх дівоцьких кімнат. похилисто висить над канапою, відбиваючи в собі всю простоту нової вітальні. Ані сліду колишньої суворости старого сальону.

Далі спальні, бабуні Амельки та бабуні Чаплі, одна за одною, з усіма цими милими "шкатулками", "пуздерками", в яких накопичено стільки старосвітщини: фотографій, заповочей, стародавніх мережив, павлочі, "біжутер'ї", усяких дрібничок, від яких віє духм'яна романтичність. Звідси двері ведуть до пригрубника. І тут є пригрубник. Але-ж він зовсім нетакий, як в старому домі, з багатьма грубками, в яких то-

тив Амврось. Це просто темні сінці з височенним димарем замість стелі, що знімається просто в небо, спершу широкий, як самі сінці, звужується чимраз вище й кінчається десь страшенно високо маленьким чотирокутником неба. Це й освітлює пригрубник немов віконце. Залерши голову, дивлюся зачудована, як валує дим в нього з бічних лежаків. Не можу вийти з дива, що дощ і сніг сюди не залітають, що не заходить у кімнати дим. Бабуня Чапля, втішена моїм приїздом, опроваджа мене по цілому домі. З пригрубника знов виходимо до передпокою, тільки просто входових дверей. Ліворуч від них — кімната Куцуні та Дизі.

Дизя десь у пекарні, а Куцуня сидить у фотелі, в окулярах на кінчику носа, плете панчошу й куняє. Побачивши мене, простягає руки. Кидаюся їй на шию, зворушена цілою у зморшки. Вона дивиться на мене своїми лагідно-наївними очима, дивується, як я виросла. Мені також дивно, що Куцуня стала ніби менша; лице сливе таке, як у Бусі. А Бусі нема вже. — подалась за дідуньом. І Петруся також. Як дивно міняється все!..

Бачся і тутки вся облада знайома, з “дитячих кімнат” наших: Куцунина комода з безліччю засованок (шухлядок), схованків, “секреток”; з “круцифіксом” (католицький стоячий хрес) на ній. В кутку стоїть “Матузель” з покоїку, — ліжко, на яким мене та Нука клали “у валета”. Тепер спить на ньому Куцуня. Певне й помре на ньому. Статки переживають людей та не міняються майже, а люди зникають.

— Яка-ж ти гарна. — хитає головою Куца. — Зовсім вдалась у Гальку.

— А правда?! — притакує Чапля. — Пригадуєш собі Гальку у її роках?

Я гарна? — витріщуюся здивована. Ніколи ще

не чула такого. Що тітка Галина красуня. — знаю здавен, але щоб я скидалась на ню?.. Проте, це мене приємно скобоче. Гладжу обережно Куцуню по волоссі: воно м'яке, гладеньке і біле-біле. Доторкаюся набородків з волоссинками, ніби, щоб упевнитися, чи це справді Куцуня. Вона вже із літ вийшла; не дочуває. — тбера кричати. На плечах у неї плетена хусточка, а на комоді чиясь світлина. — Це Гадась? — питаюся. — Еге, — зідхає тихенько Куцуня. — Був колись такий премилений Гадашко...

Очі її стають раптом якісь просвітлені. Лице осяє мрійлива усмішка. Сам спогад про Гадася. — це вже трохи щастя.

Чапля веде мене далі. Кухня нетака, як тамта, колишня, але над столом старий почорнілий від пари, мух і часу, образ Юр'я Переможця. — "Свята Магдалина на коняці" — пригадується Петрусь і обидві з Чаплею сміємося. А проте, мені зовсім не весело, радше плакати чогось хочеться. При кожній згадці щось скобоче в горлі і стискає в грудях. — Де-ж подівся Петрусь?

— Він одного вечора ліг і не прокинувся більше. Тепер їсти варить Дизя з дівчиною.

Амврося нема також. Бабуня попродала виїздові коні, другу пару Дорко забрав до Бутової; Амврось мусів відійти зі своєю люлькою, чубом заложеним за вухо, зі своїми піснями, "причтами", бувальщинами; з топленням у пригрубнику. Бабуніні гаразди значно звузилися від смерти дідуня. Але на згад про все не стає ще сумнійше. А може, цього зовсім і не було? Може, це все снилося мені? Маю щойно вісім закінчених років, а вже і за мною лежить якась минулість. Отже усе так зникає, безслідно?.. Це важко збагнути; ще важче помиритися з цим. А мені здається, що воно десь існує, усе те, що було. Бо як-

же-ж і куди діватися може? Десь є заховане, в якомусь підземному, таємному світі, де триває вічно, тільки я не знаю, де його шукати. Не знаю, що світ цей захований в мені.

Новоосідок бабунин робить на мене спершу приголомшене вражіння. Кімнати низькі, стіни білені, (у старому домі були красиві, цікаві шпалери); нові, соснові підлоги та двері; чорні, лякеровані клямки, якісь легенькі, несолідні, неначе іграшки. (там були високі, різьблені двері, важкі, мосяжні клямки). Тут кімнати веселі, але наївні, як міщанські дівчата. Увесь придомок нагадує убогого свояка супроти старого двору, якого можна прирівняти до збанкrotованого, та все-ж таки — пана. Проте, дімок милий, почина мені подобатися навіть, саме тією простодушністю своєю, — ніби куплене на ярмарку дешеве убрання для Янка, чи Ониська.

Раз-у-раз позираю у вікна туди, де стоїть напроти великий старий двір, мовчазний, недоступний. В ньому живуть тепер якісь москалі, мировий суддя Кордюков. З колишніх наших кімнат, дитячих, вибито двері на дідинець, — там тепер канцеляр'я судді Кордюкова.

Всі три бабуні захоплені Жоріком Кордюковим, одинаком судді, моїм однолітком. Мовляв, — що за чемний, розвинений, гарно звичений ("добже уложони") хлопчик. Читає, мов дорослий, а як деклямує!.. Маньери справжнього джентльмена.

У тій хвальбі, можливо, є дещо притики до мене, до моєї лісової дикости. Чомусь заздалегідь відчуваю до цього Жоріка неокреслену нехоть. Раз те, що він москаль, а потім... просто не хочу до нього добре ставитися, та й годі. Чого він мешкає в дідуньовім домі?

У передобідок Чапля приносить мені на тарель-

чику присмажену печінку з качки й печене яблуко, — перекусити заки буде обід. Вона завжди така турботлива, добра до мене; піклується, догоджає, чим може. Я її також люблю найбільш із усіх бабунь, поруч Куцуні. Вона відчиня свою “шкатулку” (старосвітська інкрустована скринька) й дозволя мені оглядати всі ті незвичайні речі, пам’ятки заховані там. Залізний хрест нашійний з польського повстання. З одного боку напис: “Памйонтка” — 1863. З другого терновий вінок та пальмова гилка. Шматок біло-амарантової стьожки перестріленої на грудях якогось Юлька Гернічка, що одружився з Марилькою Сологуб, приятелькою бабуні Чаплі. Її портрет у шлюбній намітці, нарисований ніжними пастелями, висить у Чаплі над комодою.

— Яка “слічна”! — висловляю захоплення. — Я ще не бачила такої гарної, живої, пані.

— “Зличне та не вічне”, — каже по-українськи Чапля, покиваючи головою.

— Чому, бабцю?

— Вона вмерла така молоденька красуня, як бачиш, не зазнавши щастя, а Юлька москалі убили.

Приглядаюся довгенько до цього портрету, відтак вертаюся до “шкатулки”. Ось куля з рани дідуня Віктора, якого москалі застрілили у Турчині (лісі), загорнута в кусник червоного шовку, неначе реліквія. А це фотограф’я Руфима Пйотровського, одного з провідників і героїв повстання. Це прадідуньо і прабабуня, батько та мати дідуня Івана й Куцуні; дуже виблинали світлини, чи пак дагеротипи (прототип фотограф’ї). Усе не міти, міти, на які я дивлюся з побожним зворушенням. Якись старосвітські перстени, брошки, коралі, гранати, бурштини. Старі гербові печатки різані в кривавнику, сила всячини, зв’язаної з якимись людьми, подіями, часами. Дещо Чапля да-

ровує мені: отой хрест залізний, золоту каблучку з туркусом та разок гранатів. Крім того витягає з комоди дві вишиті сорочки з поліками, що сама вишила й пошила для мене, синю спідничку, обложену внизу чорним оксамитом, як ходять наші селянки, та червоний китайчаний пояс.

Здається, — уперше відчуваю справжню жіночу радість зприводу одягу. Хоч мати зразу призначити одну сорочку для Устини. — краша, широкополика лишається мені. Найбільше радію хрестом. Він завбільшки, як носять православні попи на грудях, за раз заволікаю стрічку й чіпляю його собі на шию; мені здається, що ношу якийсь талісман.

Переходячи через вітальню, раз і другий, мимо хіть спостерігаю себе у свічалі, що висить над канапою. Кортить зупинитися й придвинути до себе, але соромлюся. За третім разом таки приглядаюся трохи. Бачу себе у весь рзист. Он яка я!.. Коси розплетені спадають на плечі; збоку, над лівою скивницею, вив'язана блакитна стрічка. Це мамин вигад. Попелясто-блакитна суконка з моряцьким коміром. Лицє рум'яне, серйозне, трохи несміла. Невже-ж я така, як тітка Галина? Гарна?

Перед обідом приїздить і тітка Галина; потім з Бутової Дорко. Завтра роковини дідуньової смерті, — в каплиці заупокійна служба. З дітей є тільки: Галина, мати і Дорко. Йогася десь далеко, а в тітки Ніни свіжа дитина (п'ята).

Дорко статурний, як покійний дідуньо, схожий на нього. Дотеп неугавний, з дрібною цинізму, який, здається, не милує нікого. — у першу чергу його самого. Мушу увесь час сміятися з нього. — Се вогь пемпек, — звертається до мене підчас обіду, кладучи на мій тарель пупчик з качки. Мені з нього дуже смішно. Але настрої при обіді зовсім невеселий. По

перше, — сумні роковини; потім, — бабуня розжалена, гнівається на Дорка, що занедбав господарку в Бутовій, яку дідуньо багато років арендував у Потоцьких та мав з неї чудовий дохід. Дорко лінивий, недбаха, веде життя гульбове, спустився цілком на економна Качуровського, а той гне у свою руку.

Це друга родинна трагедія; — перша — це Тадейко. Найукоханіший, найнадійніший мізинок. Вже ж то із синами не поталанило бабуні! Саме з приводу Тадея, крім роковин дідуньової смерті, приїхали: мати і тітка Галина. Але все передобіддя зійшло на картанні та бештанні Дорка.

— Ти-б глядів краще Бутової, замість гостин та панфлетів, — взяли його врозумляти обі сестри. Було всього потроху; докорів, соромлень, прохань та умовлювань, сміху і сльоз. Дорко вивертався, мов кіт, горілапами, викручувався, вибірувався, усе обертаючи в жарт; скоморошив і на цьому скінчилася вся родинна розправа. Жінки прийшли до висновку, що врозумляти Дорка, — даремна гайба часу та псування нервів. Спричинивши своєю господаркою багато лиха, клопотів бабуні, і в гадку не бере всього цього. Їздить по знайомих, де мож загуляти, заплювати. Пише принагідні оди, сатири, панфлети на всякі оказії, втішається загальною симпатією доволішних гуляк, перелесниць та, взагалі, прихильників легкого гайнування часу. Головне, — нічого не бере до серця, нічого серйозно. — Цинік, — кажуть сестри та замовкають з почуттям досади.

— Вбивай, вбивай гвіздок докінця в мою домовину, — кидає драматично бабуня Амелька і з виглядом гордої страдниці виходить з кімнати. Дорко робить комічно-здивований вигляд, відтак, посвистуючи, голиться в Купуниній кімнаті.

В саму пору з'являються гості: Кордюкови з Жо-

ріком. Суддя Кордюков півкавказець; чорна єспаньйолька й дві низки золотих гудзиків. Вона — вихрестка, що удає грузинку (загальний секрет); многотіlesa брунетка, з рибляче-сентементальними семітськими очима, пухка і виплекана. На лиці знудження провінційної красуні, що зробила “мезальянс” і тужить до “ширших горизонтів”, — бодай повітового містечка. Жорік скидається на жидка; мамин ніс та очі; — “чисто грузинські”, — підкреслює при кожній нагоді мадам Кордюкова. Батькова велика голова та зрослі над носом брови. По дальших предках расова нахрапність та самопевність. В довгих “офіцерських” штанах, (“ето так патешно”), напаханий гельйотропом; на тімні купа кучерів, хтозна. — упадковані також, чи накручені. — “Точь-в-точь, как у дедушки грузина”, — поспіша запевнити “мамаша”. Вітаючись, Жорік цокає закаблукми й цілує гальянтно дам у руку; мене також, під загальний регіт. Я засоромлена ховаюся за матір. Спершу не хочу з ним гратися. Мені пригадується, як кались, на ділових ім’янинах, коли той Жорік був ще малий, — Юлько та Гнатко дідуня Віталья прозивалися з нього: — “Ай-вей, Срулик!” Ми, з Нуком, підхоплювали радісно й кричали також навперейми. Згодом, проте, Жорік бере мене своєю сальоновою оббутістю та настирливістю. Розгортає альбом зі світлинами, неугавно лепечучи весело всякі теревені. Перекривляє усіх знайомих на знімках: видуває шоки, як доктор Махцевич, щулить очі, мов пані Галецька, робить комедні міни. Починаю сміятися. Це йому піддає охоти. Потім переглядаємо в стереоскопі світлини античних статуї. Він робить цікаві завваги, що до їх клясичного вигляду, від яких ніяковію, але широко регочу. Потім, на бажання своєї мами і тьоті Тосі, Жорік деклямує “Мицири” Лермонтова. Стоїть на середині кімнати, від-

кинувши голову; праву руку то простягає, то кладе на серці, вигукує з театральним патосом, дарма, що трохи недорікуватий, шепелявить; “р” виходить у нього расово-гаркаве, мабуть, по матерних “грузинах”. Але скільки в ньому самопевности, сміливости, якої мені цілком бракує. Я померла-б, радше, ніж-би говорити перед гістьми вірші, ще й з такими вихлясами. Ця його відвага рішуче мені імпонує; навіть щось, на подобу заздрощів, ворухиться в мені, чому я не можу бути така сміла?

Скінчивши, він шурхає ногою, кланяється; всі плескають в долоні. — “Ах, мамочки!” — вихоплюється ненароком “мамаші” та тьоті, — “какой он чудний!”

— Бачиш, який це гарний і “добре уложений” хлопчик, — каже мені мати по відході гостей. Бренить в цьому докір, а, може, й дрібка самокаяття, що я нетака. Мене, чомусь недуже це журить. Чаплині гостинці куди більш причаровують мою увагу; переглядаючи їх удесять й любуючись ними, слухаю прихватком розмову про “стрия” Цезарія, — дідуня, що недавно провідав нас.

Уся родина зібрана в Куцуниній кімнаті. Всеньке передвечір’я займає Тадейкова женячка та “стрий” Цезарій, — дві полії, що порушили до глибини усю родину. — Сорок років не знав, що має рідню, аж враз нагадав собі... Родина також забула про нього.

— Хто йому винен, що вибрав “хлопку” замість родини?

— Нетільки хлопку, але й чужу віру, — завважує з притиском бабуня Амелька.

Що до віри, то краще, либонь, цього питання не зачіпати. Тому ця заввага не знаходить палкої підтримки; просто, промовчується. Зате “хлопка” не виходить з теми. — Ага!.. усе мав хамувату вдачу, діз

до мужиків змалечку; по весіллях, по хрестинах... Ї говорив залюбки "по-хлопськи". Було ми до нього польськи, а він зумисне відповіда по-мужицьки. — Це-зю, ходзь на об'яд. — Пожди, не маю часу. — По-якему ти мувиш? — Спитай дурнійшу за себе, — гаркне седрито, а то й таке скаже, що вуха в'януть. — Видно, — натура змалку тягнула вовка в ліс.

— Ага, ага! Нізашчо, було, не піjde з нами до костела, а все з батьком до церкви. Ну, нехай вже батько старий, привик; тримався до смерти уньяцької віри, але-ж ми всі були вже католики.

Куцуня замислено пихкає люльку. Видно, — пригад Цезарія глибоко її порушив, проте давньої завзятости не зменшив. Він так і залишився непокаяним "зрадником". То-ж про нього не говориться більше.

Бабуня Амелька має другу, важливішу журу з Тадейком. Він сього року закінчив гімназью та перший рік в Києві на медицині. Пару тижнів тому при-слав листа, що хоче женитися, просить матері дозво-лу. Бабуня відповіла нарозумляючим листом, щоб ждав пару років, доки не скінчить університету. Ад-же не має ще навіть повних дев'ятнадцяти років; два роки до повноліття; бійтеся Бога! Чисте божевілля! Без дозволу батьків ніхто не дасть йому шлюбу. Ро-зуміється, — бабуня не може дозволити на таку дур-ницю.

У відповідь на її статочно-переконливі докази, депеша: "Жду дозволу. Тадей".

Бабунина відповідь: "Не дозволяю".

На це нова депеша: "Дозвіл, або моя смерть".

Відповідь: "Дозволяю, не благословляю. Мати".

Тепер бабуня й уся родина під гнітючим вражін-ням тієї події. Найменш трагічно сприйма це моя мати. Що з того, що Тадей ще неповнолітній? Коли їх в'яже таке палке кохання, — годі ставати їм по-

перек дороги. Подружжя, мимо цього, може бути щасливе. Селяни, звичайно, женяться в цьому віці і живуть дуже добре. Краще, може, навіть молодече подружжя, як звичайна розпуста. Автім, — як постелиться, так спатиме. Сам спокутує свій нерозважний крок.

Маму підтримує Дорко, проте, бабуня невтішна. Це-ж її наймолодший, виплеканий, викоханий син, на якого покладалися змалечку найкращі надії; досі взірцево статечний, слухняний Тадейко, — завдав їй такого горя!..

Крім печалі, болить її надміру ображена самолюбність матері, непослух, непокірливість сина, перевага якоїсь там кози... (ім'я дівчини нехтливо омивається), а такого сина вона готова навіть відкітись.

Тітка Галина вповні підтримує думку матері і в родині готов прибути ще один "ізгой". На другий день рано йдемо всі до каплиці на заупокійну богослужбу. Настрій у всіх жалібний і поважний, навіть пригноблений. Чорні капелюхи з крепою, зачервонілі очі. Це-ж бо вже разом і за дідуня, і за Гадася та Бусю заупокійна месса.

Мене найбільш захоплюють, як усе, органи. Я кісь розмолено-поважні тони музики підносять мене під стелю, до височених готичних вікон, з різнобарвистими шибками угорі. Сиджу дуже скупчена, смиренна, перейнята могутнім звучанням органів. Усе це надмір довго триває й губить свою первісну силу; хочу, щоб уже кінчалось.

Обід проходить у сумовито-сумирному настрої. Дорко пробував жартувати, але під поглядом матері і сестер, схаменувся.

Зобіддя приходить мамка тітки Галини, стара Соломія. Жінки збираються в Куцуниній кімнаті: всі три бабуні, мама, тітка Галька і Дизя. Соломія стара двірка стоїть посеред кімнати, підперши лице рукою,

згадує-оповідає, як то вона, було, колише дитину (тітку Галину), а воно кричить, а воно кричить, невідь чого. Ніч довга, — кінця-краю не видно. Сон морить, притовка донизу. Всі сплять у цілому домі, тільки вона колише, колише люльку, а воно дереться...

Мені недоуявно, що така бездоганно статечна, дистингована тітка Галина, могла бути колись немовлям і так неугавно дертись. І ще мене, чомусь, дивує, що усі сидять на ліжках, фотелях, а стара Соломія одна стоїть посеред кімнати, не сідає. Усі слухають її уважно, шанобливо, а не кажуть сісти. Це вперше, яюсь, кидається мені в очі і чомусь заважає, хоч, здається, інак і не має бути; ми-ж пани, а Соломія хлопка. Але чому хлопка не має при панах сидіти? — думаю натужно. — Її ноги, напевно, болять стояти так, а проте не сідає. Чомусь весь час думаю про це, не слухаю навіть вже Соломіїної оповіді. Може тому й запада мені в пам'ять той малозначний фрагмент.

Заран приходить Жорік, — з галянтним шурханням ногою, запрошує мене до себе. Йду невелими охоче; волю бути з Чаплею; та тьотя Тося так настирливо настоює на цьому, з улесливо-солоденьким усміхом, так запрошує, що таки мушу йти. У них сила всіляких забавок, книжок з малюнками, аж торопію з дива. Жорік читає майже пливом, як дорослий; самозрозуміло, — по-московськи; я тільки по-польськи і то погано.

Тьотя Тося, сестра його мамі і разом Жорікова бона, — маленька, худенька, горбатенька, чи безребра, із закарлюченим носиком та висунутими щелепами гризуна. Юдейсько-московський дегенератик. Очі балухато-сині, запобігливо-улесливі, як у більшости старих бон. Прислухається до моєї "хахлацької" мо-

ви (по-московськи говорити я не вмію), та раз-у-раз робить мені завваги:

— А пачему ти гаворіш: “сьогодня”? Нада гаваріть: “севодня”. Ти учіс парускі.

З чемности намагаюся говорити по-московськи. — Ну, пайдьом бавятса, (бавитися), — кажу до Жоріка, щоб спекатися хучій тьоті Тосі. Жорік і Тося регочуть, я ніяковію ще більше. Тьотя йде до “кладофки”, дає нам по парі “лепшошек” (коржиків) і зникає. Лепшошки мені не подобаються; їх чути ганусом (аниж), якого я не переносу. Він мені нагадує біль живота і кашель. Охоче віддаю свої Жорікові, що поїда їх хапливо, накручуючи потяг, що біжить під лішко; розставляє цілу сотню жовнірів, показує війну, як “руськіє” безпощадно б'ють “бунтовщіков” кавказців. Усе це виходить у нього бучно, чванливо. Його кімната тутки, де була колись бабуні Амельки. Її насилу можна пізнати. Пригадую собі, як тут перше було. Бабунине ліжко стояло під стіною, а біля нього столик з полицкою, комода, канапка; перед нею круглий, жовтий столик, при якому все пили по обіді каву.

Раптом стає мені невимовно “нудно”. Інакше ще не вмію назвати цього почуття. Жорікові цяцьки зовсім мене не цікавлять. Мене кортить пійти по всіх кімнатах, подивитися по цілому домі, заглянути в кожний куточок, пригадувати, де ми бігали, ховалися, гралися. Де все таке знайоме і разом мертвецько чуже, до смутку, до ляку. Здається, — це було над'звичайно давно.

— Сматгі, сматгі! (дивись, дивись!), — вигукує заєдно Жорік, демонструючи якусь нову цяцьку. Він якийсь нахрапливий, той Жорік; пристає і пристає. Годі від нього відгетькатися. Розглядаючись, іду помаленьку, стаю на порозі вітальні. Невже це колиш-

ній сальон? Анічоґісенько з того, що перш тутки було, що так яскраво зберега моя пам'ять. Навіть стіни не ті. Тоді були китищі білорожевих троянд на ледь жовтуватому тлі. Маленькі амурчики, з натягнутими золотими дуками, літали між ними. Я годинами приглядалася до них. Всі були однакові, а мені здавалося, що кожен якийсь інший. Тепер червоні пасмуги, темні і ясніші чергуються; по них розкидані білі листочки. Зовсім негарні. Але я бачу все тамте, колишнє. Тутки стояв фотель обіч поверхниці з усякими цяцьками: вазами, фляконами, величезними морськими скоями, у яких усе шуміло море, коли їх прикласти до вуха. Пам'ятаю два старосвітські кружалі ("пугари") з різьбленими на них постатями. Один був зсередини вишневий, другий темносиній, із золоченими вінцями. Викликали в мені таке захоплення... Там стояв фортеп'ян, а над ним картина ("Засуд повії" у краківському ринку). Мені казали, що це "засуд чарівниць". А цими, ось, дверима "парапетовими" Амврось уводив на Новий Рік Фариса, прибраного у квітчасту хустку, бинди, колоски. На згад про це мені стискає горло. Нігде й позначки не лишилося з тамтого. І дідуньова кімната зовсім нетака. Годі збагнути, як усе змінилось! А проте, пізнаю кожен закуток, тільки звідусіль віє холодом чужості. Щораз більший сум і нудь огортають мене; залізла-б десь у закуток і плакала-б.

— Кудя ти пасла? — біжить за мною Жорік. — Пацему та са мной не іґлаєсса?

— Не хочу.

— А я сказу тьоте Тосе, цто ти не хочєса мной іґлатса.

— Кажі:

— Сказу, цто ти пасла в папін кабінет і всьо тгогаєс.

— Неправда, я не чіпаю нічого, тільки дивлюся.

— А я скажу налосно, еслі ти не будес са мной ігтатса. Пайдьом, я тебе цтото показу, — нахрапом в'язне до мене та тягне за руку.

Маю невелими підкорливу вадчу, не люблю, коли мене силують до чогось; висмикую руку та відштовхую Жоріка. Маю навіть охоту побитися з ним. Як це? Я не маю права тутки ходити? В дідуньовому домі, у нашому домі?..

Та він раптом перестає чіплятися, насторожується, приклавши палець до губ. — Узе націнаетса, — каже, зібгавши свої "грузинські" брови. Я насторожуюся також. Здається, звідкись чути плач, нето сміх. Наче хтось когось б'є.

— Жоораа!.. — вирізується гострий жіночий голос. Жорік прожогом кидається до пригрубника; я біжу за ним. В нашім "покоїку", на ліжку лежить пані Кордюкова. Груди зовсім голі; вона дере їх нігтями. Волосся розкуйовджене, розкинуте по подушці. Лице перекошене, рот відчинений. Кричить: Аааа!..

Мені пригадується, як маму боліли колись зуби, миска крові... Стою приголомшена біля Жоріка, повна співчуття і жаху.

— Принеси мені води та поклич тьотю Тосю. — кричить вона до хлопця. Він, чомусь, недуже поспішає. Навпаки, підходить ближче до ліжка і кидає сердито: Тебе все хочетса Сахаревіна. Ап'ять істеріка.

— Уйді вон, гадкій ребьонк! Аааа!..

Торопію докраю. Уперше бачу, що доросла людина так кричить і дере собі пазюрами груди. Це було-б навіть смішно, коли-б не було жаль її. Мабуть її щось дуже болить. Біжу за Жоріком, щоб хутчій принести їй води та він має цілком безжурний вигляд. Біжучи, весело підскакує. Оглядки кила мені заспокійливо: ето с ней слущаетса. Тьотя Тося, тьо-

тя Тося! — гука, побачивши тітку. — Іді, пазалуста к маме. (йди, будьласка, до мами). С неї ап'ять істегіка.

Жорікова безжурність уділяється й мені. Весь мій переляк та співчуття пропадають враз. Стає навіть смішно. Та мене вже кортить додому, до бабуні Чаплі. Мені тут не подобається. Прямою до дверей; Жорік заступа мені дорогу. — Ні, ні, не йди! Будемо зараз гратися. Знаєс што?.. Я гаразд придумав: ти будеш мама, а я Іван Петровіч. Халасо? Ось я не приходжу довгенько. — з тобою істерика. Ти лягаєш у постелю і кричиш. І ось я накінець приходжу. Понімаєс?.. Ти кидаєшся мені на шию, смієшся та приготовляєш чай з “варенням та лепьошками”. Я приношу тобі цукорки і квіти. А папи, канесно, нет дома; он уехал па службе. Панімаєс?

Розумію. Дуже цікава забава. Ми ще так не гралися ніколи. Чай я можу приготовляти, але кричати не буду, не хочу. Мене можуть боліти зуби, так як маму, а потім у мене може вродитись дитина. — хлопчик, Сташко.

Моє заподання одушевлює Жоріка, хоч він довго негоден второпати, що це таке — дитина? Отже це по-московськи — рибльонк, — толкую йому. Починаємо гратися. Мене болять зуби, я зав'язана хусткою, стогну. Приходить Іван Петровіч, з букетом. Зуби мене вмиль перестають боліти; я готую чай, але де взяти “лепьошек”? Тьотя Тося пійшла до аптеки, чи, може, по Сахаревича, — здогадується Жорік. — Це начальник пошти, Іван Петровіч, що мама в нього закохана. Треба довго чекати; у нас все йде багато хучій; чай готовий та Іван Петровіч (Жорік) вже прийшов. Тільки “лепьошек” бракує. Він раптом одушевляється. — Знаєс, што?.. — каже таємничо, майже пошепки, приткнувши, чомусь, ніс до

мійого носа. — Ми вкрадемо. Я буду “карауліть” (вартувати), а ти полізеш у “кладофку” (прикомірок). Тося “подлая” скупа, жалує мені “лепшошек”. Вона мене б’є і “сиппаєт”. Знаєс? Вона також істеричка. Ну, біжим!..

— Ай, я не хочу.

— Ти дура! Не бійся! Коли Тося йтиме. — я крикну: — дім горить! — і ми тікаємо.

Це інша справа, на це пристати можна. Це навіть цікаво. — “Дім горить”, — і ми легимо та ховаємося від Тосі до приглубника, як колись від Бусі.

Крадзькома йдемо з Жоріком до передпокою. Це тойсамий присінок, т. зв. “спіжаренка”, а тепер “кладофка”. де усе було повно ласощів: сушені сливки на очеретинах (т. зв. “рожники”), горіхи волоські, макагіги, варення. Ми бігли за Чаплею, або Бусею і вони давали нам “щось доброго” із великих бляшаних пушок, або слоїків. Там усе так чудово пахло!..

Спогади знов поривають мене. Тепер тьотя Тося тримає в “спіжаренці” ті вонючі “лепшонки”, від яких мене нудить, але для забави можна за ними полізти до “кладофки”. Я люблю боятися й тікати. Тож, не вагаючись більше, приставляю крісло у відімкнутій комірці, дізу туди, звідки Тося діставала нам сьогодні коржики. Жорік стає на варті і я весь час позираю на нього, чи, бува, не закричить він раптом: “дім горить!” Тоді треба стрімголов скакати з крісла й тікати за Жоріком. Моє наставлення й довір’я до нього зразу стає інакше. Тепер ми змовники-побратими. Спільна дія і спільна відповідальність об’єднують нас. Наш спільний ворог — Тося. Тож безпечно тягну “лепшонки” в кишеню хвартушка, не зводячи з Жоріка очей. Сповіра моя на нього беззастережна. Враз він десь зникає. Мене злегка шорга неспокій. — куди він подівся? — Жорік! —

кличу неголосно. Замість нього, у двері, — шусть. — як миша, вскакує тьотя Тося. — Ти що здесь дєлаеш, воровка? (що ти тут робиш, злодійко?) — при-скакує до мене.

Зніяковіла стою перед нею; вогонь сорому опі-ка мені щоки. Зіскакую з крісла. Вона хвата мене за обидві руки й тисне з усієї сили. У кожній жме-ні по декілька коржиків. Хоч голос в'язне мені в гор-лі, кажу, дивлячись їй у вічі: — Це для Жоріка. Ми граємося в Івана Петровича та Жорікову маму.

Обличчя тьоті Тосі якомсь видовжується, вона розгублено кліпає очима. Відтак зелєніє на виду. — Врєши, гадкая дєвчонка! (брєшєш, погана дівчино). Жорік славний мальчик. Он нікагда... Он сам сюда не лєзєт.

— Але ми граємося і він мені казав дістати кор-жиків, бо нам треба. — кажу перебиваним від схви-лювання голосом. — Це для нього коржики.

— Нєправда. Ето ти, лакомка, Жорік хароший мальчик. Пєстой! (пєжди). Я скажу тваєй бабушкє, что ти варовка і лгунья (злодійка й брєхуха). Жо-орік! — гука, відвернувши голову.

— Цто, тьотя Тося? — всовує голову з-за две-рей Жорік, ніби все там стояв.

— Ти казав їй діставати “лєпєшкє”?

— Нєт, тьотя Тося. Цєсное слово! Ана сама пє-лєзла в кладофку. Я їй казав, щоб вона гралєся зо-мною, а вона нє хотїла, пішла в “пєпїн кабїнєт”...

Вся кров збїгає враз мені до обличчя; обурєння затиє дїхавку. Тьотя Тося випускає мої руки й си-чить через зуби: А відїш, а відїш, врєла! Как тебе нє стидно?... Ляшка, хахлушка! — шипить мені нєна-висно у самє обличчя. — Ухадї атсюда!

Тєпєр я вся скипаю люттю. Моя нєсмїливїсть пє-рєходить у рєнтову звєгу. Тупаю ногою й кричу: —

Ти сама забирайся! Кацапка! Жидівка! Це не твій дім, це мій дім. Дідунів дім. Ти сама злодійка...

Збурхана, спаленіла, вибігаю, грюкнувши дверима. Прибігаю до Чаплі й щойно тут починаю плакати. Схлискуючи, переказую їй цілу подію. Всі обступують мене, починається допит. Бабуні й тітки не ймуть мені віри, щоб ото Жорік, такий "європеець", джентльмен, такий звиченний, мудрий... Я, проти нього, напів дика людина. Але, коли все переказую від початку, з подробицями, з істерикою пані Кордюкової; передаю достоменнісеньки Жорікові слова: "тебе вже хочеться Сахаревича"... та про нашу забаву в Івана Петровича та Жорікову маму, — не вірити мені годі. Усі переглядаються й перекушують губи, тільки Чапля, не скриваючи, труситься від сміху. Врешті всі лагідніють супроти мене і стають веселі. — Ну, добре. — каже мати, — більше з ним не будеш гратися. Завтра і так вже їдемо.

Уся ця подія доливає огірчення до бабуниних клопотів та гризот. Хто-б подумав, що тьотя Тося, ця преввічлива, пресолодка дівиця, така підколодна гадина, облеслива й куслива? У вічі мед і масло, претенсії на дистингованість, інтелігенцью. Особисті їх справи нікого не обходять, але така поведінка з чужою дитиною, у своїй гостині... "ляшка, хахлушка, злодійка"... цього вже надмір. Або, непричком, той їх Жорік... Назверх видресований, а така перверсія в дев'ятилітній дитині!.. Недиво-ж: зроста в такій атмосфері... Від сьогодні ніяких товариських зносин з Кордюковими, поза чисто офіційними.

Звечера на дворі заїмжилося. Заран також дрібненька, синя мжичка. Мати журиться, як тепер вертатися саннями по болоті, двадцять п'ять верст? Зполудня мжа переходить в легеньку снігову окидь, болото тужавіє... Погода перемітна, як бува у відзим-

ки. Онисько пророчить на вечір приморозок та йде запрягати коні, щоб виїхати взарань. Майже пере-
тижнювавши у бабуні, виїздимо у пізні обіди. Тітка
Галина ще залишається. Стою одягнута перед ган-
ком, перепрошавшись з усіма, готова до дороги. Ди-
зя, Німа, всі три бабуні, тітка Галька стоять на ган-
ку. Мати вже втретє цілується з усіма почерзі. Ще
не все перебалакане. Саме тепер найбільш зібралось
до обговорення. Дуже не люблю прощатися й чека-
ти, Коли-б уже їхати!..

Враз тьотя Тося з Жоріком виходять з хвіртки
й прямують до нас. Тьотя Тося посміхається примиль-
но одалеки, якби ніколи нічого. До мене також ро-
бить солоденьку міну. Відвертаюся, щоб не дивитись
на ню. — А ми к вам папрашятса, — скрегоче лю-
б'язно, наближаючись. — Уже уезжаєте? Как жаль!
Дасведанья, дечочка! — звертається до мене. Жорік
підбіга, хвата мене за руку. Всенька кров рантом
ударя мені в голову, мовби обдало мене варом. Ви-
риваю з обуренням руку і з розмаху ріжу його в
обличчя.

Усі німіють. Тільки Чапля негодна вгамувати
сміху. Мати хвата мене за плечі, тохмачить у сані.
Жорік, тримаючись рукою за щоку, репетує: — Ана-
меня ударіла в молду, — верещить, припавши до
тьоті Тосі.

Хвалити Бога, — коні рушають.

— Фе, такого сорому наробити мамі!... — каже
з досадою схвильована мати. — Панянка б'ється, як
вуличник. Що про тебе подумают люди? Гарну донь-
ку виховала мати.

Мені палахкотять щоки, аж гаряче в очі. Не
знаю, чи соромитися мені, чи дійсно, я дуже погана?
Але почуваю заспокоєне почуття вгоноби. Підводжу
очі на Ониська, — він аж зібгався від реготу на коз-

лі. Це обдає мене наче прохолода в спеку. Усю дорогу мовчу мов камінь.

Перед Мочілкою зривається шквиря, січе гостро в обличчя. Вітер віє присмиком, хвилинами забирає дух. Вже чується в ньому щось провесняне, веселе, непокійне.

У Терпиловських зупиняємося тільки на годину, заки перепочинуть коні. Після підвечірку їдемо далі. Морозець дужчає потроху, вітер вщухає.

Геть споночіло вже зовсім, коли ми доплуганилися до ферми розковбаненим шляхом.

Декілька днів потім у нас в домі маленьке розладдя. Наш дишлевий кінь. Залютинський (куплений колись у Залютинських в Залужжі), занедужав з дороги; мабуть прохвотивсь на вітрі, поворітьма із Теплика. Батько, як усе, напосівся на маму, що це через ню; мовляв. — захотілося вештатися у таку бездорожжю. Настрій омрячив. Батько при обіді мовчить; мати помовчує також, зідхаючи. За ними принишкли й ми. Мати, мабуть, давно засвоїла собі мудрість, що при такій годині чоловіків краше не чіпати; хай висопуться.

Перегодивши, атмосфера почина прояснюватись. Перехандривши, батько стає поволі привітний, як усе. За той час у матері виклювалася думка, провідати це "свидове подружжя" у Києві, молодого "ізгоя" Тадейка. Батько охоче іде їй на руку.

З ним так усе: вибухне, наговорить всячини, потім помурмоситься декілька днів, доки йому не відляже від серця. Тоді шукає притоки до замирення, стає дуже уважливий до всіх маминих забаганок, намагається бути найувітливійший, щоб затерти попередню свою поведінку. Мати, з чисто жіночим хис-

том, уміє використати нагоду. Тоді залагоджуються усі найдражливійші справи. Мати все має слухність, усі тоді вдоволені. То-ж і тепер батько поволився зразу на її задум і мати їде до Києва, провідати Тадея.

Це після того, як уся родина поставилася так суворо до його одружин, мече громи на нього, трохи не відрікається. І власне, зашто? Що пійшов за голосом серця та чести? Позбавлений тепер всіякої допомоги з дому, Тадей, очевидно, бідує в такому великому місті. Тимпаче, що й рідня Малничів також “відріклася” доньки за це “безглузде” заміжжя (їй сімнадцять років, йому дев’ятнадцять).

То-ж мати бере кіш битого дробу, свіжо завуджену шинку, діжечку масла. Стоїть у шапочці перед дзеркалом, зібрана в дорогу, зав’язує “вуальку”. —

— Не забудь, Маврикій, написати мені дозвіл на трьохтижневий побут у Києві, — каже до батька.

Мене зацікавлює, що то за дозвіл, нащо?

— Кожна заміжня жінка мусить мати від свого чоловіка дозвіл, що їде за його відомом та згодою туди-то, на такий-то час, — толкує мати. Мені не шметься віри; мушу ще допевнитись у батька. — Авже-ж. — притакує він, складаючи написаний папір. — Без цієї посвідки, поліцья могла-б затримати маму, завернути додому, думаючи, що вона покинула чоловіка й утікла від нього.

— А мама татові також дає такий дозвіл? — питаюся серйозно.

Вони, переглянувшись поміж себе, засміялися. — Ні, чоловікам такого дозволу не треба, — відповідає батько.

— А як він утіче від своєї жінки? — не заспокоююсь.

— То на це нема радм.

— Чому?

— Бо такий закон у Росії. Жінка узалежнена від чоловіка.

Мені від цього стає гаряче у мозок. Обурення на таку несправедливість, приниження жінки, а головне, на мамину сподегливість супроти цього, примиреність з тією своєю залежністю, другорядністю, скипає в мені. То це і зі мною має колись таке бути? О, ні! Я не питатиму, якогось там дурня, ніяких дозволів, — кричу заперена. — Їздитиму, куди захочу без його посвідок.

— То твій батько “якийсь дурень”? — сміючися киває головою батько. — Ось чого я дждався від тебе.

Мене огорта розпука; ледь стримую сльози. Ах, як він цього негоден збагнути?! Це-ж несправедливість, приниження, образа. Я тільки негодна витолкувати цього, висказати, але відчуваю ясно, знаю. Це-ж таке зрозуміле.

Вони сміються з мого заперення, не догадуються, мабуть, що це в мені кричить дух нового часу, що десь вже народжується і до якого я вже належу. дарма, що ще дитина, але вже нова генерація, що відчува інакше ніж вони; якимось по-новому, по-свому. В мені підсвідомо бунтується щось проти них “законів”, яким вони коряться.

— Ах, ти-ж дурне цуценя! — обніма мене весело мати, прощаючись.

Не хочу навіть поцілувати її, ображена на ню і за ню. Тільки пізніш, коли її нема вже, мені жаль і досада, що не поцілувала її на прощання. Може вона не вернеться більше?..

У сумних роздумах, муках каяття, просиджую годину за дверима, сплакавшись за матір'ю і взагалі. Рішаю ніколи не виходити заміж. Щоб ото якийсь дурень...

Чому той майбутній вибранець мій має бути не-

одмінно дурень? — годі сказати. Але сама думка, що він міг-би мені щось забороняти, накидати, або дозволяти, настроює мене вороже до нього і з погордою. — А може. — міркую подумки, — вийти заміж, щоб їм показати, що буде по-мому: їздитиму скрізь, куди захочу, без дозволу цього дурня. Робитиму що захочу. Тоді мама побачить. Тимчасом є гірша, важливіша жура.

Наш добрящий, заслужений Залютинський, перемучившись декілька днів, дав таки дуба. Ще так недавно возив маму й мене до Теплика, а це вже нема його. Печаль та жалощі опосіли мене. Весь світ знемилів мені зовсім. Довго роздумуючи, оплакую коня, доки врешті не зміг мене сон. Вранці пишу елег'ю на смерть Залютинського. Півпоетичний, півпрозовий твір, про долю коня, що вислужився та помер у муках. Тепер собаки розтягають за током його кості. Колись ми надібаєм у бур'янах кінський череп та не догадаємось навіть, що це колишній наш старий Залютинський.

Пишучи, зовсім захляла від плачу і схлипуючи, перебиваним голосом, перчитала цей свій перший поетичний твір братові та сестрам. Устину такі речі невелими діймають. Івга вислухала мовчки, покліпуючи очима, з міцно затисненими губами. А Сашко... той з плачу трохи не дістав падачки. Ліг на своє ліжечко і за чверть години подушка його була мокра, як хлющ. Виявилось. — він такий чулосердний плаксивий як і я.

Тепер у нас завелася мода на театр. Відколи я бачила "Наталку Полтавку", "Сватання на Гончарівці" та "Сатану в бочці", — те й робимо, що ставимо ті п'єси. Дві перші проходять без особливих пригод.

Граю Назара, Устина Наталку, у вінку та коралях, з двома кватрами на батьковій палиці, — відра. Особливо блискуче виходить у неї ар'я "Віють вітри". З нас усіх, вона одна не має ні голосу, ні слуху.

Беселіш проходить "Сатана в боні". "Публіка" має змогу розважитися справді. Моя причасть у ній зводиться до режисури, понеже з театром обізнана тільки я одна. Взагалі-ж, можу грати лишень героїчні ролі. Тому цей раз я тільки режисер. Сташко і сестри — лицедії. За сцену править нам великий стіл у передпокої, що стоїть там зимою; на ньому підстоюються гладушки з молоком. На наше сльозне благання їх прибирають на час представлення. Завішена перед столом на шнурі бабунина хустка — завіса. Публіка: татко, бабуня, Корній і Дарка. На сцені хатня облада, стіл, крісло, бочка з борошном. Устина — вродлива молодиця, у моїй вишитій сорочці, з випханою пазухою, перевітлива невірниця, зраджує чоловіка, що поїхав до млина. Його грає Івга, у моїх спідніх штанях (холошні), в батьковій смушевій шапці, з вусами.

Користаючи, що мужа нема дома, до жінки з'являється зальотник — Сташко. Йому четвертий рік. Також у щтанах із мене, та батьковій шапці. Брови й вуса намальовані сажею, надають йому вигляд справжнього джигуна. Приносить горілку, молодиця ставить на стіл вареники, — починається прилюб. В той час чути за вікном гуркіт, стукіт чобіт у снігах. Перелякана зрадниця ховає любасника в бодню. До хати ввалюється п'яний муж з мішком на плечах, силпе борошно в бодню. З неї вискакує обсипаний мукою перелесник, з переполоху падає просто зі сцени під стіл і почина плакати. З публіки схоплюється Дарка, хвата його на руки. Невдаха-амант сидючи у неї на руках, з розмазаними

вусами й бровами, має таку препотішну міну, що публіка регоче, як у справжнім театрі.

Потім інсценізуємо казку про “Сезам”. Істор’я двох братів: доброго й лихого, нужди та багатства, чистосердя і заздренности. Бідний, шляхетний дроворуб, Симон, окривджений братом, лихим скупарем, Ларієм, придибує в лісі мандрівного старця; ділиться з ним останнім сухарцем. Той, в нагороду, навчає його, як знайти печеру скарбів “Сезам”, постукавши тричі у двері, тричі переказати: “Сезаме, відчинись”! Симон іде, знаходить печеру, виконує слухняно, що навчив його старець. “Сезам” відчиняється; перед бідним дроворубом печера незмірених скарбів. Насипом сипані гори червінців, золота, самоцвітів. Нежадний Симон бере собі всього по жмені й виходить з печери, знов тричі постукавши в двері й проказавши закляття. Виходячи, чує за собою з глибини печери таємний голос: “А прийди іще!” Після того Симон розживається, купує хату, посила дітей в школу; всі одягнені, ситі. Завидуючий Ларій не може вийти з дива, звідки Симон так розбагатів? Не втерпівши, біжить до брата. Той чистосердно переказує йому цілу пригоду з невідомим старцем, про “Сезам”, як треба стукати й казати. Ларій набира міхів, кошів, запрягає віз, іде. Знаходить той “Сезам”, робить, як навчив його Симон, двері відчиняються. Угледівши такий гаймін скарбів, не знає що робити. Огортає його ненаситна жадь. Гребе, горне у міхи золото, гроші, самоцвіти. Сипле в кишені, у пазуху. Насилу притяга все це до дверей, хоче вийти та забув знічевя, як треба казати. І сьак, і так промовляє. — двері не відчиняються. Почина гримати у них п’ястуком, чобітьми, кричати, лаятися, — даремне. Аж враз, із глибин печери виходить величезний чорний пес, з вогненними очима, кидається на злого жми-

крута, Ларія, та загриза його.

Я граю таємного старія, Івга — Симона, Сташко — Ларія, Устина — мітичного пса, що пантрує скарбів. Печера — універсальна бабунина хустка, нап'ята на крісла, неодмінний реквізит всіх наших представлень. Глядачі тісамі, що й завжди.

Ми з Івгою, виконавши свої ролі, також здійснюємо публіку. Усе йде гладко, доки скупий Ларій не лізе в печеру. Що діється в її нетрах, — публіці не видно. Чути тільки несамовитий гаркіт собаки та вереск нещасного Ларія. З-під шатра викараскується рачки Сташко, репетуючи на всю хату. За ним Устина вчеплена зубами в його задок. Вона так увійшла в свою роль, що ми ледь відчепили її від нещасного "Ларія".

По декількох тижнях вернулася з Києва мати, повна барвистих вражінь. Мала тепер чим розважати рідню та знайомих. Зробила Тадеєві справжню несподіванку, приїхавши увечері й видрапавшись на якесь піддашшя. При столі, крім Тадея та його молоденької дружини, Ганни, сиділо декілька студентів, Тадеєвих колег. Попиваючи чай "на голо" (без цукру та хліба), весело гомоніли; сміх лунав аж на сходи. Посеред стола, на полумиску, лежало сповине немовля, що вже встигло вродитися та робило ілюзью печені, чи риби підчас такої вечері. Біля нього лежали навіть ложка та вилка. По столі порозкидані книжки, записи університетських лекцій, людські кістки, що медики понаносили собі до науки. Між ними весело шкірився череп з цигаркою в зубах. Хлопці вчилися, дискутували, жартували, попиваючи наголодно чай.

Можна собі уявити буревій захоплення, яким

уся компанья привітала гостя з далекої провінції, з вантажем харчів та наливок. “Орг’я” трівала майже до світанку, з тостами, промовами, співами, палкими дискусьями. Маму декілька разів підіймали на “гура”.

Завівши собі сім’ю, Тадей заробляв приватними лекцьями, бігаючи по Києві. Заробітки ті були дуже скромні; доводилося ганяти на другий кінець міста (з Липок на Жидівський базар), де фунт ковбаси був на копійку дешевший. І хоч жилося скрутно, у проголодь, — любята були щасливі собою і “скоротечною” дитиною своєю. Крім медицини, Тадей почав учитися співу. У нього виявився багатючий драматичний тенор. Стара Мазіні, колишня славна співачка київської опери, у якої тепер вчився, пророчила йому велику сценічну кар’єру.

Цей спів ще більше обурив проти нього жінчину та його рідню: Тадея зачислено до безглузких фантастів, ледащ, себелюбів. — Грається, мовляв, у великого артиста, взявши собі у голову якісь нісенітниці, замість кінчати медицину. І знову одна наша мати станула в його обороні. Тепер почувши Тадейв спів, у сльозах благословила його на мистецьку путь. У ній одній, бідний хлопець знайшов моральну й матер’яльну підтримку. Найближчі Тадеєві товариші, медики і немедики, — литвин Гірштовт, (скорочено Товт), Людвик Седлецький та інші, невідступно товаришили мамі почерзі, коли Тадей був зайнятий, водити її по Києві, на так звані “контракти”, що саме відбувались в цю пору. Мати бувала часто в опері, на концертах, в драматичному театрі “Солонцева”, веселому “Бегонье”. Через Мазіні Тадей діставав так звані “контрамарки” для цілої компаньї. В київській опері виступав тоді Мишуга; з Кропивницьким грала Заньковецька.

Що-ж уявляла тоді собою столиця України, замосковлена, закидівлена, заполячена? Чорносотенство, купецтво, чиновництво московське, стягалося до “матері русскіх гаралоф”, мов згряя вороння. Жидівство, цей споконвічний галапас України, гнане тепер з центральної Москов’ї “законом” уряду, пхалося сюди поготів, за так звану “черту оседлості” (межу поселення). Поляки уважали себе історичними володарями тієї країни, хоч без держави, — були тут розпаношені, як у себе дома. Київ тоді був для них так само “чисто польське” місто як і Львів. По польських “сальоніках”, поруч: “З димем пожаруф”, “Еще Польска не згінєла...” та “Роти”, виспівувалися всякі “льокальні” пісеньки:

“Розлей, розлей, Днепше дрогі!

Залей мури і те вали.

І те вшистке далей мейсца.

Гдзе дзеці польське конали (?!).

А гди води тве розлейон

І залейон Кіюф пали,

Нех тей брами ткнонць не смейон,

Ктурон векі шановали . . .”

Бо-ж Болеславъ Хоробрий, допомагаючи Окаянному зятькові своему, Святополкові, вищербив (символічно) меч 1017 року об Золоті ворота, — тож цимсамим Київ і вся Україна, слушно, мовляв, належиться полякам по віки вічні. (В цьому переконував мене у 1920 році знаний польський діяч, ксьондз Околокулак у Варшаві, а в 1944 році, підчас німецької окупації Польщі, польська вчителька у Скаржиську-Каменним).

Київ був центром бурячано-цукроварняної промисловости, що у двох третинах належала польським землевласникам, магнатам, польським акційним товариствам. У самому Києві поляки мали свої будинки, підприємства, бюро. В час, коли дарма було шукати

в тодішній столиці України українську книгарню, під українською вивіскою, (нет, не било і бить не может), — поляки мали їх аж дві в центрі міста, на Хрещатику: Леона Ідзіковського та його сина, Владислава. Там можна було інколи набути “обрізаного” Кобзаря ярижкою та ноти з текстом українських пісень. На Безаківській вулиці, далеко від центру міста, існувала, щойно від 1893 року редакція часопису “Кіевская Старіна”, що виходив московською мовою, під редакцією Володимира Науменка, а при редакції відчинено згодом російську книгарню тієї-ж назви, де продавалися й українські книжки.

Підчас “Контрактів” (у місяці лютому), Київ, як і Гумань на Петра й Павла, кишма кишів полячною, що з’їздилася сюди з цілої України Право- і Лівобережної. Готелі: Континенталь, Француз, Ермітаж, Савай, Гладенюка та інші, переповнені були “обивательством”. Продавалися, купувалися маєтки, буряки, пшениця, акції цукроварень, горалень; робилися й відновлювалися арендні умови, землевласники приймали нових уповноважених, управителів (жонднуф), дрібніших “офіцьялістуф”, підписувалися умови-контракти. Звідти й назва цього великого, річного ярмарку, на який з’їздилося також купецтво з усієї імперії, з прібками своїх товарів, що розкладалися кйосками в так званий “контрактній залі”, на Подолі.

В місті тоді не можна було дістати вільного номера в готелі, хто заздалегідь собі його не замовив. У “номерах” (кімнатах) робилися “інтереси” між панами, з неодмінним посередництвом жилів-факторів. Усякі: Потоцькі, Сангушки, Браницькі, Четвертинські, Жевуські, Єловицькі, Ярошинські, Холоневські, Собанські, або їх “плеціцотенти” (уповноважені), з’їздилися не тільки зі своїми секретарями, правними доглядниками, але й льокаями, “козачками” в своєрід-

ній “лібер’ї” (лівреї), на зразок колишніх козаків українських. Коридори готелів набиті були вичікуючими “інтересантами”, факторами, “улівреїною” челяддю. Виляскувала всевладно польська мова, з “красовим” або жидівським акцентом. — “Бо то єст, пшецеж, польскі край”, — підлещувались до панів “жидки”, даровуючи їм прислужно Україну.

Все це було набундючене, гордовите, безпечне, духливе в свою силу.

“Альбо то ми яци-таци? Мушон у нас биць козацци і жидовска смич.

Сейм в покоях, коритажах, а на сходах Січ...”

Так виглядав тодішній Київ.

Саме нещодавно (1888) поставлено на Софійському майдані пам’ятник Богданові Хмельницькому. Дарма, що з наказу російської держави, цей прекрасний монумент українського духа і ген’я, твір мистця Володимира Микошина, дуже був “не по нутру” полякам. Нагадував їм щось зовсім протилежне. Вони його довгий час шиканували всяко, втикаючи Хмельницькому в одну руку “шкалик”, у другу ковбасу. Проробляли це саме польські студенти, — “пос-тупово-революційна” молодь.

Вернувшись із Києва, мати розповідала про все це із захопленням, як, взагалі, про всі свої київські вражіння. Була також у лікарів, які знайшли у неї початки серцевого розладу, заборонили їздити верхи, пити горілку, пиво, каву, а також мати більше дітей. Про ті речі говорилося голосно, не скриваючи від нас.

Мене це дуже стурбувало. Я не могла дочувитися, як це можна заборонити комусь мати більше дітей? Адже-ж вони, хоч-не-хоч, самі звідкись беруться. Черногуз, не черногуз, а Бог дає їх нашось, як же це лікар може заборонити? І чому ця дитина має

мамi пошкодити на серце? Я даремне лізла з цими питаннями до матері та батька. Вони мене збували туманними якимись відповідями. Річ видавалася мені не тільки неясна, але й підозріла, вимагала розслідув та роздумів, а головне, — розпитів у чинників більш авторитетних ніж батьки, таких неспричком, як Янко. Увагу мою, тимчасом, займали інші речі.

Через усю південну Україну, а також через нашу Олександрію, перелетіла цього року страшна падь на коні, — сап, або носатиця. Жертвою тієї моровиці впали сотки тисяч коней.

У нас, здорових, незаражених ще, відокремлювано у далекі польові, лісові загорожі; заражених — розстрілювано. В Мочіліці перестріляли майже усі коні. На фермі трохи менше. Пам'ятаю ті стріли за стайнями і як ми з мамою оплакували гірко кожного коня. Мені не хватило-б сил, ані надхнення писати всім їм надгробні елегії. Пропала й Діянка, на якій ми з батьком їздили верхи. Вдалося врятувати тільки частину молоді стаднини, вивівши її у поле, далеко від обох фільварків.

У нас поселився тоді професор Дорпатського університету, прибалтійський німець, Гапіх, що приїхав робити спеціальні дослідження й досвіди над сапом. Симпатична, цікава людина, хутко сприявлявся з батьком, по мимо його ворожнечі до німців; оживив зразу наше малолюддя. Обидва, у білих хвартуках, поралися біля мікроскопа. Вітальня наша перемінилася у лабораторію, куди нас не пускали. Я стояла за дверима, наче покутниця, з оком при щілині від ключа. Розкішний, великий дрібновид Гапіха, що пишном блистів на круглому столику біля вікна, не давав мені супокою; якоюсь магічною силою притягав до

себе. Я чула, як батько з захопленням говорив про нього.

Батьків середній мікроскоп, з яким ми були доволі обізнані, не міг з ним рівнятися. Моя жагуча мрія була, зазирнути у нього, хоч краечком ока, один-єдиний раз. Цей сильний забаг відбив мені охоту від усіх інших річей.

Пізніше, як доросла, захоплюючись космографією, астрономією, я переживала подібно жагучу мрію, заглянути, хоч раз у життя, в справжній телескоп.

В астрономічній обсерваторії так і не довелося мені побувати, а перша моя мрія збулася тоді. Коли батько, або Гапіх відчиняли двері вітальні, я зводила на них такий благальний погляд, що добряга, Гапіх, таки змілосердився, поставив мене на крісло, біля столика і я, із запертим духом та німіючим серцем, глянула в чародійну глиб його дрібновиду, певна, що побачу там щось неймовірно страшне і цікаве. В ясному полі зору, видніло багато жовтих і темніших цяточок. Отже це так виглядала ця носатця, що вбила стільки великих, чудових "наших" коней.

Усі ми, крім лагідної, миролюбної Івги, були чмелені достоту, як батько. Спалахали й скипали в одну мить та билися залюбки і страшно. Якісь первісні інстинкти брали в нас верх над культурою та всякою гуманністю, яку нам прищиплювано змалку. Не могу навіть сказати, щоб забійкуватість була одною з прикмет моєї влачі, але в ті роки, 8-12, усі складніші проблеми розв'язую п'ястком. Човну молодшу за себе Устичу, цілком законно, правом старшости й дужчости. Мое верховодсько-стусаницьке ставлення до неї, криє в собі деяку частку відплати, що накопїла в мені колись і сягає цих мряковин дитинс-

тва, коли вона, з татарським підступом та варварством, руйнувала мої "городи і села", мозолисто будовані з кубиків та карт. Тепер моя фізична перевага над нею рівнялася трьом кінським силам до одної людської. Не маючи змоги спомірятись зі мною м'язами, вона бралася до хитрощів. Засівши раз за причілком дому, так мене калатнула цеглою по потилиці, що мені сім шабасових свічників загорілось в очах. Я мусіла б зімліти, коли б мала у собі дещо більше жіночости. Проте, лід до потилиці мені прикладали, щоб відвернути запалення мозку. Цю неминучість вдалося тільки відволікти на декілька років. Але тоді, прочухавшись злегка, я так наклала Устині в гамалик, що з черги, мусіли їй прикладати лід до голови.

Просто, диво, як ми повіростали з цілими головами, носами й очима...

Найзапеклійше, безпам'яті, билася Устина зі Сташком. Кільколітня різниця віку між ними, не ставила перепони. Уп'ялені одне в одного, мов кліщі, вони воловодилися, цілком непритомні з люті. Ми з Івгою кидалися часто Сташкові на відбій, та розчепити їх не було сили.

Одна Івга не любила битись. Лагідь та гуманність переважали в ній над войовничістю. Можливо, — коли в нас бушувала кров неспокійних гайдамацьких предків, — у ній обіззався голос благочестивих скитників, що жили по лісах та пушах, у миру з природою, приручаючи пташок, вовків та лисиць. Вона мала особливий хист обсоювати всяку живину; пташок, зелені ракавки, ящірки; навіть обласкавлювала бджоли, — вони лазили по ній і не кусали.

Саме хтось приніс нам пару дрохвиних та чаплиних яєць. Ми підклали їх під квочку. З курчатами разом вилупилось одне чапляня, а трохи пізніше і дрохвеня появилось. Воно не мало, мабуть, ніяких синів-

ських почувань до курки, не хотіло біля неї сидіти. На своїх дебелих ніжках бігало за нами, витягнувши наперед голівку, дзьобало зерно та ловило мухи. Шугало у траві, по бур'янах, жваве та бадьоре.

Бураво-сіре чаплєня мало іншу вдачу. Малєнечке, цибате, з величезним невзаміру дзьобом, було ненажерливе. Цей дзьоб міг символізувати його ненаситість. Скільки-б не дати йому дрібнокраяного м'яса, чи риби, воно кидалося на всіх, з вічно роздзявленим дзьобом, хапало за пальці та кричало їсти. Було багато тендітніше, дрібніше від дрозденяти й навіть, від зведєнуків своїх. — курчат, проте кидалося на них, хапало у свій мішкуватий дзьоб цілу голову курчати, силкуючись проковтнути його. Жовтєнке, пухке курчатко тільки дригало безрадно ніжками, з головою в челюстях чаплинячого дзьоба. Врешті, докраю обурена квочка, не могла байдуже дивитися на таку нахрапість підкидчати, у роздратовані дзьобнула його, хотівши, певне, скарати — делікатна, тоненька шкіра з шиї чаплєняти уся лишилась в її дзьобі. Годі увияти собі жалюгіднішу картину. З тонєсєнкою, обголеною шийкою, без пишної своєї волі, чаплєня виглядало трагічно; не могло зовсім їсти. Серце стискаєтся з жалю, дивлячись на це бойове, пажерливе створіння, приречєне на мучєницьку, голодову смерть.

Такий сумний падох спобіг чаплєня. Івга з затисненими губами, сиділа над ним у німій розпуні, лєремне намагаючись, заховати слєози, що котилися з її очей, безсила допомогти йому чимнебудь.

— Ну, не плач, — потішала її бабуня, — чаплєня само винне; адже хотіло пожєрти курчатко; за це Господь покарав його. Не вільно жити кривдою других.

— Я не плачу, — відповідала Івіга, ховаючи обличчя, — че шлежи шамі чогось течуть.

Після трагічної смерті чаплениги, неждано настигла негайна потіха. Приїхавши верхи з поля, батько гукнув на нас, не злазячи з коня. З пазухи у нього визирала маленька, як дитячий п'ястук, головка з настобурченими вушками й цікавими, мудрими очима. — Ай, таточку! Що це? — протяглося до нього восьмеро наших рук.

— Вгадайте.

Хвилинку ми приглядалися до чудової мордочки, що цікаво згоди призиралась до нас, вітак закричали хором: лис, лис!..

Було завбільшки, як місячне котеня, тендітне, на тонких ніжках. Побережник, Олександр, спіймав у Лотушині двоє; менше подарував батькові. Годі увити собі наше захоплення. Лисиня зразу поводилося так, наче вродилося не в лісових нетрях, а тутки, між нами. Гарцювало з нами по кімнатах, скакало по стільцях, ліжках; хапало нас зубами за носи та вуха. Зуби мало, як голки. — брало ними так ніжно, що ми ніколи не відчували тієї гостроти. Спало з кожним почерзі, витягнуте у ліжку, з головою на подушці, як людина. Їло також з нами при столі. Коли всі сідали обідати, чи вечеряти, лис вискакував батькові на коліна, їв з ним з одного тареля, з одної вилки. Батько давав лисиняті кусник м'яса, потім брав собі. Лис чемно чекав своєї черги; не хапаючись, брав делікатно з вилки, як добре звичений джентльмен, ніколи сам не сягав до тареля. Коли був ситий, ніс лишній кусник призапасти собі завбачливо назавтра.

Спершу мав охоту ховати все у ріжок канапи, фотелів. Коли-ж йому заборонено це, — втямив відразу. Намагався вишпорпати у підлозі ямку. З ним не поталанило також. Тоді запхав кусник м'яса якомо-

га глибше, у самий куточок, притовк носом, лапками та вдоволений повівся геть. Батько взяв клаптик паперу й прикрив це м'ясо. Не пройшло й чверть години, лис виплигом вбігає в кімнату й просто у куток, до м'яса. Побачивши папір, сторопіло зразу. Потім підійшло обережно, підняло папірець, переконавшись, що все у порядку, прикрило ним знов своє м'ясо і заспокоєне пішло.

В городі й на подвір'ї мало повно своїх крижок, ховало все, що не подужало з'їсти. Ранком, ледь сіріло, лис біг споживати прихований сніданок. Треба було подивляти пам'ять та зор'єнтованість його. Ніяке домове створіння не могло йому дорівняти бистротою інтелігенції. Здається, — бракувало йому лишень людської мови. Цікаво було спостерігати, як грався із псами. Лис тікав довкола травника, — мамин Нептун удогонь за ним. Пес тропом навздогінні за лисом, а той вже вигулькує ззаду за ним, згідно з законами лисячої стратегії.

Найбільша мрія лисиняти була, — спіймати за хвіст Пилипа. Білий ангорський кіт, Пилип, сидить, приплющивши повагом очі; пишний, пухкий хвіст лежить спокусливо на землі. Лис навратися вхопити його конче; з радощів зеленіють йому очі; щось подібне на хихіт видає із себе. Обходить здалеку, іззаду, крадькома чайться. Пилип удає, що нічого не бачить, позираючи шпаринками очей, лишень кінчик хвоста прозраджує його хвилювання. Лис тишком-нишком заходить, ось вже має вхопити хвіст, — кіт зненацька відвертається й ірсяє його лапою у писк. Лис наробляє лементу на ціле подвір'я, плаче, жаліється на Пилипові нікулькі пазюрі. Та понада така непереможна, що негоден її збороти. За хвилину підлазить знов і знов дістає по пиці.

Врешті Пилипові надокуча ця забава; він тікає

на дерево, лис притїма за ним. Розхильчаста черешня зводиться розвиллям вгору. Один змиг ока. — лис добира хисту вискочити з розгону за котом, опираючись всіма лапками в обидва стовбури черешні. доки розвилля не розходиться ширше й він не годен вже далі досягти їх лапами.

Ми годинами стежили з ганку за ними гернями, подивляючи дотеп, мудрість та звинність лиса. Був наш загальний милованець. Чарові лїса не могли навіть опертися бабуня та мати. що мали з ним свої порахунки. Він навратився душили курчата, каченята; теребив поволі весь нарідок дробу. Хоч-би який був ситий. — тієї спокуси не міг перемогти. Природа була дужча за всі моральні норми цивілізації, понада — за всі покути й найсуворійші кари. Просто не міг дивитися байдуже на двоноге, пірнате суспільство; хапав та душив узаміт: курчата, каченята, гиндичата. Душив не для сїноживку. — їсти мав удосталь. Робив не ради спорту. Деколи ухищався цапнути штук десяти-п'ятнадцять денно. Душив та складав на куну, або закопував на картоплищі. Тож удень, коли дріб ходив по полвір'ї, лиса замикано на горищі. Була це для нього страшна покута. Особливо, коли в час обїду, чув наші голоси на ганку. Шпортав лапками стеблю у нас над головами, плакав, заводив так жалісливо, що й нам збиралося на плач. Зате під вечір, коли дріб заганявсь у курники, зносили його з горища. Радість лисиняти не мала меж і краю. Вишало з радости, сміялося, спакало нам на груди, припадало до ніг, лизало руки, обличчя; шалїло від щастя. Найнепритореннійша радість та любов, яку лиш висловити годна непорочна душа звіряча.

Цікаво, що цей лісовий пройдоха був незвичайно охайний в кімнатах. Зате витївав всілякі каверзи, з дійсно лїсячим гумором. Ранком ніхто з нас не міг

знайти на місці своє одежі. Батько всатавав найранше й збирав усе по цілому домі. Його штани зложені звечера справно на кріселку, лежали розтягнуті посеред вітальні; камізолька в столовій на вікні, шкарпетки на вазонах і т.д. Лис наколобродивши, наганявшись досвіта, спав у когось з нас на подушці, тільки настовбурчені вуха стирчали зза чнеїсь голови.

Приблизно в цю пору, Янко завів у нас зовсім новий спорт. Ми бігали за ним у ліс; він вибирав стрункого, гінкого грабка, вилазив на сам його шпильок і нагинав деревце до самої землі. Сплевши верховіття у сідло прив'язував до нього довгий мотузок, потім садовив котрусь з нас верхи на сиделце та посмикував, то попускав мотуз. Це було розкішне літання в повітрі, сидячи окарач, мов на коні, плечима до Янка, лицем до дерева, що весь час рвалося угору, до нормальної своєї позиції; багато цікавіше за всі гойдалки, щось дике, як вітер, носило нас під небо.

Раз, якось, мотуз висмикнувся Янкові із рук, деревце зі мною разом погналося вверх, я шелепнулася головою вниз, тїмням у пеньок, трохи не скрутила собі в'язів, не розчавила черепа. Світ тільки заверетенився мені в очах і на мить потемнів. Янко довго розтирав мені голову, й прикладав вогку, зимнувату землю та запевняв, що усе пусте, аби мати не довідалася. Розуміється, --- не довідалася до смерті, хоч потилиця моя довго пашіла, неначе в гарячій, на тім'ї вискочила пара здоровенних гуль, усе залинилося таємницею, ми далі вживали цього розкішного спорту, винайденого Янком.

Доречі, про Янка. Йому йшов уже шіснадцятий

рік. Мав беручку голову та моторні руки. був злібний і ледачий. Батько рішив навчити його якогось ремесла.

— Чим-би ти хотів бути? — запитав його якость.

— Паном, — відповів не надумуючись.

— Пожди, дурню, — засміявся батько. — Щоби бути паном, також треба щось вміти. Навчися спершу заробляти на себе. Тож вибирай: швень, кравець, муляр, столяр, чи коваль? Подумай та скажи мені.

Янко довго не думав:

— Хочу бути музикантом, — заявив рішуче.

Саме на полях Олександрії відбувалися військові маневри. Штаб стояв під лісом у “палатках” (наметах). Вечорами грала військова орхестра. Янко захопився нею.

Батькові сподобалась ця думка. Янків нахил до музики, до мистецтва. Мати сама поїхала до полку, що стояв у Ладжині, спершу звернулася до капельмайстра, знайомого чеха, Пешика; потім подалася до полковника з проханням прийняти Янка до орхестри; Обидва дали свою згоду і хлопця прийняли. По місяці Янко збунтував капелю, домагаючись платні музикантам, наробив бешкету й з’явився додому. Для батьків надзвичайна прикрість і сором. Батько мусів особисто перепрошати Пешика та полковника. Янка послав, за кару, до роботи на тік, крутити віялку. Пусте хлопчисько, крутючи корбу одною рукою, другу встромив “жартома” межн триби, забавляючи дівчат. Середушого пальця лівої руки, розторошеного на гамуз, мусіли відрізати.

Операнью Янко переніс терпляче, без стогону; радів, що не піде до війська. Коли вилизався, батько послав його до столярні. Звідтам втік уборзі; повештавшись десь пару тижнів, з’явився. Батько прикликав коваля, Балицького, передав йому хлопця, з

правом лушпарити, доки не вийдуть з нього люди. Надиво, Янко більше не тікав, взявши, видно, на розум, витримав тверду руку Балицького і став ковалем. По неділях приходив до нас, вараганив на дри́мбі, співав одеські пісеньки дуже жалісливі, або зовсім фривольного змісту; мав непоганий слух. Ми по давньому приятелювали з ним. Він також горнувся до нас, не скриваючи свого прив'язання, приносив нам з кузні всяке залізяччя, що мало нам правити за зброю. Ми збирались робити проти москалів повстання. Янко став тепер нашим фабрикантом зброї.

Лисиня наше небагато підросло за літо. Його брат у гайового, Олександра, був утрое більший, з пишним хвостом, але зовсім дикий; ріс у відокремленні. Наш був, чомусь, недуже показний, маленький, зате цілком удомашнений, цивілізований, з кожним днем виявляв чимраз більше мудроців, все більш набував прав горожанства у нашому домі та в наших серцях. Був прив'язаний до нас, як рідко який пес, ласкавий, приязний. Вискочивши комусь на коліна, спирався лапками на груди, брав ніжно зубами за вухо, ластився, зазирає у вічі. Був пешений, мов наймолодший член сім'ї. Затє половини курчат, гиндичат, качок не стало в половині літа. Тільки й дивишся, як лис тарганить у пискові якусь нову жертву.

Мати й бабуня попали в розпуку.

—Змилуйся, Маврикій! Що ти собі думаєш з цим лисом? Та-ж лишемося на зиму без дробу.

Батько опинився у важкій положенні, — між любов'ю до лиса та родинною драмою. Вона наростала, як грізна, неминуча буря. Одного дня, приїхавши з поля, у саме обіддя, потрапив на нечуваний лемент. На ганкові лежало одинадцятєро трупів р'ядочком.

corpus delicti лисячої злочинності. Лис сидів з невинною міною в Івги на колінах, не знаючи, що над його головою збирається громовиця.

Якось у той день не плузилося лисиняті, немов усе злигалось проти нього. Дошик, завдяки якому не встиг позакопувати на городі своїх трофеїв, перед обідній батьків настрій, посиленій дементом жінок. Так як був, з прутиком в руці, вхопив лиса, поклав навіч перед жертвами його хижацтва й хворостив, скільки вже попало. Лисиня кричало, плакало, а ми з ним разом. Врешті, вирвавшись із батькових рук, шугнуло на трьох ногах у сіни й сховалося за скриню. Ми за ним, чи, бува, не сконало, сердечне, з побоїв? А лисиня сидить і тримає в писківі свіже гиндича. Припадок хотів, що гиндича забилося туди, ховаючись від дощу; лис з опалу просто напорівся на нього. Що-ж мав робити, коли сама доля дарувувала йому цю здобичу?..

Це докраю роззброїло та зворушило батька. При всій своїй мудрості, лис не міг збагнути, чого хотять від нього. Адже був слухняний законам весільної природи, робив те, що вона наказувала, чого колись вчила його мати. Защо-ж його покарано так люто?

Батько взяв лиса на руки, притулив до свого обличчя, жалів та перепрашав. — Дуже мені прикро, дуже жаль мені лиса. — промовляв пестливо. — Я був дуже сердитий. Сильно вибив лиса. Дуже каюся та перепрашаю.

Лисиня, немов розуміло, — скімлило жалісливо, скаржучись, і ніжно лизало батька по обличчі.

Якось так склалося, що на другий день приїхав до нас контролер з головної контори. Нагодився саме, коли над лисом повисло Гамлетівське “бути, чи не бути”? Як гість, сів при обіді на батьковім місці. Лис, як усе, вплигом привівся звідкись, радісний.

скочив йому просто на коліна, думаючи що це батько.

— Пане Маврикій, що це? — здивувався той.

— Лис, пане Зигмунте.

— Радибога, дайте мені його. Та-ж це справжнє чудо.

Довго батько не міг зважитися на розлуку з лисом. Та тут вмішалися мати й бабуня; вчорашня подія... Лис, таки, надмір велике спустошення зробив у курнику. Рад-не-рад, мусів батько погодитися, з одною умовою, що наколи-б лис увірився Білинському, чи його дружині, той не віддасть його нікому, тільки верне нам. Білинський дав слово чести. Пам'ятаю, як сів у бричку, з лисиням на руках. Ми стояли на ганку, ледь гамуючи сльози. Довго, через плече нового свого пана, лис дивився на нас цікаво здивований, наставивши вуха. Доки зовсім не зник нам з очей. Ніколи ми його не побачили більше. Білинський не дотримав слова; небавком подарував його Кордюкову. Від Кордюкова лис перейшов до "ісправника" (на чальник повіту), а від ісправника до губернатора в Кам'яній-Подільській. І так, лотущинське наше лисиня, ненадійно зробило "казьонну" кар'єру.

Щойно губернатор оцінив належно його лисячий геній. — не віддав вже нікому. Як колись із батьком, — лис спав з ним в одному ліжку, їв з одного тареля. Час до часу лис пропадав десь. Губернатор визначав нагороду за знайдення лиса і лис знаходився. Такі події, здається, повторялися часто. Служба, просто, ховала його і знаходила, взявши нагороду. Дальший життєпис лиса мені невідомий.

Відколи, звадливий непосида, Лютостанський, "знатурившись", повихорився кудись із ферми, — пе-

ремінилося декількох економів. Тепер прислано з Теплика свіжого. Годі собі уявити історично-клясичніший тип польського “культуртрегера” в Україні, як цей Мар’ян Бжозовський. Це був дещо модерніший за Лютостанського тип “гокомана”. В тому стреміла ще остань неприторенного, хоч пополяченого, степового ватажка; комишника, паливоди; може нащадка якогось Гната Голого чи Семена Неживого, — хтозна?..

Селяни переказували легенду про гайдамаку. Лютого, що шився колись по ярах Балтшини та нападав на проїзджих панів. Спіймавши його та приборкуючи, хтось мав крикнути: Лютий, стань!

В Лютостанському бовталася, безсумнівно, душа балагули, почужена, але виросла з українського ґрунту, повна ще буйнорозгульної, степової владі.

Бжозовський був уже продукт чисто навітьний, синтетично польський. Огузкуватий головань, з круглою, віспуватою пикою, мутноблакитними, банькастими очима, рудий та гаркавий. Удесливо-підлипчатої владі, півграмотний чвань і стобреха, з претенсьями на інтелігента, носія “вищої культури” на “кресах” колишньої “жечипосполітої”, любив вельбучитися перед нижчими від себе. Руді віхтясті вуса, бундючно настовбурчені, додавали йому ще більш нахрапної самопевности. Символічний тип Заглоби, загально обмилуваний поляками, якого залюбки удавав із себе, кокетуючи ним потьське довкілля. Тож усі так його і звали: “новітній Заглоба”.

Один вус мав трохи підскубаний, в наслідок якоїсь непевної пригоди, чи недуги. Природа, удолвшись його таким виглядом, ніби зумисне назначувала цим моральні його прикмети.

Йшла чутка, що спершу колись, служив льокаєм у якоїсь баронеси, якій завдячував пізнійшу свою кар’єру, за “особливі послуги, чи заслуги”. Хтось йо-

го протегував у Теплику чи Печері, — це прикидало йому самопевности.

Обтертий сяк-так по передпокоях, приїхавши на ферму, з'являвся до нас у візитці, передавши попереду через Корнія свою візитівку: “Мар'ян Беліна-Бжозовскі”, зі шляхотською короною вгорі.

Пам'ятаю веселість моїх батьків з цього приводу.

Далі поскладав візити у всій околиці, у надлісництві та цукроварні; позатесувався нахрапом у всі товариства. Де його знехтовано, давши зрозуміти, що пороги зависокі для нього, — Бжозовський розповідав легковажно, що хоч його там дуже приймали та запрошували, але йому там рішуче не сподобалося. Про людей загально поважних в околиці, любив висловлюватись запанібрацьки, як про добрих знайомих, приятелів, хоч ті про нього ніколи не чули, або чули далеко непочесні речі. Словом, — справжній модернізований двійник сенкевичівського героя. Говорив, звичайно, вихвальцем, завдакувато й брехав не загикнувшись. Врядигоди улаштував у себе бучні прийняття з картами, п'ятикою. Запрошував заспіль усіх мужчин, навіть мало знайомих, а також завбачливо, мирового суддю, пристава та адвоката з Гайсина, Новака. Після цих знайомств ще більш завеличався.

Передплачував декілька часописів, журналів, яких не читав, але розкидав по цілому домі розгорнутими, немовби шойно відірвався від читання. Пускав ману, що мав вищу освіту: “Як боакохам, два рази сконьчи-лем університет, але після запалення легенів усе призабув”. Плів нечувані нісенітници, вживаючи слів, яких не розумів; коли-ж його підіймано на глум, викручувався, що сказав це умисне, “для фацеці”, щоб товариство посмішпи. І дійсно, усі сміялися, підкепковували з “почцівего” (добрячого) Мар'янка, або “Бжоня”, як дехто пестливо називав його. Усе це йому не

важило нічого. Мав невразну владу. Ніякий глум, ані осуд його не діймали. Автім, загал товариства ставився до нього з поблажливим гумором.

Зате ненавиділи Бжозовського селяни. Ненавиділи стократь більше, ані-ж Лютостанського, в якому відчували лиш фізичну “гокоманську” силу. До Бжозовського почували якусь расову, органічну, відглибну антипатю. сполучену з презирством та личкованим глумом, як до “ляшка”, зайди. Прозивали: “рябий”, “хартавий”, “слинявий” та всяко непристойно, позаочі; увічі стримано-слухняні, удавано покірні.

А проте, Бжозовський не розбирався, як загал “гокоманів”; був на це, мабуть, залінивий, не любив псувати собі нервів. Гарапником орудував зрідка, залишаючи це своїм поміщикам. Лежень, розкошелюб (сибарит), з пухкими, білими, куцопалими руками нероби, любив панитися, поспати довго. Лісневича та приказчиків приймав ранком у ліжку, на т. зв. “нарад”, давав розпорядки та засинав знов. На господарстві сяк-так визнавався, радючись у всьому та слухаючи батька, вислуговувався Лісневичем.

Вічно підв’язаний, зі своєю невідлучною невральг’єю, півглумливо усміхнений, Лісневич вислуховував навстоячки розваленого у ліжку “зверхника” та гарував за себе й за нього. Увечері заходив до нас змучений, з притаманним собі, скептичним гумором; переказував усякі витівки Бжозовського.

Той, присуті, ледач і нездіб, нетільки вислуговувався хворим, культурним Лісневичем, але ще й присікався раз-у-раз до нього, набундючено висловлював своє невдоволення. Звичайна ворожість навігласа до інтелігента, хамства до культури. Настирився виразно “з’їсти” його, як невелими наручного поміщика, що з мовчазним, але нескриваним глумом ставився до нього. Лісневич, як і батько, зразу пізналися й оцінили

“Мар’янка” як слід і відповідно ставились до нього. — Крий Боже, що за нахрапно-навігласний тип, — жалівся тихо Лісневич, посміхаючись в ніс. — Чиста назола якась, не людина.

Батько радив Лісневичеві перетерпіти до часу; робив заходи, щоб його перевести до канцеляр’ї, на свого поміщика; Бжозовському дав зрозуміти, щоб залишив Лісневича в спокої, проте, їти наудри з Бжозовським батькові не хотілося також; псувати собі спокій; тимпаче, що Бжозовський не робив йому ніяких каверз у суто “гокоманським” стилі, слухався у всьому, ставивсь шанобливо, навіть запобігливо. При всій своїй обмеженості, зміркував відразу, хто міг бути йому потрібен, або небезпечен. Його улипливість поруч нахрапу, була обчислена добре; не хотів мати ворогів серед людей, що могли йому однаково пригодитися, як і пошкодити. Батька він саме так оцінив відразу і поцілів влучно. Назверх, ніби простодушний дурник, мав доволі сприту та завбачливості. Півголоса шелестів про “Бжоня” поговорі доволі барвистий. Подейкували, немовби перед кількома роками розкидався великими грішми, з’явившись звідкись, буцім з закордону, гуляв та розбивався; що дійшов цих грошей нечистими стежками, обікравши когось. — можливо підчас свого льокаювання. Що десь на “півдні Росії” відсиджував у в’язниці, з якої втік, чи вибрехався, чи викрутився грішми. Хоч наявних доказів на це ніхто не давав, слава ня уперто йшла за Бжозовським. Ті, що знали дещо з його минулого, воліли передавати це півголоса, не бажаючи встрявати у будьякі пересправи з “почівим Мар’янком”. Був це тип, що побіч багатьох згаданих прикмет, окреслювався одним московським словом: “нахал”. Крім того тяглися за ним якісь темні, любасно-кримінальні справи, від яких, неначе-б, мусів зашитися у затишок ферми.

Мав біля сороківки, був нежонатий, розпусник і розсолода; зробив собі з прилюбу справжнє ремесло. Був один з десятків тисяч польських “почцівих Мар’янкуф”, “Заглоб”, “панекоханків”, що засівали Україну впродовж сторіч насильством, моральною та фізичною гнилюю, пранцями і дегенеративною байстручною. Усі свої справжні “таланти” Бжозовський мав змогу виявити й розгорнути щойно тутки, на фермі, як фільварковий сатрапа, — (“самодержець”). По ночах виправляв розбещені орг’ї, як за панщини, заманюючи дівчат та молодисьь “на службу”, при допомозі своїх підплачених заушників-приказчиків. Коли на фільварку, чи в полі, заглянув гарне жіноче личко, відправляв її зараз до себе “на роботу” в городі, в кухні, чи кімнатах. Обласкавлював жартами, ласощами, дарунками, споював та насилував. Коли натрапляв на рішучий спротив з боку дівчини, зневолював її силоміць, замкнувши на ключ двері й при допомозі нагая. Як правило, що пару місяців, відходила від нього вагітна служниця; приказчики привозили нову. Всьому цьому не було ні наситі, ні краю. Покритки приносили дітей, проклинали, подавали на суд. Бжозовський завжди викрутився,— мовляв, — чужі гріхи скидають на нього, тикав жіноці, чи дівці десять карбованців та викидав за двері, грозив що не прийме до роботи ні її, ні її рідні, гнатиме з поля та фільварку. Селянка лишалася з байструком, а “панч” гарцював собі далі, втішаючись серед поляків опіньєю неосудного “льовеляса” (бабія), нешкідливого брехунця йов’яльного Заглоби, якому “вшистко уйдзе” (все личить). І дійсно, — усі мерзоти проходили “Бжоньові” плазма багато років, завдяки часам та умовам. Розпусник, безсоромітник, любив навіть в товаристві мужчин, при картах, розповідати цинічно про свої любасні здобутки, почванити-

ся дотепом та перемогою на еротичнім змаговищі.

Ми, діти, не злюбили Бжозовського від самого початку, не могли заховати свого насмішкувато зневажливого ставлення до нього, хоч нас звичено змалку, бути чемними супроти дорослих. Може тому, що був рудий, що хартавив, сміявся слиняво через зуби, висовуючи кінчик язика; що челядь прозивалася з нього вороже й негарно, що балачки дорослих мимохіть оббивалися об наші вуха, а може тому, що діти, як і собаки, мають підсвідомий інстинкт відчування, — ми просто не терпіли “Бжозя”.

В мене він викликав підсвідому антипатію, брідь. До всіх зовнішніх його прикмет, домішувався чомусь давній звид пана Пшесмицького, запалий колись глибоко в дитячу мою пам'ять, з пригрубником та Амвросем разом. Тепер Пшесмицький втілювався мені саме в постать Бжозовського. Здавалося навіть, що він все мені таким увижався. Цього вражіння годі було спекатися. Мої наставлення й почування передалися меншим дітям. А проте, Бжозовський поводився з нами лагідно, приязно; намагався нас прихилити до себе ласкавістю та гостинцями. Сказав зробити нам в горді приладдя до-руханки, з гойдалкою, драбинкою, дрючком до лаження; ішов назустріч всім нашим забаганкам. Діти, як діти, — ми гостинці й усе інше приймали від нього та всеодно не любили далі. Ставилися чемно, бо мусіли, але почувань своїх не скривали. Ще найпривітніше ставилася до нього Устина; він також виявляв до неї найбільше симпатії, найчастіше обдаровував її гостинцями. Це дало нам приходу допікати їй, мовляв, “Бжоньо” її наречений.

Скільки вона витерпіла від нас черезте, скільки виплакала гарячих сліз, насердилася, наскаржилась мамі; скільки не карали нас за ню, — не помогло нічого. Розуміється, — в тій кампанії перед вела я; Івга

та Сташко були мої підголоски. Накінець Устя мусіла здати позиції, не маючи іншого виходу. Діти, проте, бувають безоглядно жорстокі й завзяті. Бжозовському так і не удалось приєднати нас; ми де могли вказували йому свою глузливу нехіть. Раз, навіть, я успів з Устиною, зіпхнувши його з берега в ставок, коли стояв з вудкою на краю муріжника й найменш цього сподівався. Ми дістали за це від батька, мусіли Бжозовського перепрашати, а проте, почуття злобної вгноби, що влетів по коліна в воду, залишилося нам. Закон антипатії виявився дужчий за прищиплювані нам поняття етичні та звичайну чемність.

Цейсамий закон казав нам дарити Чеслава безоглядною симпатією. Він, майже ніколи, не купував нам ніяких гостинців. Був милий, красивий, вмів гратися з нами, чарував нас українськими піснями, які ми любили та був втіленням лицарства, що найбільше нам імпонувало. Тепер бував у нас майже день-у-день. Приїздив верхи своїм Князем, снідав, обідав у нас часто. Інколи брав котрусь з нас на коня, їхав до Лотущина.

Була це для мене зворушлива радість. Карогнідий Князь, хваткий, голінний коник, ходив шляпом, мов летів на крилах. Я сиділа перед Чеславом на сідлі; серцевий легіт бив мене в обличчя. Чеслав давав мені деколи повіддя. Тоді здавалося мені, що не він мене, лишень я його везу на коні. Почуття певности і сили сповняло мене. Я була ще дитина, а проте, мріялись мені якісь далекі романтично-лицарські історії. Чеслав був героєм цих мрій.

У лісі він пускав Князя пастися; сам ходив поміж дуби, міряв їх обіймища. Я помагала йому, подаючи кінець сантиметра з другого боку дуба. Він стесував

сокиркою кору й вибивав на ній обухом номер. Мене чомусь огортав неспокій: невже усі ті дуби мають пошинати? Невже кожен з цих велетнів приречений на смерть?

— Авжеж, — зідхав, посміхаючись Чеслав, — Лотущин — це вже пеньківщина, призначена на зруб.

Не могу збагнути, як такий чудовий ліс можна вирубати? І, взагалі, пощо ліси рубають? Але ходжу за Чеславом зі счавленим серцем, міряю дуби. Потім сідаю на Князя. Чеслав веде його за повіддя й співає: “Лугом іду, коня веду, розвивайся луже...” Його молодий, гарний голос лунко лине по діброві. Мене огортає якесь радісне замріяння. Може перше відчуття жіночости, що ледь почина прокидатися в мені; щось солодке, несіміле і прекрасне.

Потім Чеслав сіда позад мене, пускає Князя повним шляпом. Летимо рівним, мов стріла, лісовим просіком; на кінці його рожевіє перед заходом небо. Дика радість лету конем серед лісу забива мені дух.

В останніх днях вересня, на батькові ім'янини, у нас, звичайно, гості з цукроварні, Мочілки, надлісництва. Приїздить також тітка Галька з Посухівки з дядьком Миколою, часом навіть, бабуня Амелька з Чаплею і Дорком, — дуже рідкі, рокові гості, вельми цінені. Старші грають у карти в кімнатах та “альтанках” (холодівках), молодь гуляє. Спроваджений на цей день з Ладжикина кухар, Геровський, творив всілякі чуда: пльомбіри, піраміди з тортів; пік на рожні гиндика, дич, курчата. Це було щось більше аніж Різдво, Новий Рік та Великдень вкупі. Ми навчалися для батька відповідних віршів з особливої книжечки, говорили їх зворушено, найчастійш кінчаючи слізьми.

“Ойче, стружо мей младосьці!
Як потенжна тва опека!
Ти ме серце і здольность
Кшталціш завше на Чловека” і т.д.

Тут мені голос починав тремтіти, хоч ті високолетні слова анітрохи не зачіпали моїх почувань, ні уяви. Мені хотілося висловити щось простіше, справжніше, щось своє, — я починала реви й кидалася батькові на шию.

Осені у нас бували чудові: соняшні, теплі, повні розспіваної, розбренілої тиші, — як увертюра до Бетговенової сонати. В городі цвіли ще троянди, повно було фльоксів, левконій, вербени, перістоповних, пречудових айстрів. З лісу віялася ніжно-терпквата пахоть первоосінньої в'яні. Розхвильованою рікою звуків вдивалася в ню Ліштова “Рапсодья” або “Ноктюрн” Шопенів. Вихоплювалися мрітно-танкові Штравсові вальси, здавалось, поривали у свій розколиканий ритм зодягнені в осінні барви дерева.

Грали, звичайно, напереміну: тітка Галина і дядько Антін. Відколи бабуня Амелька перебралася до нового дому, — теплицький фортеп'ян переїхав до нас. Це були справжні концерти. Тітка Галина виявляла усю свою незвичайну музикальність в Бетговені, Лішті, Шопені; Терпилівський неперевершено відтворював Штравса, Венявського. Його руки достоту танцювали по рухомім паркеті кляв'ятиру. Я не тільки слухала захоплено тієї музики, але й залюбки дивилась на його танцюючі руки.

Усі ходили, бігали по городі та лісі в легких, розвійних сукнях. У холодівках (“альтанках”) стояли столики з овочами, ласощами, напійками. По золотім осіннім дні надходив опалевий вечір в ярких коралях заходу. Потім наставала фіолетова ніч.

Ми з Дорком начіплювали, де-не-де, на куцах та

деревах колірові ліхтарики з паперу, із різдвяними свічечками всередині, що надавали городові феєричну казковість. Охоплені чародійним настроєм, ми шугали по ньому, наскакуючи раз-у-раз на якусь парочку, полохали нащленого Амура та нагадували, мабуть, закоханцям, каверзних гномів. Це нас дуже забавляло; ми тікали хихікаючи, ділилися пошепки вражіннями. Був нас цілий гурт з Терпиловськими та іншими дітьми. Ми вже починали-тямити дещо.

А проте, ті пропам'ятні батькові ім'янини закінчилися сумно. Бабуня Магдалина застудилася в той вечір, дістала запалення легенів, а через тиждень вже її не було. Лежала у своїй кімнаті, на покритім килимом тапчані, мовчазна й сувора, як колись, у старому домі лежав таксамо дідуньо Едвард. Тоді було мені три роки. З тамтого всього залишився тільки чорноцупкий спогад і батькове ридання. Тепер я дивилася на бабунин смертний спокій із зимувато-допитливим зацікавленням, начувшись вже та набачившись чимало смертей. Бачила пустку, залишену нею. Дідуньо Іван. Гадась. Марко, Буся, Петрусь... стільки живих людей поділося безслідно. Це відходила ще одна бабуня і більш ніколи не мала вернутись. Так близько з мерцем я зіткнулась уперше.

Похорон бабунин зробив на мене куди глибше вражіння, як сама її смерть. Спускання домовини в яму, кидання землі жменею, засипування могили... Лягла обіч дідуня Едварда, як в подружньому ложі, дивною примхою долі зведені знов до купи, погоджені врешті, примирені та об'єднані смерттю.

Проте, бабунина смерть нікого, здається, не порушила глибше. Принаймні я не спостерегла цього й сама не відчула також особливого суму. Ніяка тіснійша пов'язь не єднала мене з нею. Ніколи я не горювалась до неї, не зазнала її пестоштів. Часом увечері

зимою, вона брала мене до свого ліжка, під перину, читала мені “Рожу з Таненбергу”, — роман, якого я тоді цілком не сприйняла й не затимила.

Не знаю, чи відчула брак бабуні Івга, що жила з нею ближче? Тільки малий Сташко, хутко, якимось, по похороні, сидючи на своєму кріселку й не діждавшись довго сніданку, що бабуня було, усе першому йому несла, промовив зідхнувши: — нема бабунці.

Так. Була й перестала бути. Життя далі пливло своїм пливом; падали дощі, шуміли дерева, вечорами заходив Лісневич.

Батько читав нам братів Гриммів, Андерсена у московській мові. У польській їх не було й батько хотів нас привчати до “державної” мови, з якою колись ми мусліли невідхильно зіткнутись.

Гарно видані, з ілюстрацьями, книжки, ті приваблювали своїм змістом та малюнками, зокрема Андерсен. “Дівчина із сірниками”, “Ракета”, роман паперової танцюристки з олов'яним вояком, зворушували мене до глибини. Проте, найбільш інтригувала пригода химерної королівни з пастухом. Їй конче забаглося тараккальця, що зробив собі пастух та нізачо не хотів продати його королеві за гроші; погодився віддати лишень за її цілунок. На малюнкові, оточена придворними дамами, що закривали її своїми шаллями від очей короля, королівна цілує пастуха, який тримає у руці тараккальце.

Сташко, що був обізнаний зі змістом казок, приглядаючись раз до малюнка, бузим прочитав наголос по-російськи: “руская бариння цілується со свіняком”.

Згодом прийшла черга на Гоголя, також у московській мові, “Оповідання на хуторі поблизу Диканьки”. Лежучи всі четверо після вечері упідбіччю батька, ми слухали з нагугою, схвильовано “Вія”, “Страшну пімсту”, пригорнуті щільно до нього, доки під го-

мін читання, не засинали почерзі. Потім батько роз-носив нас по наших ліжках.

Стояли тихі, морозяні, зоряні, або білі, місячні ночі.

Десь у цю пору, померла в Одесі прабабуня Свйонтковська. Залишила у спадщині мамі (своїй по-хресниці) деякі статки, що довго їхали поїздом з Одеси до Губника. Були це правдоподібно, одноліткі покійної старушки, дуже старочасні статки, що мали радше моральну вартість, а не матер'яльну. Внесли до нашого дому трохи цупкої старосвітщини, дистинованої романтики й задхлості.

На мою долю припав також один заслужений спорудок призначений прабабкою для мене, — невеличкий столик із засованокою, а в ній ще декілька переділок та схованків. Здається, — ніщо не могло бути краще допасоване до тодішніх моїх мрій та наставлень, як цей прадідній спадок. Усі мої сентиментально-збирацькі нахили знайшли у ньому свій щасливий спуск. Він перевернувся хутко в своєрідний музей. чи пак збірню всякої покиді: списаних пер, поржавілих цвяхів, шпульок від ниток, гудзиків та папірців. пови-збируваних по всіх-всюдах. Речі ті зворушували мене своєю покинутістю, зайвістю, людським забуттям та байдужістю. Адже-ж колись були нові, вартісні, зберегалісь в пошані. Тепер вихісновані, непотрібні, валялися викинуті безжально. Вчулена в їх трагедью. я співчутливо підбирала усе це й ховала у столик. з почуттям доконаної добродійности; майже реально відчувала їх радісну вдячність. Був це своєрідний поганський анімізм, що й досі таїться в моїх мряковинних нетрях, — прив'язання до предметів мертвих, як до живих істот.

Крім них, у столику накопичувались мої зрисовані зошити; черевата засованка пучняніла з дня на день; врешті тратила всяку спромогу зачинятися. Тоді батько брався робити в ній порядок. З притаманною йому делікатністю, щоб не вразити моїх почувань, відбирав усе зайве барахло намагаючись переконати мене, що уся ця шуплать не має ніякого значіння, ані почуття. (Господи, як він умів мене розуміти!) Я стояла обіч, помирена з його слухністю, подекуди навіть вдячна йому за це, що сама не в силі була зробити; проте жаль стискав мені горло; я насилу гамувала сльози.

— Нехай цей жолудьок, таточку, побуде ще трохи і це блакитне скелко, — просила несміло.

— Ну й нащо воно тобі? Таких жолудів маєш повен діс, а такі черепки валяються по всіх смітниках.

Я благально поглядала на батька й мовчала, стримуючи сльози. Він не знав, що це пам'ятки; цей жолудьок він сам дав мені колись, піднявши на стежці, а скелко — це ж з розбитого нашого кльоша, ще з тамтого дому. Хіба ж це не клейноди, не талісмани? Батько, видно, здогадувався та залишав їх ще у засованці.

Це перечулене ставлення до мертвих річей, не заваджало мені поводитися нечесно, а то й жорстоко, з меншими сестрами та братом. Устину я човпла “законно”, таксамо, як Нуко Вацка, правом старшости, проробляючи спіль з нею “експерименти” зі Сташком та Івгою. Ми лякали їх заєдно бабуниною душею.

Коли у домі звечоріє, сутінь позаялга кути; мати десь у городі, чи на обійсті, — ми замикаємо їх у нашій кімнаті, де жила з нами та померла бабуня, стаємо потойбіч дверей і гудемо в щілку: — бабунина душа стоїть за грубкою, бабунина душа вилазить з під ліжка...

Сташко, той зразу наробляв такого репету, що збігалися всі домівники й ми діставали за своє. Зате бідна Івга, коли була сама, — стояла нишком, притулена до дверей, не випустивши й пари з рота. Можна собі уявити переживання шестилітньої дитини, замкненої в півтемній кімнаті, сам на сам, з бабунинею душею, коли нам було моторошно у другій світлиці. Був це з нашого боку, той особливий дитячий садизм, спонуканий цікавістю досвіду, що нерідко штовхає дітей до злочинів. Первісна цікавість дикуна, нічим не зв'язана з етикою культурної людини.

Крім цього ми ще й використовували Івгу у всяких дипломатичних посольствах до батьків. Коли самі не могли домогтися чогось, — виряджали Івгу. Вона-ж була загальна люблениця; як не виблагом, то вимогом, добивалася свого. Розкинувшись горілиць поперек ліжка, канючить маму довго, благально:

— Мамочко, ми тільки трошки пійдемо надвір по гратиша. Прошу наш пуштити. Шлово чешти. ми не пожаштуджуємошь.

Мати має свою слушність і не дає згоди. Надворі вошко, вітер, болото, ми кашляємо.

— Даремне не морочіть голови. Грайтеся в кімнаті.

Тоді Івга встає і кида рішуче:

— Ет, що там говорити! — За п'ять хвилини нас вже нема у кімнатах.

І ось Івга стоїть за дверима замкненої спальні, а ми лякаємо її з безпечного місця бабунинсю душею. Не діждавшись жодної реакції з її боку, відчиняємо двері, хватаємо її в обійми, цілуємо зі співчуттям та подивом для її відваги. Інша дитина поскаржилабся мамі, — Івга ніколи.

По п'ятидесятьох роках питаюся її: — невже тоді не було їй страшно?

— Ще й як! Я боялася до божевілья. Серце з жаху завмирало в мені. Я стояла за дверима, притулена до них, заплющивши очі, не дихала. Але кричати було соромно, як боягуз та мазій Сташко.

Так, Івга мала мужню та шляхетну вдачу. Цим, власне, роззброювала й перемагала нас. Ми мусіли хутко занехати цих “експериментів”.

Цей осені панна Зоф'я вже до нас не ходить: — день-денечки біжимо до неї.

Михаловські живуть у домику, де колись жили Іванови — поряд з Лісневичами. Панна Зоф'я має свою маленьку світличку, — це разом наша школа. Колись у ній лежав розбитий поразою Іван Іванович та грав з батьком у шахи. Пригадую собі докладно де стояло його ліжко, столик і кріселко, на якому сидав завжди батько. Пані Іванова ставила на столі полумисок свіжих пиріжків з капустою та м'ясом, частувала нас чаєм пахким і гарячим. Це були надзвичайно смашні підвечірки, з гутіркою дорослих, з шипінням самовара. Ванька літав по кімнаті, красунь Ілля мрітно бренькав на гітарі, Машутка в блакитній суконці робила паперові квіти.

Моя пам'ять особливо вражлива на всі давні враження. Усе минуле овіває мене завжди дивною тоскою. Все це, здається, далекий, імлістий, але дуже теплий і приймний сон... І коли, оце, сиджу при столі, в світлиці панни Зоф'ї, пишу диктаг під тихий її голос, а дощ дрібненько бреньчить у шибки, — мені так живо пригадується шипіння самовара й привітно-бадьорий голос Іванова: — “Міласті просім, міласті просім! Садітес, Едуардов!” Мені тоді було три-чотири роки, а проте, вражіння стоять незатерті. Устина всього цього не знає, не тямить. Сиділа ще на руках у

Варки. Я знаю, що Іван Іванович давно вже помер, лежить у землі. Машутка вийшла заміж та приїздила до нас просити на весілля. Була нетака, як перше; у шапочці та шубі, виглядала більша, чужійша, зайнята собою та своїм нареченим, з борідкою, в окулярах. Я сплакалася тоді, залізиши в куток, сама не знаю чого. Чогось жаль було. Це також вже діялося давно. Пані Іванова та хлопці невідомо, де тепер.

Усе це примріялося мені в цю мить так реально, що забуваю зовсім, що це школа, що пишу диктат. Зовсім механічно записую слова, що диктує панна Зоф'я, а думки мої все біля тамтого. І тому, що це було, минуло й не вернеться ніколи; що все міняється вічно, проходить; що люди від'їздять кудись, умирають, — мені так певимовно жаль. На зошит починають капати сльози, — прокляття цілого мого життя. Дарма намагаюся заховати їх, закриваю рукою; вони нахрапом котяться, розмазуються по зошиті, розтікаються синіми плямами. З диктатом робиться щось неможливе. Крім того, — ніс. Проклятуший, ненависний ніс! Мушу ним шморгати з усієї сили. Устина на все це позира нахрапно й дурнувато сміється. Копаю її, з пасьєю, під столом ногою. Панна Зоф'я спостеріга також. Починається допит: — чого я плачу?

— Таксобі.

— Може тебе болить що? Може хтось тобі заподіяв кривду? Скажи. Певне Устя щось тобі зробила?.. Усе це з пестощами, з гладженням голови.

— Ні, таксобі.

Бо й що можна сказати?..

Але охота плакати розбира щораз дужче. Губиться навіть первопричина мого зворушення. Її заговорили, затуркали, засміяли, зацілували. Плачу вже для самого плачу, розжалоблена вкрай, запійно і з насолодою. Незугарне, дурне становище.

На щастя, в сінях і на подвір'ї счиняється галас. Чути скажений вереск, лайку. Кидаємося всі туди. На подвір'ї стоїть сторож Михаловських, Явтух, заляканий, тихий чоловіча; в однакій мірі злидений і темний шелешко. Новий помішник Бжозовського, Верешинський, (батько таки домігся, що Лісневич тепер сидить в канцеляр'ї, має спокійну працю), здоровило у бурці, сперезує його раз-у-раз гарапником по голові, по плечах. У Явтуха струмочить з носа кров; він обтира її рукавом, стоячи покірно, а той верешить і лупить. З сіней вискакує Михаловська (сестра панни Зоф'ї), кричить: — “Я не дозволяю бити на мому подвір'ї. Маєте собі для цього фільварок, а не перед моїм домом”. — Верешинський щось їй відповідає і далі піжить Явтуха нагаєм.

Чую і знаю змалку, що “пани” б'ють “мужиків”. Це всеодно, що грати у карти, їздити на полювання. “Мужики” ніби й є для того, щоб їх бити, а “пани”, щоб виконувати це геройське діло. Раз-у-раз оббивається об мої вуха: — “Ох і дав-же я гадині лупня!.. Не забуде до смерті”. Або: “Я його гарапником, а він ще й роздзявля пику. То так збив гада, що той аж упав. Знатиме, як гавкати до мене”. “Я бабу гарапником, а вона з писком: — яке ти маєш право мене бити? — Скаче мов ця гадюка до очей. Та я вже не жалував ні руки, ні нагайки. Бив, доки баба не зомліла та водою її відливали”.

Це так чваняться між собою “гокоманер'я”, паничі фільваркові, зібравшись при картах, при чарці. А мужики поміж себе на дозвіллі, або у пекарні вечеряючи: — “Наївся я цих помордасників за всю свою службу... Що-б стільки карбованців, — багатієм був би...” “Пусто й дурно набив мене гокоман, два зуби як не були в роті...” “Так її збив гокоман, що рік від...

лежувалась...” Гудорять про не мов про дощ, пожежу, неврожай чи іншу неминучість.

Але це уперше бачу, як “пан” б’є “мужика”; доросла людина — дорослу людину. Одна гатить галупником, — друга стоїть покїрно, сприймаючи удари; не відбивається, не захища себе, тільки мовчки обтирає кров, не рухаючись з місця. Нїяк не можу збагнути цього. Вся трушуся з обурення, люті; чую, як кров залива мені мозок, порушує усю мою глиб.

Цієї осені мати заходилася також вчити нас грати на фортеп’яні. Це ще одне поле моїх сутичок з нею. Музику люблю та маю сякий-такий слух, але витарабанювати годинами бездушні гами, — кидає мене в драковитий стан. Люта, як сам гедз, луплю по кляв’я турі, — фортеп’ян реве, стогне, мов катований звір. Мати також дратується, лупить мене по руках та хвилюється. Йї, сердешній, нїяк не таланить зі мною, — я не переносу її навчання. — Що то за наука з мамою?!...

Устина слухняно вибубнює всі гами, хоч слуху у неї аніже.. П’яністка з неї не буде. З мене може-б щось вийшло, коли б... Тимбільша досада бере маму. Бо тільки й пантрую, щоб присістися до фортеп’яна, коли нікого нема у кімнаті; спершу одним пальцем, а далі обома руками, ріжу всі українські пісні; які знаю, аж гуде. Коли тільки хтось почує, — тікаю. Мати хвата мене в обійми, благає, щоб я вчилася музики. Без знання теор’ї, без школи, ніколи не гратиму добре. Розчулена та зворушена, прирікаю їй уро, чисто, що місяць гратиму спокійно, хоч дотримати тієї обітницї мені дуже важко.

І тієї осені почали рубати Лотущин. Це куди більше вражіння робить на мене, аніж смерть бабуні. Ло-

тущин чудовий ліс, розкинутий на сусідніх пагорбках, напроти Кошурова; колись одноціла з ним, могутня діброва за часів Коліївщини. З неї лиш край Кошурова лишилися старі дуби. Саме про Лотушин можна співати: — “Чорной хмарою діброва..”

Давньовічні, кремезні дуби стоять одалік один від одного, тільки рукаючись розлогим гиллям. Між ними стеляться килими шовковистих трав, рожевіє купками чебрець, де-не-де визира смуглявий боровик. Ми ходили з батьком туди по гриби й суніці. Далі на захід, за дібровою, знімається темною стіною буйний густоліс: вигончасті граби, берести; серед них таксамо вигнані угору стоять дуби стрункі, мов свічі, — матер'ял будівельний, дорогий, що йде заграницю, до міст.

І ось тепер рубають Лотушин. Здалеку, з Кошурова, видно, як вищерблюється поволі діброва, обголений зруб врзується в ліс, неначе чорна заводь, все глибше та глибше. Для мене це тиха і глибока драма. Перекортіли навіть, на деякий час, дослідно-розвідчі походеньки з Устиною. Ми тепер з нею почали злигуватись, водити компанью не тільки у каверзах супроти Сташка та Івги.

Взагалі, у житті мому наступили непомітні, але великі зміни. Щось несподівано перемеженилось в мені. Спокійне плесо моїх думок, з цілою романтикою першого дитинства, змутилося нараз, як ставова заводь від кинутого знічевя камінця. Камінець кинула Устина.

Досі, якимось, нас не в'язали тісніші взаємини. Владчі наші, замилювання, були зовсім ріжні. Я все відчувала над нею свою інтелектуальну перевагу, ставила до неї дещо звисока, недуже коректно, хоч вчилися ми однаково, по одній програмі. Невелика ріжниця віку (рік), що була між нами, тепер майже зникла. У нас появились раптом спільні зацікавлення, почали

кортіли заборонені речі. Інiцьятива пiйшла вiд Устини. Вона, взагалі, була реалістичнiйшого наставлення вiд мене. Заявила мені раз, з мiною всезнайка, що у нашi кухарки, Антосі, буде дитина.

— Звiдки ти знаєш?

— А хiба-ж не видно, який у неї великий живiт? Придивися.

Я стояла, як вкопана; нiби правець сцiпив мене всю.

— Ти думаєш, що це правда, що кажуть про чорногуза? — продовжувала вона з вiдтiнком глуму, спрямованого просто в мене. Принизливе, образливе почуття темного незнайка, уперше поставило мене супроти Устини в нестерпне положення. Вона сміла знати щось бiльше за мене!.. Я мала охоту обголомшити її, як звичайно.

Вiра в чорногуза давно вже була захитана в мені, тiльки нiяка iнша "доктрина" не заступала її мiсця. Устинине вiдкриття витяло мене обухом по тiмні. Мабуть Коперник не зазнав бiльшого душевного струсу, вiдкривши гелiоцентричну систему нашого свiта. Оговтавшись з першого вражіння, я попала в гарячку шукання вiдповiдi на настирливе: "як", "чому". "длячого"? — що штовхали мене на шлях всiляких роздумiв, здогадiв. Кортіло звернутися, як усе, до батька, за роз'ясненням, а проте, щось стримувало; якась перша несмiливiсть, нещирiсть, чи недовiр'я. Адже досі я все пхалася до нього з усякими питаннями, ставлячи його нераз в клопiтне становище; не тямилу дражливості цих питань. Тепер я вже перечувала, здогадувалася iснування захованих, заборонених правд, пiзнання яких тимпаче кортіло. Питати про них батька, матір чи вчительку, нiяк не випадало. Ми вже тямилу незручність такої поведiнки. Втiм, було нам наручнiйше вдавати перед батьками наiвнiсть незнайкiв. Ми

пустилися освічуватись на власноруч. Найсолодше бо осягати пізнання самотужки, коштом власних дослідів та спостережень. Ми нишпорили по курниках, оборах, усіх всюдах. Підглядали, наставляли вуха, де лиш щось не про нас говорилося, чи робилося. Ньюшили, кметикували. Почався неспокій статтевої цікавості, жага неприторенної, наявної правди. Нас оточував зви-чайний звірячий світ: кури, свині, собаки, коні, корови і врешті люди. Скрізь нас було повно, де треба і не треба, дарма, що нас проганяли. — Вас тутки так треба, як торішнього снігу. — чули ми раз-у-раз від сторожа, або кухарки. — Вишкрябуйтеся, ато скажу пані.

Ми, з виглядом непорочних янголів, те й робили, що підглядали та “мотали на вус”, дві хитромудрі “здиги” (мамин вислів), пройдохи, ділилися раз-у-раз здобутками своїх дослідів, злигані, як пара лисих ко-ней, тримались тепер купи.

Мораль і духовість моя в той час вступала на до-сить розхитаний ґрунт. Никаючи й підглядаючи скрізь усе, що нам заборонене було, ми вибріхувались без-лично перед матір'ю, божилися, гримаючись в груди, занедбували науку, немилосердно дрючили малого Ста-шка, лякаючи його всяко, підмовляли чистосердну Ів-гу на всякі каверзи, радше робили їх самі, а на ню звертали, знаючи, що їй буде прощено хучій, аніж нам. Словом, мораль наша була в найбільш оплаканім стані.

І коли ми личкувалися байдужно-невинними ягнят-ками, водночас ніщо не могло заховатися від нашого зору, ані слуху. Не заховалось і те, що робилося з ма-тір'ю.

Ми чули, що лікарі заборонили їй мати більше дітей, зогляду на недугу серця. Тепер ми помітили зразу її хвилювання, підхопили балачки з Лісневич-

кою; були вже такі хитромудрі, що робили висновки з декількох слів, недомовок, натяків. Бачилось, — у нас буде нова дитина й мати її не хоче. Усе це разом непокоїло й журило мене.

Пам'ятаю, — мати сиділа з Лісневичкою у вітальні; вишивали, балакаючи про щось недомовками. Врядигоди, Лісневичка наливала до склянки якийсь червоний настій з пляшки та подавала мамі. Потім мати лежала непритомна на канапі, Лісневичка клала їй на голову та серце компреси.

Батька тоді не було. У Пушення вирудився в довгопуть, на південь України, до Бірзули, Балти, Голти та Олисавети, де весною відбувалися великі, річні ярмарки, згін волів та коней. Батько поїхав купувати їх до маєтку. Майже два місяці не було його дома.

Довкола йшли поруби лісів ближчих і дальших. Наша Олександрія лежала саме в осередку великих, старих дібров: Лотушин, Гаражин, Даровий, Великий та Малий Довжок; на східньому овиді, проти нашого ганку, синіла хмарою Зятківенька дубина. Чеслав перебрався на ферму, щоб доглядати порубів, мешкав у гостинних кімнатах нагорі старого дому, де мешкав та помер дідуно, харчувався у нас та просиджував весь свій вільний час. Мати грала на фортеп'яні, він співав: “Там, де Горинь круто в'ється..”

Інколи, утрійку з Бжозовським, їздили на засідки; привозили пару забитих зайців, часом козла. Деколи Чеслав з мамою їздили саночками й Князем на проїздки. Приїздили до нас його сестри, залишались по декілька днів; мати дружила з ними. До Зосюнці залицявся Бжозовський, хоч казав, що вона погано “скомплікована” в поясі.

Ми вчилися, пустували, уладжували театри й тужили за батьком. Починалися весняні розтопи, хляка. Порозливали наші степові ріки: Бог, Соб, Кодима. Ін-

гулець. Від моря потягало вологістю й весною. Батько не вертався, не було навіть листів від нього. Мати журилася, не знала, що з ним, куди депешувати, що його забарило так довго? Аж у страшний понеділок приїхав; змучений, оброслий, загорілий на степових вітрах. В дорозі лучилася йому гайка через грузькі весняні шляхи. Волів мусів завантажити в товарову валку. Сам їхав кіньки, разом з табуном, що гнали його погоничі з кінським отаманом, колишнім нашим возієм, Ониськом Колосом.

Помимо втомливих мандрів на дошах та вітрах, батько вернувся здоровий, бадьорий. Мав змогу налюбоватися степом, буйною природою півдня України. З теплими вітрами летіли від моря ключі журавлів, диких гусей, табуни качок, черногузів, всякої степової, перелетної птиці. По ярмарках назбирав силу вражінь; зіткнувся з безліччю ріжновсяких типів з цілої України: буйнорослі степовики з хуторів, балок Херсонщини, відріддя давніх запорожців; німці-кольоністи, греки, москалі, поляки, пани та підпанки, юрби гоніїв худоби, цигани, конокради, з неминучою тічкою жидів, — збрід всякого людського наплоду. Окрема порода так зв. “ліверантів”, балагул, “гокоманів”.

Якийсь шляхтюра пристав був до батька, почувши його прізвище: — “А з яких то, пан добродзей, Домбровських? Бо я тиж Домбровскі”, — представився чванливо. — Може ми свояки?

— Домбровських багато, — каже батько, — та з мого роду, тільки я та мій син.

— А може “акурат”, ми з одного роду? — не відстає навратливий тезко, радий породичатися та, мабуть, випити з тієї оказії. Батько весело погляда на нього. Голова гарбузом, пительгузей, чорнявий; під задертою кирпою два щитинясті віхті. Чистокровна

“гокоманська” порода. Гарапник стирчить зза халяви. Вирачкуватими очима дивиться самопевно.

— Ми навіть подібні на себе, — завважує вдово-лено. — “А чим-же се, пан добродзей, печентує?”

— Гербом “Забавою” — відповіда батько.

— Як, як?.. “Забавою”? Еее, ні! — змахує легковажно рукою, розчарований тезко. — А я “коцьо мордо і шпагатем” (котячою мордою та шпагатом) — кидає гордовито й заспокоєний врешті іде собі геть.

Великдень сього року порань, — ще тань весняна не сплила якслід. Святами провідує нас несподівано Мина, наш милий давній слуга, ще з батькових парубоцьких часів, коли шіснадцятилітнім хлопцем прислужував йому. Потім мати вимуштрувала було його на льокайчука (без цього-ж ніяк), навчила його говорити по-польськи. Зразу Мині незовсім ішло з тією мовою. — “Пан Пшибишевські просілесь, жеби пан пшищедлем”, — слухняно звідомляв. Батько затулював вуха і кричав: — Говори, дурню, по-свому.

Згодом жвавий, здібний хлопчина, таки засвоїв собі добре цю мову. З мамою говорив по-польськи, з батьком по-українськи, з нами по-ріжному. Раз навіть спитався Устину: пуркуа тю плачеш?

Коли закінчив двадцять перший рік, — пішов у москалі, ревно оплаканий нами. Відбувши військову службу, додому не вернувся, залишився в Могилеві подільським в’язничним вартівником. Згодом дослужився в’язничного наглядача (“тюремний надзіратель”). Те, пер сидів на ганку огрядний, русявий мужчина, років двадцяти восьми, у зеленій “казьонній” куртці, з золотими гудзиками, при голиничку. Окремезнів, полисів. “Гаспадин Слєпка, Міна Семьоновіч”. Говорив тільки по-московськи. Забув нетільки по-польськи, але й

по-свому, по-рідному, як звичайно кожен виходець із села, що пішов до війська, чи у місто, відкидався від свого.

З колишнього нашого Мина залишилася тільки простодушна, щира посмішка на круглому обличчі та сірі, веселі очі. А проте, вітаючись, поцілував батька в руку. Приніс нам цукорків, мамі букет жоржин. Попиваючи чай, оповідав про свої службові справи, про Могилів. Батько розпитував та слухав уважно. Коли Мина пішов, завважив із сумом: як ця військова служба калічить наших хлопців. Пішов “у москалі”, покинув село і зразу забув свою мову. Ще трохи і з нашого Мина стане якийсь Слепшов, або Слепкін.

Арно відгуляв також свою молодість. Це вже підстарковатий, статочний мисливець. Колишні свої юнацькі пригоди, з Дзяворком та Співаком, згадує, мабуть, як поважний професор шалені часи студентські. Життя навчило його скептицизму: хоч Арно по владі оптиміст і романтик. Колишнє довір'я й приязнь до людей давно вже розвіяла жорстока дійсність. Скільки разів пусто й дурно, без вини, збито його, просто зганяючи на ньому, як на собаці, свою людську лють. Скільки разів копнуто його боляче, коли в пориві широкі любови, кидався людям на груди, або лизнув ніжно в руку, чи обличчя; за той найпалкійший вияв його собачої відданости. Переконався, як мало в світі зрозуміння для справжньої, щирої приязні, на яку, мабуть, один пес лиш спроможний. Люди — ті чудові геньї, що вміють промовляти, солодшими за масло голосами, запах і краска яких, так приваблюють простодушну собаку, — це-ж найжорстокійші, безжальні тварини.

Роздумувати про це, Арно має щойно тепер час

ї змогу, коли пан рідше, чомусь, кличе його на полювання і Арно чимраз більше відчува свою зайвність.

Поводяться з ним часто надзвичайно брутально; от хоча-б такий Корній, або Дарка. Він добре звичений пес, ніколи не дозволив-би собі такого.

Хто турбується, чи він їв шонебудь, чи голодний? Правда. — пан часом питає Корнія, якому наказано щодня приносити собакам з “казарми” відро масної кулеші, або галушок, що лишують “казармани”, чи пак “строківці”. — А ти собакам давав їсти? — Давав, прошу пана. — не загикнувшись, відповіда Корній. — Бреше! — гавкає Арно, дивиться панові так вимовно в очі й покручує хвостом, аж дивно, як він цього не тямить, цей двоногий бог? Навпаки. — приймає Арновий протест, як вияв радості й вдяки. Ох, з цим розумом людським не такий гаразд, як здається молодим, наївним псам! З добротою ще гірше. Радше більш жорстокости й химер, ніж доброти й мудрости.

Бо що таке — мудрість? По-собачому — це й є доброта. А де-ж вона у людей? Ось, коли Арно прийшов до Корнія з докором за нахабну брехню й, дивлячись йому пильно в очі, прихилив голову, щоб ліпше чути й питає гавкнув, мовляв: де-ж той твій куліш? Корній, не сіло—не впало, хлюпнув на нього окропом. На жарт! (Люди так жартують.). Чи-ж можна собі уявити щось нікчемнішого?..

І коли він, старий, культурний пес, залентував з болю та образи, на все обійстя, — челядь реготалася з дотепної Корнієвої витівки. Ще й глузували з Арна, мовляв: дійсно гаран, гарний, ха-ха-ха!

Що з того, що пан кричав на Корнія, замастив мастею опарене місце?.. Завданого болю ніхто не відверне. Мазь пекла ще дужче, проте, він не скімлив. — лизав панові ноги з вдячності за його ласкаву увагу.

Часом пан зливає з тарелів недоїдки, підкрішує

хліба й дає йому при обіді. Це не наїдок, це лиш поласувати, але яка-ж моральна вгноба! Обсмілений Арно, подражнений смакотою, пробує доправлятися більше. Вони сидять при столі, їдять такі божевільно запашні речі, а він такий голоден, що за кишки його тягне. Погавкує тоді дискретно, зазираючи панові у вічі, прихилил набік голову, бо довжелезні вуха гамують його слух; часом навіть дозволя собі покласти панові на коліна лапу. Це-ж не нахабство, це тільки дуже гаряче прохання. Часом дістає кусень хліба помашений "сосом", але частійше його проганяють за нечемну поведінку при столі, ще й з копняком Корнія за дверима. Нема-бо гіршої паскуди від льокаїв, — думає з огірченням Арно.

Життя дало йому багато пізнання, навчило повздержливости, недовір'я, з полиновим посмаком у серці. Так з радісних оптимістів, стають згодом понурі песимісти.

Але що робити з невилічним оптимізмом, якого ніякі полини життя несили заглушити? Доволі комусь погладити Арна, промовити ласкаве слово і він все прощає, усе забуває, навіть Корнієві. Він знов тойсамий юний оптиміст; з радісним скімлитом кидається до ніг, ласиться, вивертається горі черевом, дивиться так любовно та благально в очі, немов каже: який я щасливий, який невимовно вдячний за цю ласку. Я віддаю тобі аж до безконечности і за це нічого не прошу, навіть їсти, тільки трохи тої доброти і ласки. Та, ба!.. Якби то люди тямилі собачу мову!..

І Арно знов скептик, прогнаний усоте за порив свого дурного серця. Сумний, неситий ховається від мух та спеки в кущі бозу й віддається єдиноласкавим пестошам Морфея. Переживає у сні найщасливіші хвилини минулого. Радість молодости, її п'яні жагучі пориви. Через сон гавкає весело, біжить та радіє.

— Арнусь, Арнусь! — гукає хтось його. Він, сам його обожуваний пан. Що за солодкий, давноминулий сон!

— Арнусь, Арно! Де ти?

Арно схоплюється, закидає вуха і сам їм не вірить. Невже це не сон? Його кличуть справді? На ганкові стоїть пан, оперезаний набійницею, з рушницею, з сіткою через плече. Арно песиміст і скептик, божеволіє від наглого щастя. Стає враз молодий, як щойно в солодкому сні, бадьорий, запальний мисливець. Кров юна закипає в ньому. Він гавкає, підскакує, шаліє з радості. Дають йому миску кислого молока з хлібом. Їсть хапчиво, труситься із поспіху, щохвилини кидаючись до пана, вертається знов до миски, боїться, щоб дійсність знов не стала сном.

— Ні, життя таки прекрасне. повне прихованого, таємного чару, що так рідко дає себе пити, тимбільш солодкий і тимбільш п'янючий!

Молодий мамин Нептун, — той ще повен безжурної наївності. Просто дізе до людей, закопилівши в усміщці губу й примильно вишкірює зуби. “Собйордечка”, — як мати називає привітних собак. Чорний, гладкошерстий, з білими грудьми, доволі високий. Щось, може, по далеких прелках, трохи з дога, трохи з водолаза. Незугарна, дурна, гавкуча собака, такої веселої вдачі, як і його пані.

Коли мати йде з нами до ліса, — Нептун несе її пейчик, або торбину з ключами. Коли нема нічого, — бере краечок її сукні, несе, як паж, гордий і щасливий. Часом мати сіда на нього верхи, взявши його за вуха. Це для “Собйордечки” найбільша почесть і безмірна радість. Для нас також. Це буває, коли не йде

з нами батько, а мама може собі посваволити з Нептуном і з нами. Вона весела, молода ще.

Після денної спеки, коли йдемо до ставка купатись з мамою й Даркою, крім собак та Пилипа, біжить ще за нами дике козеня, — останній наш лісовий проросток. Завбільшки, як невеличкий заяць на цибатих ніжках. Жовто-буре, у темніші цятки, з білим опушенням ззаду. Головка достойна помазка Рафаеля, з великими очима й стрільчастими вухами. Бігає за всіма й пищить їсти. П'ять разів денно випиває миску молока, пасеться, їсть хліб, булку й росте як рощина. При столі пхає всім ніс під лікоть, домагаючись хліба. Премиле, пещене, як лис, тільки мудрощами негодне йому дорівняти. З Нептуном грається таксамо, гарцюючи довкола травника й волочиться скрізь за нами з собаками разом. Називається "Барбара". Хтось нам її приніс, малесеньке, мов котеня.

Ставок широкий, довгий неначе озеро, — верста від нашого дому. Звіддаля вже віється радісний подих води. Пускаємося бігцем з гори; втримати нас нема сили. На бігу скидаємо з себе "балагони" й просто кидаємося в став. Мати кричить в розпуці, що потопимося. Вона, як ця квочка, що висиділа каченята, сама пливати не вміє, тільки журиться на березі. Ми, дійсно, мов дикі каченята, шугаєм по ставку і ніхто не знає, коли й як ми навчилися пливати, пірнати? Вода за день злітепліла на сонці; нема більшої розкоші, як бовтатися в ній. Нептун купається з нами. Коли гулькне котре під воду, він кидається поперед Дарки й тащить нас за коси. (Аж ось коли ті коси пригодилися нашось). Це веселий спорт.

Потім Дарка стоїть на березі, молода, буйнотіла, з палкими, карими очима. Викручує свою чорну косу, уся смуглява, як ланка стиглої пшениці.

Після носатиці (сапу) стайні майже рік пустували. В них викопано майже на аршин всю землю, насипано свіжої; здерто дахи, стіни; покрито новим матеріалом. Усе обсіпано. злито вапном, формаліною. Тепер в стайнях повно нових коней, що батько купив весною. Сам він також має нову верхівку, білокопиту каштанку, химерну й норовисту, яку вибрав собі на ярмарку в Балті, назвав її "Фацетка", тобто Дженджеруха.

Подібний вдачею до неї новий наш роз'їздовий кінь — "Франт", на місці колишнього Залютинського. Карогнідий, звичайної бесарабської раси, межений потяговий кінь. — зате особлива коняча індивідуальність. Почуття незалежності й особистої гідності більше у нього, аніж у не одного нашого стовідсотковця. Коли не хоче везти, — нема сили примусити його до цього.

Ось батько має виклик до суду, на якусь там годину. Мировий суд у Ладжині часто розбира фільваркові справи. Під ганок жваво підкочується бричка, батько сідає і далі ні з місця. Франт танцює, прибираючи дрібненько ногами на місці. Новий возій батьків. Оника (замість Ониська), промовляє спершу до коня ласкаво, заохочує бігти, підбадьорує. (Батога Франтові краще не показувати.) Усі ті Оникові чемності не зворушують коня. Стоїть, як вкопаний, або гопцює, гарбає ногою землю, вибиває перед ганком яму. Батько нетерпій, починає й собі хвилюватися, позира на годинник; вже мусів би бути півдороги до Ладжинна; вихоплює від Оники батіг і піжить ним Франта скільки вже влізе. Ого! Кінь нетільки не рушає з місця, а ще й почина хвицатися, кидаючи задом, б'є копитами бричку, трохи її не поторощить. Попадає одною ногою за орчик; бричка скручується, хоче вивернутись, дишель стає сторчака. Саме у суді

повинна йти батькова справа. Франт і в тямці не має рушати в дорогу; стоїть, мов кам'яна статуя, тільки глипає на боки злющими очима.

Бжозовський каже принести Корнієві віхоть соломи, підпалює її киди її під Франта. Кінь шарпається три кроки вперед; солома горить під бричкою, Франт не рухається далі.

Батько мусів-би вже виходити із суду; лють і досада огортають його. По годині, надумавшись, Франт рушає спокійно з власного почину і доброї волі, та до Ладижина їхати вже годі.

Франт вміє втяти іще кращу штуку. Їдемо до Мочілки на дядькові Антонові йм'янини. Кінь навдивовижу смиренний, мов ягнятко, біжить від самого ганку, аж див бере.

Між Соболівкою та Мочілкою два глибоченні яри. Дорога згориста, стрімка. Щасливо спускаємося в яр. Франт чесно, без спротиву, везе на другу гору. Невже щось відмінилося в ньому? Але на пів гори стає: далі не бажає везти. Хоч плач, хоч стріляй до нього, — все даремне. Стає фаетоном поперек дороги, обернутий головою до возія, задом наперед; хвіст закручений якось догори, по-собачому, в очах пекельна лють. Не беруть його найувітливіші Оникові слова заохоти, ні найдобріша лайка. Несила його урахманити. Стоїть, туплює, гоплює і з його загартаченого вигляду видно, що годі думати про дальшу дорогу. Можна собі йти в поле, збирати волошки, або лягти у холодку в леваді, проспатися. А проте-ж нас чекають з ім'янинним обідом. Мати сідає на козлі, бере віжки. нам каже триматися міцно; Оника злазить з батогом, лівою рукою хвата за повіддя, правою тюжить пужелном Франта куди лиш попало: по голові, по ногах, по стегах. Видно, — лють його розібрала неменша, як Франта. Тоді кінь рішає помститися на ньому; рве раптом

із місця під гору, скільки вискочать ноги, таким скаженим чвалом, що Оника мусить залишитися. Та Оника встигає вскочити іззаду. Повіз летить з нами, мов бурєю пірваний човен, мечеться по цілій дорозі, ледь торкаючись колесами землі. Мати насилу вдержу віжки, нами кидає ніби пропасниці по всім фаетоні.

Влітаємо в Мочілку, як апокаліптична колісниця, запряжена двома зміями, що везуть приреченців на страту. Але ми всі захоплені, з мамою разом. Вжити таких вражінь часто не доводиться. Головне, — всі живі та цілі.

Приїздимо у саме обіддя. Нас чекали, невелим дивуючись; знають, що або Маврикій, або Франт занорувилися певне.

У Терпиловських саме усмагнули патлаті вишні, — для нас залася. У них справжній “садок вишневий біля хати”, і то чималий, та хочби одна черешня. У нас навпаки; — гаймін черешень і хочби одна вишня. Вони до нас їдуть на черешні, — ми до них на вишні. Літа, звичайно, гобзовиті у ягоди. Мати наварює собі у них вишневого варева (конфітур), повил, наробляє декілька десятків пляшок компоту. Тоді тиждень-два сидимо в Мочілці; частинно у Терпиловських, частинно в Жолобницьких. Вони на другому кінці Мочілки. У них великий овочевий сад; здебільшого угорські сливи, на які приїздимо також дещо пізніше. Дім місткий, з багатьма кімнатами, з великим сальоном. Чеслав мешкає з трьома сестрами: Ядзюнця, Емця і Зосюнця. Наймолодшій, — Зосюнці далеко десь поза тридцядку. Мають чимале господарство: свої коні, корови. Над стайнями розлогий під. повен свіжого, духм'яного сіна. Спати на поду, у сіні, — це також одне з найбільших раювань. Всю радість омрячає тільки Ні-

гер, — чорна, злюща псюра, що бігає попід стайню на прив'язі. Треба пантрувати пильно, щоб не зіткнути з ним ближче.

Садиба Жолобницьких має свій приваб, — Терпиловських — свій. Там менший сад та обійстя, зате своя компанья.

Літо у самій розновні. Жнива. возовиця, молотьба. У батька обтяж праці. У білій полотнянці, загорілий мов араб, він увесьденечки, як не в канцеляр'ї, то в полі, або біля машини. Перевірити робітників, роботу; шовечера виплата. Сотки заробітчан і тисячі карбованців переходять день-у-день через його руки. З нами тільки обідає, підвечіркує та вечеряє. Гуляшого часу має тільки, що в неділю. Заробітчани знаходять його й дома. Часто й підчас підвечірку виплачує їм гроші.

Ось не встиг ще випити молока, — до ганку наближається двох косарів у білих сорочках, в постолах, колошнях.

Батько знає всіх майже людей; задалегідь шукає прізвиськ їх у книзі. Напроти сидить Сташко; підвечірюючи, приглядається поважно до батькової праці. Косарі зупиняються біля ганку: перший скидає бриля, здороваючись, відкрива лисину. Тому, що батько підчисляє, не може відповісти на вітання, — виручає його чемно Сташко.

— Деньдобрий тобі, Лисанюче! — каже поштиво.

В той мент і другий косар скидає бриля, також лисий.

— Деньдобрий вам, Лисанюки, — спокійно поправляється повшук. Він, очевидно, гадає, що всі лисі називаються Лисанюки. Селяни регочуть, батько також не годен втриматися від сміху.

У неділю ми весь день із батьком. Добід сидимо всі в городі. Мати любить свій квітник, батько щепами, що насадив, виплекав своїми руками і вони вже починають родити. Мати засіяла на великій площі так званий "мавританський килим". Він, дійсно, неначе пребагатий, ріжноквітний, ріжnobарвистий килим. Пахнуть резедою, матвійкою, горошком, горлицями.

Усі ми розмилувані в нашому городі. Він такий прекрасний, створений працею, хотінням і смаком батьків, дарма, що на чужій, не своїй землі. Чуттєво й морально він наш в кожній своїй п'яді.

Зобід ідемо ловити рибу. Інколи йде з нами Нігер. Терпиловський, касир, що привозить з Теплика виплатові гроші й лишається, залюбки, у нас на неділю. Мабуть старший віком за батька, середньорослий, смуглявий, з чорною, хвилястою бородою й волоссям. перетканим сіддю; чорні, розумні очі. Античною красою міг би позувати до портрету Пітагора, або Епікура. Ми з першого погляду прозвали його "Нігер", в честь Чеславового, такого ж чорного, як смола, Британа і у відріжнення від дядька Антона Терпиловського. Вони не родичі навіть.

Звіддалеки вже видно виблиски ставового плеса в роздолі між горами. По цей бік, на горі, витягнувся Кошурів та ферма, — потойбіч Середній Горб; на ньому лан свиріпи.

Тутки, де ловиться риба, — тиховіддя; спокійна, прозора заводь. Десбіч дві велетенські, розкидисті верби. Вгорі безхмара синь. По землі розливається побідня теплінь.

Батько з Нігером сідають на муріжнику, закидають вудки. Нігер ще й роззувається, закочує штани. Сидять, мов два філософи старої Гелляди, погідно замислені, стежать за поплавками. Нігер, таксамо, як

Батько, — розмилуваний природник; освічена, симпатична людина, невелими говіркий. Батько також любить помовчати, спостерігаючи природу. Деколи тільки перекидаються коротким словом.

Ми також закидаємо свої вудки, з наміром налови-ти самих коропів. Арно та Нептун, викупавшись, лежать в холодку, Барбара пасеться. На вербовій колоді витягнувся на осонні Пилип, що йде сюди за нами, з наміром наїстися риби. Невідступне наше товариство. Над водою шугають бадьоро райдужні бабки з вибалушеними, зеленими очима; майне десь метелик. У теплім затоні булькотить, серед багонника, водяний ведмедик. Узбіч, у кринах, Минова криничка з джерельною, зимною водою. Колись, як ми малі ще були, викопав її був Мина. Тепер, ловлячи рибу, п'ємо з неї весь час воду. Спершу намагаємося сидіти непо-рушно тихо. Згодом це стає зовсім неможливе. Особливо, коли Устина, знеобачка, летить у ставок і поло-шить всю рибу. Батько та Нігер пропонують нам чем-но забиратися геть кудись. Тоді йдемо на той бік за-точини, за очерет, щоб не полахати їм риби; закидає-мо свої вудки, позастромлювавши вудилища у берег, самі лізимо з Нептуном та Арном у воду. Тутки також тихий, тепловодий затон, зарослий осокою; за ним се-ред очеретів вікнина. До неї з берега лежить бозна коли повалена вербова колода. Колись, удавнь, прохо-дила сюдою стара гребля, що з неї ще залишився, серед затону, насип. На нім повно скойок, кротовищ. На осонні лежить білий п'явушник (водяний слимак) та гріється ліниво. Пороздягавшись, бовтаємось дос-хочу, заглиблюємось все більше в таємні нетри ставу.

Став, як Кошурів, — розгорнута перед нами кни-га мудрости й чуда. Під ногами булькотить тванюка; дрібні бульки метану вибігають з неї, лоскочуть по ногах. Знаємо від батька — це світляний газ, що го-

рять. Доволі застромити у твань металеву дудку, горішній кінець засвітити сірником, і буде горіти. До цього досвіду бракує нам тільки металевої дудки.

Що за любота бовтатися так без кінця та краю! В повітрі щось брентить, грає. Легенька пахоть лепехи, води і нагрітої твані. — Ой, що це?! — кричимо здивовано. З-під води визирає мордочка круглоухого звірятка. Враз гулькає й пливе хутко під водою в очерет. Біжимо до батька розповісти про це відкриття. Чи не бобер, бува? Батько сміється. — Це напевно норик, водяний шур. Хутерко має гарне, дороге, але ніяк не бобер. — Трохи розчаровані вертаємося на стару греблю. На волі під вербою сколихується жовте й біле латаття. На лозині сидить рибалочка-водомороз, чи морозюк, як його називають; зеленосиній з великою головою і довгим дзьобиком, погойдується. Ліземо на муріжник, щоб краще приглянутись до нього. Перед нами скачуть у воду дурні жаби й полохають пташку. Вся земля тутки неначе полита іржею. З берега витікають руді струмочки, наносять жовтавочервоний намуд. Це ржавець. У тій воді багато заліза і ми відкривники залізної руди, мріємо відкрити тут колись копальню заліза. Хіба для нас є щось неможливе? В цьому напевно допоможе нам Янко, обізнаний найкраще з залізом, бо-ж працює в кузні. Тимчасом збираємо у пляшку ржавець, щоб витопити з нього першу порцію заліза.

За той час щось потягнуло Івжину вудку далеко від берега. Кидаємо іржавину, ліземо доганяти вудку. Певне спіймався величезний короп. Вудка тікає, ми за нею. Замість коропа ловим черепаху. Вона вже встигла відкусити й проковтнути гачок, мабуть не тільки з черваком, але й з кобликом, що на нього зловився. Має доволі дурнуватий вигляд; повертає ліниво голову й ліпає очима. Йй певне нездужається, проковтнувши

гостру залізячку. Консільюм з Нігером та батьком нас не потішає. Нігер сміється, радить дати черепасі рицини. Пускаємо її у став.

Потім підвечіркуємо всі разом м'ясом з огірками, помидорами й хлібом, запивши водою з Минової кринички. Пси дістають по пайці хліба, Пилип поїдає всі коблики та плітки, що необачно спіймалися на вудку.

Потім бродимо далі по затоні. Цього ніколи небува задосить. Заводь не глибока, впорівень колін, найглибше упояс. Нас кортить вибresti проточною поміж комиші на вікнину, де вода прозора і зимна, а там на широке ставове плесо, на узмінь з бистриною, що не замерза зимою, про яку ми лиш чули й бачимо її з гори, ідучи до ставу. Це щось, ніби Америка, або Австралія. Та це ще перед нами, як вабка неминучість. Ще ловимо ведмедика й тащимо до батька; потім гострозора Устина знаходить на болоті тоненького, як волосок, червачка, скрученого пружинкою. Показуємо його на листку нашим рибакам. Виявляється, — це волос, небезпечна тварина для людей і худоби, про яку ми вже чули. Нігер кладе його в металевий чигарник, щоб приглянутися краще дома через люпу. І так без кінця.

Риба ловиться і не ловиться, з перемітним щастям. Щось там пару короїв та караснків несемо додому, зоднювавши майже усю днину на лоні природи. Кінчається мудрий і погожий день, один з них, що надихали ріжночасних мудреців безсмертними думками.

Він надихував нас також. Досі ми носили потай: одну заповітну мрію: повстання проти москалів. У дуплі старої липи, серед лісу, маємо склад всякого залізяччя. — це арсенал зброї. Тепер зародитася друга, менши блискуча, ідея: полорож Свинаркою до:

Америци. Свинарка. — це річечка, завширшки у звичайний рів, що сполучує цілу систему ставів і ставочків уподовж широкої долини, між двома високими горами. Перетікає також через Соболівку, саме через торговицю і у ярмарок барложаться в ній свині вигнані на продаж. Звідси й шумлива назва тієї річки.

Колись, у геологічних якихось давнинах, долиною пливла широка ріка, бурхлива, глибока, зливалася з Богом і далі котилася в море. Тепер залишилися по ній яри та горби — колишні круті береги й безконечна, розлога долина з левадами, ставами та Свинаркою. Саме нею маємо добитися до Америки. Мене страшенно ваблять прер'ї, пампаси, селъваси, Міссурі, Міссісіпі та Амазонка, про які батько читав нам якусь пригодницьку повість. Властиво, найбільше чарують мене самі назви. Географ'я здається мені химерною поемою пречудових слів, які в моїй уяві мають свої особливі кольори та форми: грізні, привабні, радісні і тоскні, — викликають якусь несвідому тугу.

Заки здійснили ті два загали, — перед нами ще багато заходів та приготувань. Поперше, — вишлямувати Свинарку, щоб була більш сплавна; потім спорудити корабель.

Що-ж до повстання, — то зброєю ми вже уснастилися доста. Бракує ще нам тільки контушів та справжніх шабель, з піхвами й руків'ям вибитим самоцвітами. Головне-ж, — в обох заповзяттях завалжають нам неможливо коси. Взагалі, найзайвійша річ, яку лиш можна собі уявити, яка коштує стільки мамного, Дарчиного й нашого хвилювання. Нарадившись, рішаємо позбутися їх раз, шляхом доконаного факту. З дипломатичних міркувань, спершу підмовляємо Івгу на цей рішучий крок. Вона не вагаючись одної хвилини, стає над умивальнею, відчикрижує ножицями одну свою кіску, потім другу.

Я та Устина, згідно з одвічними методами провокації, летимо до мами, переказуємо їй з обуренням про самовільний вчинок наймолодшої сестри. Мамі, очевидно, нічого не лишається, як тільки підрівняти з гребінцем обмакірену голову Івги. Це дає нам підставу та смілість домагатися також обстригти й нас. Та мати чути про це не хоче. Такі великі дівчата позбавлені кіс, головної прикраси, у якусь свято, до гарних суконок, коли будуть гості. Ні, це неможливо. Ще Устя має, бодай, погані коси, але в мене дві дорідні косиська нижче пояса. — Забирайтеся геть, та не морочіть голови! — проганяє нас розгнівана мати.

Почуття несправедливості, неухважка нашого сльозного благання, а головне, — стратегічна конечність, примушують нас поступити зважно. Тріумфуюча Івга тепер заохочує нас. Через чверть години ще чотири обрізані косі лежать на підлозі. Бідна мати трохи не зомліла. По обіді прийшов Онисько, колишній наш во-зій, тепер кінський отаман, надворний стрижей батьків, з професійним “шиком” постриг нас “на хлопців”. Тепер вже на шляху до вояцької слави та моряцьких мандрів, не стояла нам ніяка перепона.

Мати цього літа не їздить чомусь верхи. Їй все не добриється; стала якась повільна, обважніла. Злається, те, що казала Устина, достоменна правда. Обилві з Лісневичкою сидять на ганкові, шийють маленькі сорочечки, каптурчики, пелюшки.

Буде литина. Я вже не бачу і тому не кажу нічого, не питаюся. Зате з Устиною на цю тему у нас часті балачки, у яких приймають також участь Сташко та Івга. Втім, мати й сама не скриває цього, усе частіш натякає, що мабуть помре хутко. У неї биття серія, задішка. Вона прийма якісь краплі. Снівся їй недавно

дідуньо Іван; прийшов та каже: “в октобрі помреш”. Я плачу по ночах і страшно молюся, щоб вона не вмерла.

У батька саме найбільша гарівка. Гуде машина; купці з Одеси забирають пшеницю. По молотьбі починається копання буряків. Батько верхи об'їздить пляпацьї. Валка за валкою, по 10-12 денно, тягнуться зі скрипом; сотки селянських возів з буряками до цукроварні. Тепер і в неділю йому ніколи побути із нами. Крім Чеслава, ніхто майже у нас не буває. Мати також нікуди не їздить; часто грає на фортеп'яні; в лиці її тоска і смуток. Чеслав не співає, як перше; сидить похнюплений, ніби слухає музику, перебираючи мовчки дармовіси біля годинника. Його омрячає також якийсь замріяний сум. Часом підводить, немов перелякані очі, дивиться на маму.

Я стою біля фортеп'яну, прошу, щоб мати заграла Завадського “Шумки і думки”, або попурі українських пісень Заремби. Я найбільше сподобала їх та все морочу маму, щоб грала. І вона грає. Грає їх якомсь особливо, з чуттям, з яким може грати той, що має в собі бодай половину української крові. Може тому і я, вичуваю їх також. Тиха, мрійна розтуженість чергується з очайдушним розгулом; широчінь степу, шум вітру по могилах, дикий танок двобою на шаблі, жагуче, п'янке кохання і знов тиха, самотня, замріяна туґа.

Мати перебирає легенько клявіші, задивлена куньсь у вікно і, здається, музика пливе сама із себе, без неї, з хвилею різвого повітря, що віється з лісу, з піль, з неба; з промінням вечірного сонця.

— Ви давно бачили Сидоровича? — питає мати, не відриваючи очей від вікна. У неї нето змучений, нето знуджений вигляд.

— Давно, — беззвучно відповіда Чеслав, — Він

цеї зими приїде провідати нас. (Сидорович Чеславів дівер і батьків приятель).

Мати цимсамим неприявним тоном:

— Цігаво, як йому ведеться?

— А, нічого... Мають сина. — бурмоче під вусом Чеслав.

Мені здається, що вони говорять не те, що у них на думці. Щось, мабуть, дуже далеке від Сидоровича, від усіх цих річей довкільних. Здається мені, що люди, взагалі, страшенно нудьгують, мов птиці у клітках, душається в обов'язках, в примусі, в обставинах, як батько в канцеляр'ї, як мати в коловороті своїх повинностей. І мені чомусь також невимовно "нудно". Усе це не думки, не почування навіть; щось посеред, не між думкою та почуттям, що не має назви.

За Кошурів тихенько спускається сонце; рожево-золотаві відблиски тонесенькою мережею сукаються через тюлеві заслони вікон, обсновують вітальню.

Мати ударяє сильно декілька акордів, ніби хоче зірвати щось, відштовхнути від себе й підводиться з крісла.

— Ходім пройтися, — каже.

Ідемо в ліс. У лісі повно тієї особливої передвечірньої, духмяної тиші, теплого розблиску від низького сонця в повітрі, на пнях і між деревами. Іду поруч матері, не чую навіть у замріянні, про що вони говорять. Мені вже хутко-хутко сповнилося десять років. Мріється всячина, як ня розпорошена соняшна павоть, як осінні барви. Стільки краси у кожному листочку; якісь чудні, мов з коралю червоні чарки грибочки на спорохнявілій гитці. І всі ці чуда робить сама природа. Вже осічє і в лісі такий особливий запах. Ліс просвічує вже прорідлю обсіпаного листя. В тонах переважає жовть і багор.

Звідкись виривається наша трійка з криком, сміхом, собаками, козою; переганяють нас.

— Чому не бігаєш з дітьми? — питає мене мати, зненаче з докором.

Не відповідаю. Вражена, мовчки залишаюсь позаду. — Чому мушу бігати, коли мені не хочеться? — думаю ображена, і йду шораз вільніше, щоб відбитись далеко. Не люблю бути узайві. Але мати зупиняється враз і чека на мене. Коли рівняюся з нею, вона кладе мені на плече руку, пригорта до себе і так ідемо разом.

— Бачите, яка вона вже велика? Маю вже на кого сперітись. — жартує мати, цілючи мене. Мені ніяково; не люблю коли на мене звертають увагу, і той цілунок... Авжеж, я вже трохи велика. А крім того, — жінка. Помимо усіх хлопчачих замашок, порівань вояцьких, дитячих витівок, — в мені поволі, підсвідомо прокидається жінка з цілим своїм комплексом: цікавості, впертості, хитрості і здогадливості. І мати це тямить, хоч може й не хоче.

Доходимо до її фотеля. Вона сідає. Збирається вся наша галайстра, розбрикана, розбігана; розкидається по землі кругом дуба. Лісова гущ і дорога повні прохолоди. Чеслав стає напроти мами, з другого краю дороги, обернувшись плечима об пень височенного береста. Дерево рівне, струнке як свічка, вигналося вгору і тільки високо кучерявиться гилляста корона. Усе з захопленням дивимось на нього. Внизу широкі в одне обіймище, стрілою звужується д'горі, горде й величаве. — Воно, мов король, недоступне. — завважує мати. — Стільки років дивлюся на нього з однаковим подивом. Найкращий лазій, мабуть, не зміг би порушити його недоступність.

Чеслав, без слова, обертається, охоплює стовбур дерева обома руками й починає плазувати по ньому вго-

ру. Хутко, жваво, як кіт, драпається, хоч ковзкі халяви чобіт сильно мусять йому заваджати. Тільки такі лазії, як ми, годні опініти всю штуку, якої доказує Чеслав, плазуючи так. То-ж з німим захватом стежимо за кожним його рухом.

Метрів зошість над землею, самотіє одна всохлагиляка. Дочовгавшись до неї, Чеслав хапається її обома руками, ногами стає на сук, щоб перепочити. В цю мить роздається тріск і він летить з гилякою в руках. Падає навсидячки на якесь сухопняччя, що стирчить із землі й зразу підхоплюється на ноги. Пополотнілий стоїть хвилину, потім вийма чомусь ножика з кишені, зніжковіло обстругує кору. Мабуть сильно забився, але каже, посміхаючись, що не вларився зовсім. Лиш тоді дивлюся на маму. Вона сидить заплющивши очі, блідійша за Чеслава.

Усі ті, назверх незначні події, сплітаються в історію людського життя, у романтично зворушливу повість. І коли сьогодні, по пів сотні, з чубом, минулих років, пишу про ті речі, — вони оживають знову б'ючим теплом крові, заховані в мені, усе хвилюючі, сто-крать облиті моїми сльозами. Речі людські, речі проминальні і вічно живі:

Борзо пролітає розхристаний серпень. Нишком, крадькома підходить і відходить вересень тихий і по-гожий. Батькові ім'яними сього року не справляються. Мати нездужає і, взагалі якое, не до гостей. Відвідує нас тільки найближча рідня: Терпиловські і тітка Га-лина. Приходять Лісневичі; приїхали також сестри Жолобницькі; Чеслав майже домівник.

З віршами для батька також вийшла несподіванка. Замість зворушливо-високомовних панегіриків з універсальної збірки: "Верше околічністьове і на

ружне урочистосьєє родзінне”, — панна Зоф’я понавчала нас, на мамине бажання, віршів із Пушкіна та Некрасова. Мовляв, — батькові буде приємно побачити наш поступ у російській мові.

Дедалі мамі щораз важче. На початку жовтня приїздить бабуня Чапля зайнятися домом. Вся наша родина жне в очікуванні чогось неминучого, невідомого, а може й страшного. Всі знаємо, що має народитися хутко дитина і що мати буде дуже хвора, може померти. Усі мовчать про це, ніби умисне уникають згадки на цю тему, а вона висить, тяжить над усіма. Врешті наближається критична пора. З Ладжина привозять якусь даму, що курить цигарки й говорить тільки по-московськи. Івга зразу охрестила її — “Чорногузова”. Офіційно вона має відібрати від чорногуза нову дитину. Неофіційно, ніхто вже з нас в чорногуза не вірить. Навіть Сташко, який найбільше веде з мамою-балачки на цю тему, запевняє, що дуже добре знає, звідки діти беруться. Адже прийняв від нас готову освіту.

Батько перебирається до нашої, дитячої кімнати. Настає тривожна, незабутня ніч. Лежимо усі в своїх ліжках, не рухаючись майже. Нас розбудив мамин крик в сусідній кімнаті. При ній є доктор Махцевич і пані Чорногузова.

Лежимо нишком, без слова; не питаємо батька, чого мати кричить. Мовчить і батько на своєму ліжку. Час до часу тільки котресь зідне, або чмихне носом. Кожне мучиться по-своєму, переживаючи мамині терпіння. Не можу собі цього всього ніяк уявити, уся перекинута в слух, майже не дихаю. Серце з тривоги, мабуть, зупинилося зовсім. — Невже це мама вмирає?.. Але молитися чомусь не можу. Саме тепер, коли настала ця страшна година, я негодна подумати ані од-

ного моленного слова. Весь час молилася палко, аж досі, а тепер не можу.

Час іде поволі, ніби знущається навмисне з нас. Мамин крик чимраз частіший. Чути голос Махцевича і Черногузики. Кличуть батька. Ми завмираємо зовсім.

І ось, з нелюдським маминим стогоном, чути ще якийсь плач. Це-ж квилить дитина. Від цього щось раптом зчавлює мені горло. Блулюю лице у подушку і безголосо, страшно, як ніколи ще досі, — ридаю. Плачу з дивного зворушення, якогось великого, таємного чуда. З невідомої радості. З незнаного досі почуття жорстокої, брутальної дійсності. З несвідомої, невисказаної скорботи. Ось вона. — ця дійсність! Це приречення жінки. Значить і моє. Ось що значить — родити дитину. Ось ціла ця правда, яку так страшно кортіло пізнати. Ні, я ще не плакала так досі ніколи.

Це ж бо, у цю ніч жовтневу скінчилося моє казково-романтичне дитинство.

Так прийшла на світ четверта наша сестра і п'ята дитина — Софійка. Усе пройшло щасливо, нормально. Мати видужала хутко і ось знов є родина, щось одне, велике, безсмертно непорушне у своїх одвічних людських і природніх законах. Це я відчула, збагнула уперше, якимсь чуттям, саме у цю ніч, коли родилась Софійка.

Була децю інша від нас усіх. Синьоока, русява, — вдалася радше в маму. Найукоханіша. мабуть, із усіх нас дитина, з якою батькові важко було розлучатися на цих декілька годин праці. Прийшовши з канцеляр'ї, біг просто до колиски попеститись з нею.

Дрібненьке, лагідної владі, виповнило своїм змістом увесь дім. Здається, — усе почало кружляти довкола неї. Можливо, — до звичайної любови батьків,

долучилося почуття вини, жалю, каяття зате, що було таке небажане, приречене на знищення. Наперекір упертому хотінню, усім заходам позбутися його, воно таки вродилося, заявивши свою непоборну волю до життя. Тендітше, зразу жовте, як віск, затроєне, ма-буть, цим злощасним шафраном, що мати його пила зі спиртом, щоб зронити, — хутко вибіліло; було здорове премиле дитятко.

Її мамка, Настя, п'ята з колекції наших мамок, була типова надбожанка. Висока, струнка, темнорусява, з сивими очима, сердита й весела. Може нетак вродила красила її, як молодеча гожість. Мала небільше двадцяти років. Гралася з нами, ніби з однолітками; зі мною та Івгою дружила, — з Устею й Сташком билася. Прозвала Устину — “Чехоня”, Сташка — “Буджга”. Мовляв, такі були в її батька скажені — бичок і тиличка, що лізли битися. Проте, усі ми дуже любили Настку, головне за її безпосередню, неприторенну щирість.

— А все немудре на вас, — сміялася, коли ми передягали її за “Вія” у батькову ведмежу шубу, повернуту горіволосом, та наліплювали їй з цього волосу довжелезні брови. Я грала тоді Хому Брута, Івга — Тібер'я Горобця, Устина — панночку-відьму. Настка вживалася зовсім у свою роллю й наше товариство. Софійка, побачивши замість неї, якесь страховище, починала плакати у Дарки на руках. Тоді Настка хутко скидала з себе ведмедя й бігла до неї промовляючи: — А чого це ви, дядино, так голосите? Чи не покинув вас, бува, старий?

Печаль проривалась у Настки таксамо палко, як і веселість. Коли інколи мати насварила за щось на ню, — Настка впадала в досаду. Її шляхотна, непокірлива вдача не переносила образи. Лиха та горда починала тоді співати, так, щоб усі чули:

“А хто хоче розкошів зажити,
нехай іде до двора служити.
Поможи мені, Боже, годівщини діждати,
буду я той двір далеко обминати.”

Мені здається, що вона імпровізувала цю пісню, виллюючи в ній свою горду досаду. А за годину вже сміється та грається з нами.

Одна з жертв Бжозовського, — Настка опинилася в скрутному положенні покритки, вигнана з дому. Передавши своє “байстря” на люди, пійшла до нас у мамки. Вона довершила мою “освіту”, розпочату попередніми мамками. З’ясувала зміст деяких незрозумілих мені народніх пісеньок, приказок та слів; відкрила одну з основних таємниць природи так просто й зрозуміло, як пояснюється явище дощу, або сполуки двох хемічних первнів. Була, здається, наймудрійший педагог із усіх моїх вчителів та вчительок. тією ясною простотою своєї методи, мудрістю, якою дише земля і сонце.

Батько й мати рідко виїздили тієї зими з дому, поринувши в родинну атмосферу, завдяки дитині. Була це, либонь, одна з найпогідніших, найвеселіших зим нашого прекрасного дитинства. Крім Барбари зимують із нами: бобак Мармота та інвалід шпак, прозваний “Шпаньо”.

Бобака ми знайшли у полі, як грівся на осінньому сонці. Бураво-жовтої масті, з малими, круглими вушками, куций та вусатий, був дуже старий, підсліпковатий, наставлений філософічно-байдуже до явищ світа й до остані свого бобачого життя. Не тікав від нас. Івага взяла його в руки й принесла до хати. Вона чомусь рішила, що це бобер. — Ні. це бобак, — розчарував її удруге батько, побачивши цього “бобра”, — полатині “Mormota”. Були це разом хрестини боба-

жа. Назва ця зразу сподобалася нам, так, як Мармоті, мабуть, життя-буття у нас. Неждано бідний старий польовий гризун знайшов захист і загіток на зиму; їсти донехочу. Івга зробила йому домок із скриньочки від "гільз", вимостила ватою; годувала зерном, лузаними горішками, цукром, шкварками. Мармота опинився в розкошах, які йому не снилися в дні найбуйнішої його молодости. Був пажерливий ласун, як більшість старих людей.

Шпака батько прилибав у лісі в скрутному положенні. Мав перебите крило та ногу; не міг літати, ні бігти. Можливо, — вирвався із кігтів шуліки, або розбився об телеграфний дріт. Прибандажоване крило хутко йому зрослося, нога всохла. Волік її за собою, скачучи весело на одній ноці домі та посвистував. Вона, вилно, завалжала йому, бо Шпаньо влався до хірург'ї, — відірвав її дзьобом та викинув геть, як зайву непотріб.

Розтовстїлий, зледачілий розкішник. Пилип, позирав на шпака та Мармоту шпаринкою одного ока, лінуючись навіть розплющити друге. Добробут швілізашьї, а найпаче лїнь, приспали в ньому первісні інстинкти.

Протилежно до бобака, Шпаньо був налзвичайно проворний, бадьорий співак. Вічно метушився, пікавився усім. Досить було комусь заграти, або заспівати, — шпак насторожувався, витягнувши шию, натужено слухав з видимим захопленням, відтак починав пілювати ап'ю свистом. Хтось завважив, що Шпаньо музикальнійший навіть від Туньчика Терпиловського (дялька Антона), — має досконаліший слух.

Раз кочись ранком зимою, у спальні під ліжком почав іржати кїнь. — Чвете, — де не кїнь іржить? — питає зливовано мати.

Прислухаємося, — дійсно, десь дуже далеко, але

виразно під батьковим ліжком, чути коняче іржання. Заглядаємо туди. — Усадовившись на черевикові, наш Шпаньо приплющив мрійно очі й пригадає собі, як то колись, на пасовищі іржали коні. Було літо, хвилювались жита. Він, цілий ще, не каліка, сидів на лозині й погодувався. І ось пірваний радістю спогаду, шпак почав сам іржати, як тоді на пасовищі коні.

А раз увечері, високо на одежнику, почали смажитись "котлети". Цілком, як на жарі шипить, булькоче гаряче масло. Дивно тільки, що запаху не чути.

Залітаючи інколи до кухні, шпак начувся там подібних звуків і ось давай тепер передавати їх надхнено, присівши на "шахві". Авжеж, навіть такій музиці, як Туньчик не втявби такої штуки.

Перед самим Різдом випав рясний сніг. Сипав майже цілу добу, тихий і теплий. Засипав усю ферму, охизив пухкою сугою вікна, дерева, кущі біля дому. Ми раділи ним, як приїздом найдорожчого свояка. Увесь день те й робили, що любувались через вікна, мріли, коли гулькнем у нього.

В цілому домі панував передріздвяний настрій; у вітальні відрання робилося щось. Двері були замкнені, нас не пускали туди. Там сидів Чеслав, були якісь гості. Нам казали, чомусь, зараня йти спати, саме, коли появлялося найбільше всяких зацікавлень до книжок, малюнків, до балачок з батьком. Один Сташко, що лягав з курми, спав уже давно. Нас, навпаки, огорнув дуже брикливий настрій. Ми здогадувалися, що нас, просто, хотять сьогодні якнайхутчій позбутись. Це також викликало бажання спротиву. Адже завтра Свят-Вечір, містер'я з дідом Морозом.

Чеслав з гайолом привезли смерком ялинку та внесли її ганком. Ми це провюхали, хоч ялинки не до-

велосся нам побачити. Батьки готували нам, як щороку, несподіванку, а ми удавали дурників. “Дід Мороз”, як і “чорногуз”, перейшли вже давно у царину казок, нетільки для мене, а й для Івги й Сташка.

Хоч Дарка внесла величезну мідницю повну пухкого, як вата снігу, повитирала нас наніч, це нас тільки ще більш підбальорило. Ми шепталися, хіхікали й не думали спати, цікаві, чи ялинка стоїть вже у вітальні; велика, чи маленька? Кортіло страшенно заглянути, що там робиться? Нас опосів святошиний, грайливий настрій. Враз прийшла нам думка зробити батькам також “несподіванку”, заінтригувати їх та Чеслава, а при тій нагоді заглянути у вітальню. Як стій, пови-скакували з ліжок, користаючи, що Настка пійшла вечеряти до кухні, всі три, в нічних сорочках, босі, повилазили кватиркою через подвійні зимові вікна й впрінули у перевій пухкого, як перина, снігу. Ледь виборсалися з нього, оббігли довкола дому; ми з Устею підсадили Івгу до вікна вітальні. Вона докладно оглянула все, з ялинкою включно, а тоді міцно постукала в шибку.

Це мусіла бути дійсна несподіванка для всіх, хто побачив у вікні, серед снігу півголу дитину. Чеслав з батьком кинулися на ганок, та по нас тільки слід залишився у городі. Ми умлівіч повлазили кватиркою назад, вішшені своїм вигадом, поскидали мокрісенькі сорочки та гулькнули під ліжники й завмерли. Саме до спальні вбігла перелякана мати, а за нею батько, Чеслав та ще хтось. Ми удавали сплячих янголів. Тільки сніг на підвікіниці й підлозі та мокрі сорочки свідчили наявним доказом dokonаної каверзи.

Ми були досить загартовані діти, майже ніколи не застуджувались, але викупатися з головами в сніговій купелі двадцять третього грудня, серед степової зими, впродовж 5-6 ти хвилин, — це вдалося нашим бать-

жкам таки каригідною річчю. Зопалу, вони рішили “розігріти” нас трохи та всипали нам. Батько блискавично справився з цим, позакидавши на голови нам покривальця й відкривши протилежну частину тіла.

Так плачевно закінчився для нас цей феєрично-чудолійний вечір, ніби з Андерсенової казки.

Розуміється, — ми й нежитю не подіставали навіть; дарма тільки схвилювали батьків.

Свята проходять весело й затишно. Крім родини Жолобницьких, Лісневичів, Бжозовського й Терпиловських, ніхто нас не провідує. Батьки ніби відкинулися від людей і люди немов про нас забули. Тільки з Бжозовським та Чеславом їздили на полювання з гончими, або на засідки. Чеслав подарував мамі малу прегарну рушничку; мати стріляла з неї та вішала у себе над ліжком. Батько вчив нас ціляти з неї самим лиш пістоном до запаленої свічки. Ми вже добре гасили свічку на чималу віддаль, особливо я та Івга. Вона сильно захоплювалася цим спортом і батько радо давав їй пістони.

Дім поринав у снігах. Починались йорданські морози. Лісова пташня чалилася до вікон, шукаючи захиста від зимна і голоду. Ми сипали їм зерно, хліб, кришили товщ, недоїдки м'яса. Спокій та гармонья жили разом з нами. Підсоння не внесла з собою до теплого родинного щастя маленька дитина, цей своєрідний живчик, біля якого скупчується вся теплінь і радість. Мати, хоч деколи нарікала на серце, почувала себе гарно по п'ятій дитині, наперекір лікарським вичуванням. Батько ходив усміхнений, шасливий. І ось на цьому тлі трохи не розігралася трагедья, що могла обернути цей спокій у понуре похоронище.

На Маланку батьки вибралися на вечорниці до

Мочілки. Там мала бути маскарада, кулик; маму скор-тіло забавитися уперше від двох років майже. Поїхали у пізні обіди; ми лишилися з Насткою.

Була пора підвечірку. Настка з дитям на руках стоїть напроти дверей у нашій кімнаті. Я несу їй підвечірок через спальню батьків. Івга зняла з-над маминого ліжка рушничку й прицілюється до Пилипа, що йде за мною. В мить, коли стаю на порозі дитячої кімнати, у мене за плечима роздається гук. Чую, як вітер зі шротом летять біля мене, зачіпають волосся. Бачу попелотнілу Настку й зразу не тямлю нічого. Все тріває секунду. Вбігає переляканий Корній, кухарка. В кімнаті повно диму. Щойно спостерігаю над головою у мене розторощений одвірок, та відімкнену дверину, у якій застряв увесь набій грубого заячого шроту. Усе це на два пальці від моєї голови і на п'ять уліво від трудей Настки. Івга бліда стоїть біля маминого ліжка й дмухає в щівку рушнички, з якої велить пороховий дим; потім спокійно вішає рушницю.

Всі мовчимо ошарашені, тільки одвірок промовляє проречисто і грізно. Підходжу до Івги, й з обов'язку старшости, даю їй ляпаса по лапі.

Справа вияснюється, коли вертаються уночі батьки. Прийшовши востаннє із засідки, мати мала непрострелену рушничку. Зняла тільки пістон та повішала у себе над ліжком. Івга, не знаючи, що рушниця набиита, дістала десь пістон, наклала і спершу хотіла напудити Пилипа, потім взяла "на мушку" мою голову й бахнула. Тільки тому, що набій був надто сильний, смикнув при вистрілі рушницю, та весь, замість у мою потилицю, а може й у Настку з дитиною, вперся в одвірок. Трохи, трохи і спогади ці не були-б списані ніколи.

Серед тієї зими відбулися у нас великі графські лови. По смерті старої графині, Олександрини, в честь якої названа ферма, величезний маєток успадкував її братанич, Константин Потоцький. Сухий, високий, сутулий і щибатий, як усі Потоцькі, уперше з'явився в своєму маєтку (сидів закордоном, або у Печері). В його честь уповноважений зарядив величезні лови. Запрошені гості, всі визначніші "офіцьялісти" (службовці); мисливців біля півсонні, цілою облавою займали ліс за дісом, оступ за оступом, з так зв. "гучкатми", а деколи з гончими.

Головний управитель, та надлісничий вилазять з шкіри, щоб усе вийшло якомога пишно, бучно, величаво. Козаки (побережники) у лібер'ї (дівреї), — жупани з сірого сукна, обложені зеленим, в зелених поясах, у сивих, смушевих шапках з зеленими шликами. За плечима рушниця, з боку, біля пояса, побережницький ріг. Сказати б — воскреслі запорожці.

Найбільше забігані й заморочені батько та Чеслав. В'їздова брама на ферму завітчана чатинням; в канцеляр'ї — графська перепочивальня, у килимах, чатинні.

Увесь наш дідинець, ганок та передпокій завалені настріляною дичиною: сотні зайців, серни, козли, дики, лиси та вовки. Уперше маю змогу приглянутись до цих сіроманців. Штук вісім лежить з відкинутими хвостами, мов здоровенні сіро-бурі собаки. Наші пси заводять роздратовано, обходять їх здалеку. Уперше також бачу дика. Здоровенний, старий одинець, бурочорний, із загнутими до заду жовтими іклами, що свідчать проречисто про вік кабана, — лежить під акаціями витягнутий, як трьохлітній бичок. Його застрілив батько. Крім нього, ще декілька менших лежить смиренно на почорнілім від крові снігу. Кільканадцять штук лисів жовтих, з чорними лапками, вузькими мор-

дочками нагадують нам нашого укоханця і хочеться плакати. Але найбільше жалько диких кіз. Вони зовсім як наша Барбара. Скинуті посеред травника, з відкинутими головками, покрашені кров'ю, півпримкнені очі, зайшли імлою. Між ними козел з пишними рогами; другий молоденький, — ріжки з одним розвиллям, ще оброслі мохом.

Стільки тієї дичі безжально помордованої! Аж щось стискає в грудях. Проте, весь той гармидер, метушня, біганина, усе це полювання захоплює нас. Є в ньому своєрідна дика романтика, що в наших інстинктах знаходить свій відгук.

Потім їду саночками з мамою та Чеславом на зруб Лотушина. Вже одалеки видно оголене поле, де ще літом кучерявилася зелена ліброва, застеляючи увесь схил гори від шпилья в долину. Тепер весь Лотушин повнівечений. Лежать повалені дуби, мов у якімсь скаженім, безщаднім бою покрані велетні. Жаль і жах проймають, дивлячись на це побоєвище. І тут знов виявляється людська жорстокість. Коли перебираємося саночками поміж усю цю лісову поваль, повз величезні колоди, поторощене, помотлошене гилля, — відчуваю той зимний стиск в грудях. Найважче дивитися, коли стинають дуба. Пила жалібно, хижо, із злорадим хихотом, вгризається в могутній стовбур: чах-чах, чах-чах. Він стоїть задивлений в далечинь, у небо, величаво байдуже, ніби не його стинають, якомсь по-королівськи приймаючи смерть. Враз починає здригатися у передсмертних стріпах, схитується і, величаво, з тріском, валиться. — Гааа-ах!.. роздається важкий стогін і лине по лісі.

Здається. — нема величнійшої смерті.

З малого жолудя, з дубчака, виростав сотню років такий велетень, пишався серед лісу і за пів години вже його нема. На його місці біла порожнеча, а

на землі розтягнений геть, лежить убитий велет. Страшно і сумно від цього. — Дерева вмирають таксамо, як люди, — думаю, обнімала з вражіння. Тільки-ж по-жовклий, цупкий труп бабунин, з восковими, худими руками на грудях, не виглядав так грізно, не приголомшував таким трагізмом і величчю смерті.

Скрізь_скрізь, куди не гляну, лежать повалені дуби. Ось пень щойно зітятого дуба, присипаний траччиням. Числю на ньому політки. Він ще теплий від пили, ніби щойно убита людина. По політках батько вчив мене пізнавати вік дуба. Начислюю шістдесят вісім і не кінчаю; мене кличуть їхати.

Повітря якесь синє й важке. Мороз дужчає, у лісі сутеніє після заходу сонця. Мати, в темносиньому ко-жушкові, з білим пухким коміром та шапочці, сидить вже у санках; щоки злегка рум'яні. Вона знов молода і гарна. Чеславів Князь вкритий ошадиною. У Чеслава на вусах також біла осуга. Виїздимо поволі на шлях.

— Ах, як мені жаль Лотушина! — каже мати озируючись.

— І мені теж, — підхоплює, зідхнувши, Чеслав. Я мовчу. Мені годі висловити свої почування. Образ вирубаного Лотушина приголомшив мене зовсім. Даремне силкуюся навчитися ввечері завданого; ніщо голови не йметься. Дивлюся в задачник Євтушевського, а на думці і в очах повалені дуби. В голові щось снується, плететься; якісь слова нанизуються немов на нитку намисто. Довго не можу заснути. Ранком схоплююся, щоби повторити лекції. Але замість граматики, записую у зошиті надуманий ніччю вірш. Перший мій вірш. Пам'ятаю його досі. Називався “Дубина” (Dębina)

*Ząskrzyptały piły, tam gdzie dęby stały;
Chwiejące się olbrzymu na ziemię padały.*

*Z dalekiej północy wiatry zahuczały.
I ogromne drzewa dumnie potręcały.
Każdy dąb wysoki, każdy dąb ponury
Z żalem i tęsknotą patrzy smutno z góry.
I on także zaraz na tej ziemi legnie,
Zaraz i jego ludzka ręka zegnje.
Ale zato kiedyś, po niejednej wiośnie,
Na jego miejscu nowy dąb wyrośnie, —
Takisam olbrzymi, takisam wspaniały,
A po ojcu zostanie tylko pień spróchniały.
Tylko pień spróchniały — ta pamiątka miła,
Tak, jak po ludziach — mogiła.*

Зопалу, не встигла вирвати листа та сховати. Панна Зоф'я, переглядаючи диктат, знайшла його. Прочитала та пійшла до батька, нічого не сказавши. Очевидно поскаржилась, що замість вчитися, виписує дурниці. Вірш понесла як доказ. Сиджу зрезигнована, в очікуванні бурі, що збирається давно вже наді мною, за занедбування лекцій. Ловлю вухом слова панни Зоф'ї: — "Що-ж то за талановита дитина..." З несподіванки й зворушення трохи не плачу. Потім приходять батько. Поцілував мене в голову, переправив у вірші два слова та прочитав його мамі. Чеславові. Лісневичам і всім, хто у нас бував. Чеслав назвав мене "поеткою" та схопив в обійми. Цей мій літературний дебют фатально відбився на деяких шкільних предметах, зокрема на граматиці та французькій мові. Устина куди блискучійше стояла від мене. Цим разом панна Зоф'я, моя найгарячіша протекторка в поез'ї, мусіла таки пожалітися батькові. Мені довелося вислухати від нього довгеньку промову. — мовляв: — без знання граматики, рахунків, знання чужих пись-

менників, — годі стати поетом. Неможна бути письменником без освіти, і т. п.

Це мене не переконало вповні, але батьків лагідний докір присоромлює сильно. Він більше важить, як мамина сварка. Стою похнюплена, розторощена, особливо коли він каже, що Устина вчиться краще за мене, що він цього ніяк не чекав; не тямить навіть, як це могло статись?... Мене трохи не залива кров та приводить враз до рівноваги.

Барбара виросла за літо, осінь та зиму; стала доросла, розкішна, розпещена коза. Волочилася скрізь за нами, з собаками разом; ганяла сама по лісі; часто з'являлася з похоньох пізно уночі, добивалась до хати, товчучи носом у шибки, доки її не впустили. Вбігала з радісним пискотом, прямуючи просто до посудника, домагалася їсти. Інколи відчиняла сама собі носом незовсім примкнені дверчата, лізла до кошика з хлібом, добиралася до цукру, скидала на поміст слій з варевом, наїдалась досхочу й лягала біля ватрана спати. Була більш удомашнена від собак та котів; мала навіть цілком людські примхи. А проте... голос природи почав обзиватися в ній. Одної місячної ночі бачить хтось через вікно в городі ціле стадо диких кіз, що Барбара привела із лісу. В Кошурові, відносно не великому лісі, серни не водилися, заходили з Лотушина, Гаражина, або Дарового. Видно. — Барбара запускала далі, знюхувалася з ними. На провесні почала пропадати шораз частійше, чимраз довше її не було. Раз якось не з'являлася майже цілий тиждень. Ми пішли у ліс шукати її. Почувши наблички, прибігла, стужена, ласкава кинулася у наші обійми. Ми вітали її, як блудну сестру, що вернулася на родинне доно. У борзі бачимо із вікон вітальні у місячну ніч.

як виходить з лісу розкішній козел, стає серед травника, піднявши пишну голову, з розлогими рогами, дивиться з тугою у вікна. Нагло здригається, робить скок убік та зникає в лісі. Отже Барбара явно женихається, має молодого. Одної ночі він прийшов, аж на галюк з нею. Коли Барбару впускали, він дав сяжистий зліг та помчав як вихор.

Днів два Барбара грілася, лежучи біля вогна, пестилася й поживала дари цивілізації. Проте, любов перемогла всі розкоші культури, з її привабами, виготодами, достатками, погягла у нетри, геть від людей, до зимних, темрявих лісових гущів, до небезпек і тривоги дикого життя. Безсмертна, всемогутня, непереможна любов.

Настав лютий, — зов природи кликав Барбару з ліс. Котроїсь ночі прийшов суджений та забрав її. Не вернулася більше.

Зима, почавшись сего року зарань, тягнеться довго, що сніжна та морозна. Увірливий, нудьговитий лютий. Єдина розвага — “венгер” з крубкою”. Проїжджаючи Ладизинським трактом, “венгери” звичайно навертають на ферму переночувати. Старий Томаш Машто, Матео Орсак, багатий купець, що їздить двома возами, з сином та собакою. Має шість “крубок” з всіляким товаром, Єжіно Бернад, добродушний, веселий, якого батьки дуже люблять. Ми приятлюємо з його сином Янком, Франтовичий Кашуба, прищелепкуватий Васуньо та інші. Все то старі знайомі. Декотрі, як Орсак, або Машто — давні теплицькі гості, знають маму ще дівчиною. Заїзять до нас двічі-тричі до року. Ми породилися, попідростали, заки вони поставилися.

Мати пам'ятає, коли Томаш Машто, молодий чор-

нявець, носив на плечах невеличку “крубку”, підпир-
раючись “австрійською” палицею з сокиркою та ре-
мінцем на руку. Потім став возити більшу “крубку”
двоколим ручним візком, далі дві “крубки” однокі-
ним візком. Тепер їздить довгим, кованим возом, па-
рою прекрасних, довгохвостих коней; має чотири
“крубки”, помішника, собачку Кручка та сиві боко-
барди.

Заїхавши у велику фермянську браму. “венгер”
звичайно мінає усі будинки, наvertsає просто до на-
шого дому, під лісом.

— Добри вечор, панству! — вітається співочним
словацьким акцентом. — Чи можна сем пішпоцовать?
— Просимо. Дуже раді. А звідки Бог веде? — З Берди-
чова. Мама свежи товар. Тераз ідем з Красноселки,
Гайвону, Мочілки. Пані Терпиловска клянєсе панству.
А цо у вас слыхать?

Єжино Бернард, коротенький, кремезний, з круг-
лим усміхненим обличчям, сивими, невеличкими вуса-
ми, зносить з Янком (сином) свої чотири “крубки” до
передпокою.

На дворі сіверко, вітер зі шквирою. — Наступає
“марцьова планета” — каже Настка. Напорошило,
навіяло снігу, дорога копна, колесами їхати зовсім не-
можливо. (“Венгери” їздили переважно возами). У нас
гостинно і тепло. Старий сідає з нами до столу, оповідає
при вечері усі новинки, від Бердичева, аж до Соболів-
ки. Спить на канапі в їдальні. Янко років двадцять па-
ру. кучерявий, синьоокий, з руськими вусиками, виг-
рає на ручній гармоньї потьки та чардаші; грає та-
кож з нами в карти у “воза” й “підкидного дурня”.
Лагідний, добрий і веселий. Тричі на день, а то й біль-
ше, батько чи син, напереміну, розпаковують одну з:
“крубок”; з “дріб’язками”, з “блаватом”, або з озуюю.

Кожна “крубка” — це скатерка-самобранка. Нас найбільше цікавлять “дріб’язки”.

“Крубка” (коробка), завбільшки кубічний метер, складається з двох глибоких і легеньких скринь, з тонких липових дошок, позшиваних шкірою; одна на одну заходить докраю, покриваючи цілковито одна одну; зверху старанно обв’язана міцним, довжелезним ременем, засупоненим угорі на гордіїв вузол.

Старий Бернард спершу розмотує ремінь з ніжним пахом дьогтю та кінського поту. Робить це з побожністю, як жрець свою відправу. Настає хвилинка урочистої тиші: усі стоять, сидять довкола, з Чеславом, Бжозовським, Даркою та Насткою включно Бернард знімає верхню половину “крубки”, кладе її обіденцем донизу, скидає в неї грубезні папери, шмати, якими товар прикритий; потім зпроквола перекладає листи кардону з товаром з повної половини “крубки” у порожню. Бічні краї кардонів загнуті досередини тримають товар. Спершу ідуть святі образи у яскравих барвах: блаженні мученики й мучениці у золотих німбах, з палаючими серцями, виплекані, румяні й повичісувані ніби щойно від перукаря. За ними світські картини-олеодруки: краєвиди гір, замків, полювань на оленів, ведмедів, з геройськими мисливцями; півголі красуні у зальотних позах. Деякі картини дискретно обернуті малюнком донизу, зогляду на публічну мораль та цензуру. Їх жадібно оглядає та купує Бжозовський. Далі йдуть царські портрети. Микола II, молодий та привітний, з борідкою, в блакитному “мундирі”. Видекольтована цариня з дитиною на руках. Дві старші доньки стоять. Їх шороку прибуває поодній. За ними йдуть квітчасті, різнобарвні хустки, коралі, всіляке намисто, листовий папір, коверти, записники, олівці, пера, пояски жіночі й чоловічі останньої моди, шарпетки, панчохи, стьожки, мережива, бритви,

ножики, ножиці, голки, нитки, батіжки дитячі зі свистками й усе, чого душа запрогне. Кожен товар на окремім папері. Перекладаючи їх систематично з одної половини “крубки” у другу, старий Бернард кожен раз подає до загального відома захопливо-співним голосом: “хустечкі носове”, “оброжка напса”, “папер дамські”, “клей до порцелялу” і т. д. Врешті йде відділ літератури “Великий оракул” з дванадцятьма зодьякальними знаками й усміхненим радісно сонцем посередині, крме у собі всі таємниці людського життя, в минулому й майбутньому. Календарні, сонники, ілюстрована казка про “Баву-королевица”, польська гумористична повість про “Тиля Совізджала”, “Пригоди Гулівера”, барвисто ілюстровані, з прецікавими малюнками, як Гулівер гасить пожежу міста ліліпутів, та багато інших. Є також репрезентоване й українське, чи пак “малоросійське” письменство. “Сборнік малоросійських песен” та превесела казка невідомого автора, під заголовком: “Не любо — не слухай, а брехать не мішай”, — друковані “ярижкою”. Заохочений Бернардом, батько купив раз цю книжечку та прочитав уголос після вечері, під гомеричний регіт усіх слухачів. Стільки чисто народнього дотепу й гумору вклав у цей твір безіменний український Арістофан.

На самім споді “крубки” усе найцікавійше: “катаривки” з корбочками, губні гармоніки, порцелянові звіри, ляльки, вода кольонська, умивальне мило, помада, медові цукорки від кашлю, “мігрештіфт” від болю голови, та інші чуда. Ми суньголов перлися у не провалля заласної ріжновсячини, з якого тхнуло пахучевим милом, мігдалами й м'ятою.

Бернард з Янком у нас тижнювали, розпаковували потрічі кожну коробку. Робилися запаси паперу, зошитів, пер, олівців, ковертів. Мати набирає та полотна, мадиполяму на білизну. “байки” нам на теплі сукон-

жи, челяді гостинців на всякі свята, а ми накупували колірних олівців, красок та “перебивних” образків так зв. “калькоманью”. Сердечно попроцавшись, Бернард від’їздив. Через декілька днів заїздив своїм величавим возом Матео Орсак. Робив гіркі докори, що все потрібне куплено у Бернарда, а не у нього; ображався, доки мати не пригадувала собі, що їй ще чогось треба і Орсак розпаковував свої чогири “крубки”. Мав товар першорядний. Умовляв, переконував, хоч як мати відмагалася, залишав батькові на убрання англійського шевьогу, мамі шовку на вечорову сукню, тузин фражетових ложочок, усе вборг, на книжечку, і по п’ятох днях мандрував далі.

За рік переїздило через нашу ферму півтора десятка “венгерів”. Так їх чомусь звали, хоч з уграми (мадярами) вони не мали нічого спільного, крім політичного мадярського гнету на Словаччині, як ми з москалями, або поляками. Це були чистої крові словаки з Морави, що входила в склад Австро-Угорщини й споконвіку терпіла мадярський гніт. Милі, лагідні й простодушні люди, ті словаки з Австрії, тікаючи від політично-економічного визиску жидів та мадярів, приходили в Росію, “пакравітельніцу” слов’ян, отримували тут довгореченцевий паспорт і право торгівлі. Товар набирали у жидівських гуртівнях в Бердичеві та мандрували з ним по цілім Правобережжі, розносячи та розвозячи у “крубках”. Чимало з них падали жертвою грабункових нападів, убивств. Це їх не знеохочувало мандрувати далі, від села до села, від фільварку до фільварку, по приходствах, маєтках, цукроварнях, дворах. З вибухом першої світової війни 1914 року, уряд московський внарештував їх, як “австрійських шпйонів”, позасилав на Сибір. Відтоді “венгери” перевелися зовсім в Україні.

Коли я давно вже вибрала собі шлях у поетки, або малярки, — Устина виявила несподівано хист до хірург'ї і, взагалі, до медицини. Доля захотіла, що хтось підстрілив нашого півня. Чимала дробина засіла йому в стегні; згодом зробилася велика гуля. Півень шкутильгав та перевівсь нінашо. Мати не знала, що з ним зробити? Устя, не думаючи довго, розрізала бритвою нарост, вийняла дробину; рану вчистила, промила й зашила. Півень хутко прийшов до себе. Устина тріумфувала. Досі не виявляла ніяких особливих уподоб, ані здібностей. Відтепер рихтувалася на лікаря.

У Пущення приїхав до нас Сидорович, давній батьків товариш і приятель, свояк Жолобницьких. Мав високу лісову освіту, жив десь далеко, на північній Волні, рідко бував у наших сторонах. Великий ведмедюватий, з чорною, скуйовдженою чуприною, трохи ніби заспаними очима, але з живою інтелігенцією й дитячим усміхом. Балакали з батьком відраня до пізньої ночі й не могли наговоритись. Політика, література, природа, родинні справи і загальнолюдські. Сидорович мав таксамо три доньки, як і батько. Одну одному передавали свої спостереження, ділилися думками, намірами, радилися, що до освіти й майбутнього дітей.

Перед Сидоровичем лежав мій альбомик від Чеслава, в якому крім "Дубини", було ще пара нових віршів, з рисунками. Хірургічний вичин Устини був йому також відомий. На батькове прохання, він зробив нам малий іспит, знайшов, що ми добре приготувані до першої гімназійної класи, а навіть знаємо багато більше. Радив не переганяти програми.

— Маеш, Маврикій, розумні і талановиті діти, — сказав наприкінці. — Мої дівчата не виявляють, на жаль, ніяких талантів.

Батько замахав руками:

— Дайже чистий спокій, дорогий Йосипе! Більших ідіотів не має ніхто на світі. — Та почав розповідати, з притаманним собі гумором, про всі наші каверзи, помисли й витівки. Сидорович відкинув голову на бильце крісла й реготав розкотистим басом.

Саме тоді батько прочитав нам Гетового “Райнеке лиса” у польській мові. Зробив на нас чимале вражіння. Ми навіть пробували його інсценізувати у різних вар'янтах. Я виконувала ролю льва, Устина — лиса, Івга — барана, або зайця напереміну зі Сташком. Франковий “Лис Микита” тоді ще не добрів був до нас; про нього ми навіть не чули, як і про самого Івана Франка. Напевно захопив-би був нас і батька бгато більше, як цей німецький.

У піст їду з Насткою на польову ферму провідати її дитину, що у старій Димаренчихи на плеканні. Настка віддає їй за це половину своєї платні. Мати принагідно посилає “штоф” (приблизно літр) молока для дитини.

Хоч провесна вже і снігова таль на дорозі. — Їдемо ще саньми. Над полями метушиться неспокійна галеч; з-під снігу визирає латами рілля. Пахне мокрою соломною і димом.

Спостерігаю, як у Настки від хвилювання горить лице і дріжать ніздрі, коли зупиняємося перед хатою ланового Димаренка. Вона півроку не бачила своєї дитини. Покваном вискакує з саней та біжить до хати. Поспішаю за нею. Привітавшись приязно, вона прожогом ликається до колиски, розповива дитину й починає голосити заломивши руки. Серед брудного, смердючого ганчір'я лежить голій кістячок, повиприваний

до ран, з витрішкуватими, мутносиніми очима й руським волоссям під брудною шматою. Не плаче, не кричить, лежить спокійно, смокчучи п'ястучок. Велика, зимна, непривітна хата. — один бруд і злидь. Голосачи, Настка припада до немовляти з вибухом такої скорботи й розпуки, як інколи вміє сердитися і сміятись.

Ніколи ще не довелось мені бачити нічого такого. Нужденність і розпука. Мені жаль Настки та її дитини. Жаль і ніяково. Чимдуж Настка побивається, тим понурійші думки омрячають мене. Годі сказати, чи це думки. Якись почування дуже раптові, нові й несподівані. Намогливо хочеться розгадати все. Тяжко лиш, що діється якась жорстока несправедливість. Настка годує своїм молоком напу Софійку, виплекану, чистеньку, здорову. Її немовля гине у бруді, годоване брудною соскою, скислим, недобрим молоком, хворіє на живіт, — заморяний кістячок дитини, якої матірне молоко випива чужа дитина, панська. І ніби я причетна до цього всього, ніби цьому винна. Таке почуття присоромлює мене перед Насткою. Вона нічого не каже, тільки час до часу зойкає: — Ой, Боже-ж мій! — заливаючись слізми.

Ще більше почуваю цю ніяковість, коли мати починає гніватися на сплакану, прибиту горем Настку, мовляв: її схвильовання відіб'ється на нашій дитині, ще зашкодити може. Отже, їй навіть плакати не вільно, вилити свій жаль, над своїм дитям, бо це "зашкодить панській дитині", що ось ссе її груди.

Настка мовчить, затиснувши губи, уся сціплена, понура, годує Софійку.

Мені здається, що вона страшенно ненавидить нас (панів), і що я також ненавиділа-б, коли-б була нею. Від цього мені якось перед нею дивно. Ні вона мені, ні я їй, не дивимося в очі, хоч весь час кручуся біля неї, намагаюся розважити її, граюся з Софійкою, а

перед очима тамте маленьке, пухирувате, з безбарвними очима й русявим волоссям у ганчір'ї, — лице Бжозовського. Щойно в цю мить пригадую та усвідомляю собі це. Ось воно що? Щось, що проймає огидою і жахом.

Хоч мати дала Настці чистих пелюшок, засипки для її дитини, щодня “штоф” свіжого молока, — вона все ходить замислена, невесела, із затисненими устами присіює тихенько:

“... буду я той двір далеко обходити...”

Потім пригадую собі це дивне почуття, коли Настина дитина померла, хуко яюсь після того, як ми її бачили. Почуття якоїсь полегші, майже радости. Хтозна, — чи не зазнала цьогосамого почуття і Настка? .

А скільки тієї гидкої, дегенеративної польської байстручні тисячами “ушляхетнювало” гарну, здорову українську расу!

Дуже багато якихось суперечних думок та почувань зароджується несподівано в мені, клетотить і штовха до бешкетів. Раз-у-раз кортить перечити всьому і всім, навіть робити на капость. Особливо, коли починають мене муштрувати, — мати зі своїми “вистребеньками”: “як ти сидиш, як ти ходиш?”.. У мене все бунтується, стає дуба. Оця моя дика непокірливість, моя суперекувата “вдачечка” бушує в мені, поруч всієї чуттєвості й вражливості на всяке горе, на чужі сльози. Можливо, — це так званий: “вік другого спротиву”. Але коли він (нерший) не помічався майже у менших сестер і брата, — у мене тягнеться, мабуть, безперервно від народження. Мати каже, що менше має мороки з цими трійком вкупі, ніж зі мною одною. Може, усе бурхливе, неспокійне, крайностеве, успадковане по одних і по других моїх предках, скупчило-

ся чомусь в мені?.. Хтозна? Але пам'ятаю себе постійно в стані бунту. Ще лагодом, просьбою, льогікою можна було добитися зі мною толку. Але всякий примус, наказ, вимога, або заборона, викликали в мені нагальну реакцію. З цього приводу мені самій довелося пережити багато болючих моментів, не кажучи про батьків, яким я завдала чимало печалі. З батьком ще мируся. Він все ще для мене єдиний, непомильний авторитет. Намагаюся навіть у всьому наподоблятися до нього; до матері — ніколи. Їй переважно йду насуперек. Один з таких випадків копірнув мене глибоко й залишивсь у пам'яті.

Не знаю вже, що було з учителькою, що мати сама стала перепитувати нас французькі слова. Мені це дуже недовподоби. Не люблю, коли вона вмішується у мою учінку. Мати для мене ніякий вчительський, ані взагалі, авторитет. Можливо, в цьому подекуди вина самого батька. У запалі суперечки він їй часто докору "жіночою льогікою", "бабським міркуванням". Тож, запоперечившись зразу, відповідаю на її питання неохоче, зпересердя, додаючи за кожним словом — "чи як"; хоч слова надиво викувала і знаю.

Мати: як буде по-французьки — небезпечно?

— *dangereusement*, чи як, — бурмочу під носом.

— Поганин?

— *le raïene*, чи як.

— Тільки без них додатків, — кидає гостро мати. Це мені ще більше додає охоти, саме, "з додатком", наперекір.

— Сподіватися? — питає мати.

— *esperer*, чи як.

Ще кілька питань і з матір'ю істерика. Вона жбурляє книжку, відкидає голову на більше крісла та вибуха плачем, хапаючись за груди. Без блюзки, у самій сорочці, якась бідна, безпорадна. В одну мить всі мої

почування міняються. Коли-б мати сердилася, сварилася, — я-б ще покомезилася. Але вона плаче, кричить, як дитина. Якась безсила скорбота звучить в її схлипах. Воювати можна тільки із сильним, — зі слабим, — ніколи. Мені зразу стає її невимовно жаль. Припадаю до її обголених грудей, пілую в саме серце. Вона відпихає мене і голосить. На це вбігає батько. Мабуть чув усе від початку. Блискавично перевертає мене на ліжко, закидає на голову суконку й град гарячих ляпасів сиплеться на мене. Ривертаюся, схоплююся й вилітаю з кімнати, трякнувши дверима. Все це триває один змиг ока.

На дворі приморозок і вечірня сутінь. Куди-ж мені йти? Я готова в світ-заочі зараз. Тимчасом лізу на драбину. Дім високий і драбина — одно з місць наших втічок, нарад і роздумів у хвилини скорботи, каяття й покути. Тепер у мені все скаламучене: злість, жаль, обурення, сором, а головне — брідь. Гидотне почуття скандалу, відроза до себе, до фізичної кари, насильства налі мною, до брутальності батька. І знаю, що так мені й треба. Переборщила, перебрала міру. А мати... Все таки баба бабою. Я-б так не зробила. Якби я зробила, — буде мені відомо шойно за десять-двадцять років. Тимчасом уся моя лють, досада звертаються проти французької мови. Усе-ж через ню. Будь вона проклята тричі і стократно!

Хоч ніч зимувата, я в одній суконці. — мені гаряче від усіх цих думок, від збурення, від палючого, стидкого почуття. Найбільше соромно Настки і, взагалі, челяді. Потім Чеслава і самого батька. Але Настка певне співчує зі мною. — єдиний мій союзник.

— Оленка, іди до кімнати, — каже спокійно, але суворо батько, стаючи під драбиною. Як він догадався, що я тутки? Міг-же подумати, що я пійшла в ліс...

Мовчу, як могла, не рухаючись.

— Злазь у сю мить та рушай до хати, бо заступнися.

Маю велику охоту побаскаличитися, але тон його такий, що краще не починати. Почуття вини, перебраної і так вже міри, остерігають мене також. — А татко чого б'ється? — схлипуючи починаю зсовуватися неквапно з драбини.

— Бо ти заслужила цього. Ніхто своїй дитині не мислить лиха. Подумай тільки: бідне матчисько старається, хоче, щоб ви якнайбільше знали, сама намагається допомогти вам, підучити, а ти доводиш її до спазмів, знаючи, що в неї хворе серце. Осудися сама. Мені соромно за тебе. Я ніяк не міг сподіватись, що битиму тебе ще, таку велику, здавалося, мудру дівчину, що пише вірші...

Кожне його слово прошибає мене. Голос у нього перебивається і він відхрюкується. Зовсім розторошена іду за батьком, всовуюся до нашої кімнати, кидаюся на ліжку, лицем до подушки і не рухаюся. Не плачу. Мені прикро, глибоко, погано. Не йду вечеряти, хоч мене кличуть. Лежу з гарячою головою, з сухими очима.

В пізні обляги, коли всі вже у ліжках, а я все ще лежу у тійсамій позі. — приходять мати. Каже ласкаво, ніби між нами нічого не було:

— Иди, там на столі твоя вечера й скляночка оршадн. яку ти любиш.

Довше годі стримуватись; вибухаю плачем, уткнувшись в подушку. Мати стоїть хвилину, потім гладить мою голову.

— Чого-ж ти плачеш? Що зробила матері боляче? Мати все прощає.

В цю мить уперше, мабуть, збагаю всю велич святого й трагічного слова — МАТИ.

Сцена ця важким каменем ваготить на пам'яті та сумлінні моїм до нині.

Чомусь залишаються з дитинства нетільки спомини подій важливих або незначних. Здебільша западають в нас неухопні вражіння, просвітлені радістю, чи затьмарені сумом. Вражіння делікатні, розвійні, як вечірня імла перед заходом сонця. А проте, сила їх, як і неповторність, трівкіша за усі пізніші розпуки, кохання, трагедії, що торощать нам серця та перехресчують життєві дороги.

Кинуте чийсь слово, без глибшого змісту, пробрєний чийсь голос, пахоть вечірня — залишають в нас часом незникальний слід.

Ось перший теплий провесняний вечір перед Благовіщення. — “коли то гадь всяка із землі вичазить, а з води вичіпають перші ластівки”. Все стоїть у свиду, насажене весною, ожива, яріє на сонці: нерість, рость і плодь всяка. Ліс лєдь-лєдь кидається в прозелєнь. Земля випинає до сонця родючі, обголені груди з рубнів облалої сніжної сорочки. Саме веснують: копають, садять гороли, заорюють під ярину поля. Дим паленого торішнього листя й мамин бадьорий голос. Весна, земля і радість бренять у ньому, вічні та короткі, як цей провесняний вечір.

Вітер насмагав нам обличчя, але ще багато хочеться бігати й кричати. І ми, мов чмелєні, невідь чого, кричимо й ганяємо, кружляємо у неводі вечірнього смерку, разом з кажанами, що безшелєсно шугають низько над землею. Силкуємося все перекричати, виповнити всєсвіт диким, незагнузданим криком радості, весни і землі. Це-ж вона кричить нашими голосами, ця п'янка радість землі і весни.

Звідкись, від хаток, упійливо пахне. пшоняний куліш, гарячий хліб з печі та щойно заорана рілля.

Зовсім п'яна, немов той хрущ, що в радіснім розгоні, бацнувсь об стіну дому та непритомний упав на землю, — біжу і кричу розкинувши руки, мов крила до лету. Бо хіба радості потрібна спокуса?.. Вона б'є сама з себе, п'яніє собою. Тому літаємо, кружляємо, як нетлі, або плянети, кинуті в шал руху таємною силою буття.

По Зелених Святах маємо здавати у Гумані іспити до першої кляси. — Це лиш, щоб обзвичаїтись трохи. — каже батько, бо-ж вчитися, і так, будемо ще дома. Та усе відміняється раптом. Панна Зоф'я несподівано виїздить до Житомира, до хворої сестри. — іспитів не буде і вакації наші з цього приводу починаються ще узалітки. Радіємо подвійно. Російська гімназья видається нам чимось, наподобу в'язниці, чи "арештанських рот", з "казьонними", грізними вчителями, яких годі відріжнити від урядника, чи жандарма. То-ж празникуємо.

У Зелені Свята Чеслав влаштовує на зрубках Лотушина складову маївку. Декілька драбинастих возів, вимощених сіном, прикритих килимами, висипали в лісі гурму гамірного, сорокатога товариства з цукроварні, надлісництва, довкільних фільварків. Увесь чагарник вивопниввся гамором, сміхом, цвенькотнею.

Тут, де колись пишалася величава діброва з кремезними дубами, загин яких оспіваний моїм першим віршом, куди ми з батьком ходили нераз по гриби, — тепер розгортається широченна прогальовина між двома лісами, з травою по пояс, з ряснотою ріжнотоманітного квіття. Китаста, пухка травиця, ділеєві дзвіночки, окаті романи, живокість, ніжнопахуча кашка, слиз,

петрове батіжжя, темносиній, запашний ісоп, духм'яний овер'ян, зіновать, жовтоцвітна, висока дівина, злодуха черемшина. Усі лугові квіти. З давніх лісових, залишився тільки чебрець внизу між травами та розстелилися буйно суніці, полониці. Тут і там сіріє, захований серед трав та квіття пень зрізаного дуба; довкруги нього встигла вже ризростися свіжа памолодь. Зруб закучерявився, закушавився за два роки молодим пагінням дубчаків, ліщини, всякими хащами; перевернувся у молодий запуст. Де-не-де тільки самотіє тонкий, вигонистий дуб-залишенець, насінник.

Валява маївківнів розсипалася по всьому зрубі, розбрелася парами, позашивалася в хащі; чути тільки перегуки, жіночий та дитячий пискіт.

Залажу собі геть, одадь від усіх, у гущ, де багато полониць і нема нікого. Ліс повен свого пікавого життя: метеликів, комах, всяких звірятко. Найбільша насолода причаїтися нишком, слухати шелестів, приглядатися, спостерігати, мріяти, про все, що хочеш.

Нараз, над головою зливований оклик:

— А ти що тут робиш?!

Аж здригаються. Бжозовський тягне кудись Зосюню. Вона буцім отягається й радо дає себе тягти.

— Кули ви мене ведете? — питає соромливо, ідучи за ним. Зникають.

Через хвилину знов шелест: в кущах майорить щось біле. Шибетливий сопранчик і сопливий басок. Лізуть просто на мене.

— О! А ти що тут робиш?!

Дуже дотепний запит і радісна зустріч. Треба кудись тікати.

Перебираюся під самий Гаражин, де кінчається зруб. За ним знімається сіна "казьонного" лісу. Тут, ки ми збирали не раз з батьком гриби.

Лотуцини графський, вирубаний недавно, перевер-

нувся у запуст. Гаражин — царський (“казьонний”), стоїть густим, високим муром, повен глибокої, зеленої сутіні, пташиного співу. Між ними перекопаний рів — границя. Стежкою поїд рів чимчикує їжак, мабуть, тікає також далі від маївки. Побачив мене й повертає убіч, в кропивник. Тропом за ним манджує другий. Дивлячись іззаду. — це дві нагорожені опуклі на дебелих ніжках. Потойбіч рова похнує верховіттям Гаражин, немов сумує над долею побратима.

— Де твої дуби поділися? — питає Логущина.

Над зрубом високо, безхмара сиць. На ній гоїдається шуліка. Рнизу чагарник — море трав, квіття: ворохобня й виляски маївки. Поблизу за кущами знов чути розмову.

— Що-ж нового у Гумані? — питає мамин гелос.

— У Гумані?.. Душно, людно, повно школярів; іспити, кінець навчального року. Грає “малоруський” театр Саксаганського. Непогано грають, ще краще співають...

Чеслав несе мамин шатрик; лице просяяє теплою радістю. Мати в ясній бозовій сукні з тонкого шовку; широкий солом'яний капелюх; на грудях темні лугові дзвоники. Їй дуже гарно. Вона злегка замріяна; усмішка і погляд наче за серпанком. Йдуть стежкою з гори, кудою подались їжаки; мене не бачать.

— Мамо! — гукаю враз із-за кущів.

— Ось де вона! — весело скрикує Чеслав. Мати скида капелюх, сідає на піі біля мене, кладе мені на плече руку.

— Що-ж більше у Гумані? — цікавиться далі.

Чеслав мав небагато часу. Усе купити, спакувати в коні: вина, горілки, вудження від Галатіка, тіс-та від Скворонського... Встиг тільки раз побувати в театрі. Купив собі годинник...

Відчепляє його з ланцюжка та подає мамі. Мати

любуеться, тримаючи на долоні модний, зовсім плоский годинник, з темної, окисненої криці. Відтак робить жартівливий рух, ніби хоче кинуть ним об землю.

Чеслав, без слова, бере з її рук годинник. — з промаху шпурляє його в пеньок. Годинник рорпорскується на дрібненькі скипки.

— Що ви зробили?! — скрикує мати. — Ви божезвільний...

У голосі її докір і досада. Чеслав з усмішкою підлає її руку:

— Пані Ізо, — каже весело, — це так приємно бути трохи божевільним; повірте. Коли б це божевілля тільки могло якнайдовше тривати.

Мати відвертається, йде стежкою геть.

Все не видається мені трохи дивно, цікаве й дуже романтичне. Особливо, коли чую, як тітка Ніна каже:

— Той Чеслав цілком задурений в тобі. І ти цьому винна.

Мати з прикидливим здивованням:

— Що-ж я тому винна? Що він неосудний?..

Тітка гордо випростовується, кидає тоном пури, танки:

— У таких випадках жінка завжди винна.

Мати: — *Par exemple?*

Тітка, не міняючи чеснотливої пози: — *Isabelle! Ne badine pas avec l'amour!*

Яка вона інколи буває смішна, ця тітонька Ніна. Особливо, коли удає із себе мудру та високотонну. А мати... Мати також, коли прикидається беззахисно наївною.

У мене починається вік гострого підмічування й насмішковатости. Такий, трохи несміливий, але задиракуватого-мелітний дівчур, трохи злогодливий, трохи чутливий, наставлений до всього нахрапно-глушливо. Іду до своєї компаньї, вилажу на віз. Випряжені вози сто-

ять в холодку з всячиною, що понавозили маївчани. Витеребкавшись на них, дівтора ходить залюбки біля всіх цих дарів. Івга й Сташко присілися до коша з виноградом, старші хлопці з Устиною налягають перше на гуманську вудженину. Чеслав частує нас вином. Сидить тутки й Настка з дитиною та інші няньки.

Сестри Жолобницькі з нашими матерями приготують на розстелених килимах заставу. Чеслав, влаштовник і господар маївки, меткий, честивий, — частує спершу горілкою своїх побережників. Це його прибічна дружина. В широких штанах до халаяв, у сірих жупанах з зеленими поясами, звиваються по галяві, розстеляють килими, настільники; ставлять на них полумиски печених курчат, раків, перекусок всяких; коші з пляшками.

На скраю Лолушина залишено ще шматок діброви з розлогими дубами, кошсною травою. Саме тут готується бенкет. Чеслав бере від старого Олександра побережницький ріг, трубить у нього. Це знак для маївчан. З криком, сміхом, співами збігаються всі, кидаються на траву біля килимів; починається бенкет. На горбку, під дубами розсілися музики. Зруб та останки діброви очманіють від розгуку. Починаються танці. Парі схоплюються з килимів, кружляють по галяві.

П'яний розхристаний Бжозовський, з помутнілими, виряченими очима, червоний та спітнілий гуляє доупаду. Розходився забавляти ціле товариство, увійшов у свою роль Заглоби. Йому б'ють "браво", піддають охоти. Він трохи не вилазить зі шкіри, силкуючись на дотеп.

Ми сидимо на возах, ніби непричетні до пілої забари, разом із челяддю приглядаємося до гульби, робимо мимоходом свої завваги та глузуємо з "Бжоня". Нуко, як усе, передражняючи його, робить усякі мі-

ни, — решта регоче. Чеслав учестив нас вином і нам тепер “море по коліна”. За возами возії з гайовими крутять морозиво у діжках із льодом. Підхміляні також, не жалують і собі жартів на адресу панів. Мій приятель Яків (Чеславів возій), поглядаючи прищупленим оком, як пани гуляють, приспівує під вуркїт морозівки. —

“Ой, під дубом, під зеленим, гуляв дурний з навіжеєм.
Один дує, другий грає, третій дурний ще й гуляє.
Гуляй, гуляй, дурний ляше! Що на тобі — то все наше!
І шапочка, і жупан... Гуляй, гуляй, дурний пан!”

Пісенні вторить здоровий, соковитий регїт за возами. В ньому стільки веселого глуму, неприторенної, їдкої погорди, скільки й у самих словах пісеньки.

Потім приїздить до нас Тадейко з жінкою та дитиною. Кинув медицину на третьому курсі, перейшов на право, щоб більше віддатися співові. Він співає. Співає усупор всім віщуванням, нарозумлюванням, докторам всієї родини. Могутній драматичний тенор відкриває перед ним широко ворота до слави. Виступав уже в деяких операх (Галька, Паяци). Блискучі рецензії, моральні й грошові трофеї. За один вечір заробляє тепер більше, як за рік студентської біганини по лекцях. Тадей святкує пілковитий триумф. Перед відїздом до Італії відвідує родину, почавши від нас. Це ж одна наша мати, з цілої рідні, вірила від початку у його талант, поставилася вирозуміло до його одружжя, підтримувала морально й матер'яльно. Між ними приязнь з дитинства. З батьком вони також сердечні приятелі.

Тадей статечніший за обох братів. Лагідної, делікатної вдачі; здібний та працювитий; вродою вдавсь у Галину. Має соняшний, урівноважений гумор. Його

веселість поміркованійша за Аласеву, без Доркової скоморошої рубашности. У всьому почуття співмірности і такту. До усіх цих прикмет, природа вбагатила ще його таким голосом. Митець розповідати й сміятися, — розповідає про людей, про себе, про всякі життєві пригоди й сміється так живлово, що порива ціле докільля. Батько також вміє сміятися прекрасно. Чоло та всеньке обличчя його осяює зразу якась відглибна, тепла яснота. Так, — почуття гумору, уміння сміятись, — це дар богів, даний їм обом. Тож сміх, як і музика та спів, лунають щедро у нашому домі. Дні насичені погідним, безтурботним змістом. Тадей щойно у нас, в оточенні рідні та природи, віднаходить себе цілого.

У нічних капцях, в нічній розхристаній сорочці, без капелюха, з вулкою, або рупницею, бродить по лісах, полях, над ставом, в супроводі нашої компаньї та собак, з Пилипом включно. Батько ходить з нами тільки під вечір, або у свято. Щодня трапляється якась весела пригода. Погнавшись раз за зайцем, Тадей погубив на стерні капці; прийшов з полювання в самих шкарпетках. Потім обидва з Арном ідуть на перепелиці. Арно старий, жагучий польованець, — вищить з радости. Звик до такого стрільця, як батько, цінить мисливську гідність. Робить одну бездоганну стійку, другу. . . Тадей, цілець неостанній, — цей раз дає, чомусь, маху раз і другий. За третім стрілом, коли перепелення летить далі, Арно кинув йому презирливий погляд, відвернувся та подався додому. Дарма Тадей кликав, гукав. — пес ані оглянувся.

Інколи трапляються на фермі принагідні гості. Повітовий ветеринарний лікар приїздить шепити худобі ящур. Мати, не знаючи добре московської мови, оповіда йому в захопленні:

— Знаєте, пане Князев, какіє у меня чудовіє хін-

скіє каченята повилуплюваліс (мусіла-б сказати: "чудне кітайскіє утята").

Князев, кацап з глибокої Москов'ї, — не чув ні коли української, ані польської мови, видивившись на маму, намагається здогадатися, про яких то звірів вона розповідає, а Тадей на канапі лягає від реготу. Відтоді мати наша зветься "хінская качіца", ми — "хінскіє каченята".

Тадеева дружина Ганна, з роду Малиничів, — тип українського хлопця: струнка, чорнява, кругловида, з хлопчачими рухами. Їздить верхи по чоловічому, в Тадеевих штанах, чим нам страшно імпонує. Тадей, що не сидів зроду на коні, пораяється біля дитини, в одній особі: батько, мати і нянька. Дівчинці третій рік, — називається Пуся.

Дивлячись на це подружжя, побране нещотавно з такого прибагу, яке кидало очайдушно на терези: — "смерть, або дозвіл шлюбу", — годі повірити в це палке кохання. Замість нього, кидається в очі, ралше, знудження, байдужість. Так хутко подівся десь той пал любови, як і вибухнув раптом. Вони обоє збагнули вже цю оманну дійсність, — спокують мовчки свій "гріх молодости".

Мати їздить тепер на Зубрі. Англьо-арабський жеребець, немолодий вже, але з тієї породи, що не старіється. Присланий з Печери для оновлення вигиблої від сану сталнини. По арабських предках успадкував сріблясто-білу, шовковисту шерсть на чорногебановій шкірі, через яку просвічує кожен нерв, кожна жилка. Клясична голова араба, з роздутими ніздрями, з повним, вогненным оком, завжди піднесена гордо. Білошовковиста грива й хвіст на чудовій обсаді. Чорнокопита ніжка, неначе у серни і ця незрівняна

гордовита чепурність арабська. По англійцях дісталася йому щасливо одна лиш прикмета, що не могла зіпсувати цієї пишної цілоти, — велетенський зріст. Навпаки, він немовби ще підніс її.

Уся королівська постать Зубра, повна гармонійної сполуки зовнішніх та внутрішніх прикмет коня: арабський темперамент, — повздержливість англійська. Ходить, ніби пливе на невидних крилах, ледь при торкаючись копитами землі. Аристократ у кожному гарілю, в кожному русі. Навіщований долею бути донжуаном, лицарем прекрасної статі, зберегає лицарське джентльменство й супроти амазонок, що їздять на ньому. Під дамським сідлом ніколи не дозволить собі ні на якусь фривольність, хоча б піле стадо найзавбніших красунь, кінської породи, манили його своїм чаром. Тільки тонким, нервовим іржанням висловлює їм звіддала своє обожування.

Зубер був найчудовійший кінь, якого мені довелось будьколи стрічати. Мати, у чорній амазонці, в котелку, виглядала на ньому, як тонкий акварельний малюнок. Дарма, що лікарі заборонили їй їздити верхи, — їздила очайдушно далі, ганяла з хортами, не в силі перемогти в собі цей жагучий припал.

В кінні липня, у Теплику роковий католицький відпуст. Разом Тадеєві вродини. Їдемо всі на це урочисте свято. Тадей уперше від своєї женячки провідує родинні пороги. Вертається до них по роках "ізгойства", осяяний німбом слави, коли перед ним пишної розцвіта кар'єра. Запрошений місцевими достойниками, співає підчас відпусту в каплиці.

З'їзд довколашнього "земянства", звабленого тією вісткою, такій численний, що простора теплицька каплиця не в силі помістити всіх. Коли побіч органів, по-

чинують плісти з хорів хвилюючі звуки "Ave Maria", — оксамитний тенор заливає костел, — люди плачуть зі зворушення, захоплення й радості. Знають всі цього Тадейка від хлопяти; тепер зносять його на руках із хорів, трохи не задують в обіймах. Бабуня Амелка приймає гордовито привіти з приводу знаменитого сина. Тадей стає знову втіленням усіх чеснот, талантів і надій; найукоханьша, чудова дитина.

Уперше від дідової смерті й встане у своєму домі, доводиться їй честити таку силу гостей. Уся польська доволішня "знать", що вже призабула де, що гостинні пороги "двора під каштанами", колишні гучні теплицькі балі. — тепер пригадала собі, — пхається, мов до причастя, потиснути руку гостинні та її славного сина. висловити своє захоплення, свої побажання, пригадати запобігливо свою давню зажилість з цим домом. А все то завдяки Тадеєві, його голосові, його співацькій славі, що встигла вже прогомоніти від Києва до Варшави, розійшлася луною по далекій провінції. Тож бабуня сяє також відблиском тієї слави, повна дистингованої привітності та самоповаги. У чорній атласовій сукні з білим мереживом ("антуляжиком") біля рукавів та шні, в чорнім мережанім "фаншоніку" на голові, приймає достойно усе чолобиття, виконуючи почесні господині дому.

І всеяка рідня, що так непримиренно ставилася до "фантастичних вибриків" наймолодшого Копистенського, з його "безглуздом" одруженням, з киненням медицини, з "виверзеним в дітвацькій уяві співом", — тепер богомільно слухає й подивляє цей спів, обтираючи сльози зворушення.

Цим разом Теплик робить на мене дивно розхристане вражіння. Навіть каплиця не видається вже мені така величаво-пишна, як колись. У домі метушня, гармидер. Ані сліду давньої статечної поваги, того дав-

нього "стилю", що був у старому домі. Нема вже й Куцуні, що зберегала цупко той стиль у ній своїй постаті. — сама. — одна з його яскравих окремиць (детайлів). Вона вже також під модриноюю тінню, а життя тут модернізується. Повно якихось молодих, розманисто-крикливих людей, що конче силкуються удати останній крик моди. Трохи начитані, більше нахапані, провінційні молоді та юнаки, понасякали Пшибишевським, Міцинським, Тетмаєром (так звані "декадентські" письменники польські), з галасливою самопевністю, демонструють своє презирство до всього вчорашнього. Властиво, — це також "стиль". Стиль нової лоби, що зветься "декаданс", "сецесья" і шойно почина перекидатися перемитом (контрабандою) в загумінки провінції. Дехто з них, десь чогось учився, щось навіть закінчив. Усі, — самі таланти, коли не "генї", майбутні артисти, співаки, малярі, поети, — кружляють довкола Тадея, як сателіти кругом визнаного світоча; надають Тепликові отой новостиль, що мене так неприємно вражає, хоч за пару років, маю сама підлягти його впливові. Тепер в одній Чаплі знаходжу милу давність, яка мене полонить так сильно.

Після усіх цих урочистостей, Тадей з родиною залишається в Теплику; ми по декількох днях їдемо додому. Поворітьма заїздимо до Мочілки на патлаті вишні. На них сього року особливий обрід; сади достотно угинаються під соковитою, червоною вагою. Крім того маємо забрати на ферму Нука та Сисенга, як кожного літа. Справжні ваканції шойно мають початися для нас.

В Мочілці залишаємося пару днів. Коли матері наші варять в холодку вишневе вариво, повила, поглинуті гутіркою. — ми вправляємося на "трапезі". Мушу конче дорівняти Нукові. Між нами вічне спобігання за першість у всьому. Проте він переганя мене в

руханні. Правда. — мені заваджають нові черевики: слизькі й тіснуваті, особливо, коли стаєм на гойдалку, одне проти одного, розгойдуємось, присідаючи напереміну. Тут ще гірше почуваю себе в нових черевиках. За кожним Нуковим присідом, підшовши мої підриваються від дошки й мушу з усієї сили триматись руками бічниць. Прошу Нука, щоб не підганяв вище, та він все піддає і піддає гону. Коли гойдалка в найвищій розгоні досягає поземої лінії, а ми напереміну опиняємось у лежачій позі, то ниць, то горілиць, — дошка висмикується враз мені з-під ніг і я лечу. Падаю навзнаки на убиту землю під гойдалкою; одну мить бачу, як вона проліта наді мною, чую мамин і тітчин крик; потім не бачу й не чую нічого. Тільки, коли мене, облиту водою, підводять із землі. — Відчуваю неймовірний біль в поперековій та плечах. Не можу дихнути. Але найгірше болить потилиця. Вона неначе розбитий баняк. Мені прикладають лід до неї; біль поволі втихоміррюється. Тільки поперек та плечі щемлять пару днів.

Проте на фермі весь місяць прогулюємо на чудових виграшках: ганяємо по лісі верхи на ліщинових прутах (у скоробігові переганяю Нука); робимо з ліщини луки, стріли з посохлої торішньої бузини. Граємося в індіан, улаштовуємо війни; маємо посянячене, покалічене тіло, попідбивані очі. Нуко, кидаючи ножем, перебива мені нечаяно, бючку на носі. Тамують мені кров землею з павутинням, як годиться — по-лицарськи, потім несуть на борзоробних ношах, — раненого ватажка переможеної ватаги; вожд переможців — Нуко, подає мені руку в знак лицарської високдумности. (Згоїну на носі від цього ножа пошу ще досі). Просиджуємо також над ставком: мокнемо в ньому від рання до вечера, як коноплі; ловимо рибу та обмірковуємо подорож до Америки, — нарід. Ми-

нає липень і частина серпня. По від'їзді хлопців настає нудьгувата тиша.

Посушене літо перемеженнлося; підходить дрековиця. Куслива муха тне людей і худобу. Роз'ягрені коні, воли негодні обігнатись від неї. Безхмаре, помутніле небо, втратило свою радісну синь. Земля потріскана, спалена. Охляла, спрагла рость жде небесного зрону. На всьому лежить припаль порошні і втоми. Літо вмира безнадійно, як сухітник, що не діждавсь потіхи причастя.

Мелянхолья відліття, настрої завмирання поволі, але всевладно розливається в природі; непокійним смутком охоплює й мене. Мені так нудно, тоскливо. Жагідь товариства, виграшок, десь поділася геть. Радо сторону від компанії, ховаюсь до "альтанки" під грабами, зі своїми зошитами, фарбами, олівцями. В городі повно вже пожовклого листя і цього опущення, що завжди по собі залишає літо; хоч щойно половина серпня.

На обійсті пусто; усі десь порозходилися, або щось роблять, чи спочивають, тільки на кльомбах мерехтять у п'янкуму сонці різнобарвні айстри, жагуче пахне прив'яла вербина. Нараз, звідкись вихоплюється лемент катеринки. Тоскні, жалісливі звуки розпучливо вриваються в мертву тишу пообіддя.

"Скука да мене, дасала... На вулицу не йду;

Сказать я вам не смею, каво верно люблю..."

— скигить десь в просторах, скаржиться катеринка одеською, вулишною пісенькою обдурених, покинутих наймичок.

"Ох, ви пташки канарейки... всьо жалібно пають, вони нам молоденьким разлуки й придають..."

Мене огортає раптом зневіра й знеохота до всього. Сиджу заслухана в цей розпучливий лемент і мені невимовно тоскно. Усім своїм десятилітнім еством від-

чуваю скоромниучість усіх речей, надаремність усіх намагань. Бо-ж усе мина, проходить. Зникають люди, дерева. Все, що було колись, — тепер не існує; усе, що є тепер, — не буде колись: дім наш, город, батько, мати... все пройде і зникне. Чую це так без-тямно виразно в зойках катеринки, що промовля ніби словами. кожним своїм звуком, проймає жалощами. Сльози стискають мені горло й заливають обличчя. Плачу страшно, скорботно, усім своїм еством, скли-пуючи, трохи не трісне мені серце з жалю і розпуки. Плачу безпричинно, до знемоги, в якімсь насолоднім упоєнні, — так жалько всього, всього на світі.

День тихий, порожній, неначе пустеля, тільки десь далеко, в невідомих просторах, заводить самітня катерника. А ще десь далі, дуже, дуже далеко, на якимсь гарячим, чорнім континенті спалахнула війна. Перша, про яку чую в теперішнім часі. Саме, коли сиджу сплакана в городі, під ганок закочується, разом з курявою, бричка. Аптикар Томашевський з Соболівки, вилазить з неї, в полотнянім порохівнику, в панамі. Сідають обидва з батьком від клевами; батько каже мені принести з льо-ху пару пляшок холодного квасу.

— Що-ж ви робите з бурами? — питає Томашевський, потираючи долонями коліна.

— Радію, що “перуть” англійців. Тій погані вже заблаглось Трансвалю. Мало їм одної четвертини сві-та...

— Так, пане Маврикій, — зідхає аптикар. — Що ви зробите з імпер’ялізмами? Це страшна недуга; гірш чуми, холери. Дві такі ненаситні акулі: Росія та Англія і ціле людство не має спокою.

— Ще німці. — впада у слово батько. — Також “пляга”, зокрема для нас, поляків.

Попиваючи шумкий хлібний квас, обмірковують останні вістки про англобурську війну. Батько при-

свячує їй багато уваги, читає газети, оповіда мені. При столі також ведуться часто балачки на цю тему. Світова опінь на боці бурів, маленького народу, якого протестантські предки, так зв. "гугеноти" у XVII ст. заховалися в гори південної Африки від жорстоких переслідувань католицької церкви. Тепер мужньо боронять своєї батьківщини від нападу англійців.

— І то, дивіться, — обзивається спроквола аптикар, — побіч загарбництва, клясичні боягузи. Жменька цих верховинців вибива їх, мов шурів, з кожної щілини, з кожної п'яді своєї землі.

— Ага, ага! — притакує батько, — дві різні психіки вояка: той, що боронить свого, ціною життя і звичайний драпіка, що нахрапом лізе по чуже, духливий у силу своєї імпер'ї.

Прислухаюся пильно до цієї розмови. В мені саме прокидається жадь усе знати. Особливо все те, чим цікавиться батько. Тож політика також. Постійно розпитую батька про бурів і киплю люття на англійців. Лука Маер та Людовик Бота, вожді героїчних бурів, захоплюють мене. Політика ввійшла у нас в моду. Навіть Устя заводить інколи політичні розмови. — Тачку, чи москалі живуть тепер з поляками взгоді? — не сіло, не впало, питає яюсь при вечері.

Заки батько встига відповісти на це вдумливе питання, — Сташко його виручає.

— Як Райнеке лис із бараном Твердолобом, — вставляє спокійно.

Батько захоплений влучністю тої відповіді. Дійсно, — влучнішого порівняння годі знайти.

На Маковея Палажка йде до церкви святити мак та зілля. Несе сніпок дорідних маківок, завітчаній м'ятою, васильками. Зв'язує його тороком, потім бе-

ре кухонний, невеликий ніж, перетяга його тричі лезом по макітрі та застромля між маківки і м'яту.

— Нащо ніж? — питаю.

Молодиця лагідно посміхається. — Або я знаю?.. Так чогось водиться ізпозадавна. Посвяченим ножем легше різати курку, тощо.

Принагідно оповідаю це батькові; він посміхається. — Це ще з часів Коліївщини залишився звичай, коли “тутешні хлопип” різали польських панів та жидів. Тоді по церквах святили ножі заховані в мак . . . Традиция ця збереглася й досі.

Мені враз пригадується той якийсь наш прадідунь, що мав також “святити ножі на ляхів”. Той, про якого говорилося пошепки у покоїку в Теплику. — Може “хлопи” і тепер збираються різати панів? — думаю трівожно. Про Гуманську різню я наслухалась доста. Вона все навіва на мене марево жаху. — Защо-ж це “хлопи” різали панів? — допитуюся.

— Російський уряд та православні попи нащували хлопів, — чую усе відповідь. “Пани”, отже, — безневинна жертва московського підступу, попів та дикої жорстокости “хлопства”. Але десь, звідкись пригадуються ще чийсь слова, разом з блеском солом'яного приску, з запахом соломи, з якоюсь радістю і з якимось жахом. — “Дай мені, Боже, таку силу, щоб я мого Івана помстила”... “Гаспидів син, Пшесмицький”... Відрубана голова котиться коням під ноги. ... “ляхва проклята”... “пани людей за собак міняли”... “люди суд божий робили над панамип”... “і тепер ще вирубляють, що хотять з народом”...

— Чи було так, таточку?

— За панщини творилося чимало безprawства... Хлопи, властиво, не мали ніяких прав. Права прислуговували тільки панам, шляхті, що часто зловживала ними.

— А тепер, таточку?..

Від 1861 року панщина скасована; хлопи, майже, зрівняні в правах з усіма.

Виходить, — все впорядку. А проте, мужики панів чогось страшно не люблять. Знаю це напевно, краще за батька. Нераз чую те, чого він не чує. Вони при ньому цього не говорять, не співають, не сміються так. О! вони ненавидять нас. — думаю натужно, ждучи його відповіді. Але батько мовчить, розкладаючи пасьянс. У своїй національно-класовій самопевності, засліплені у безпечності, — як усі поляки, — він, навіть не допускає цього, що я вже знаю і... розумію якимсь непомилливим, підсвідомим чуттям. Відповідь. — Верещинський з гарпапом; Явтух мовчки обтирає кров.

— А чому ж панам вільно бити хлопів, коли вже панщини нема? — настирливо дивлюся батькові в обличчя. Але він на це питання відповіді чомусь також не знаходить.

На Спаса ідемо всі на Чубову леваду, по мед, саблук, кавуни і дині.

Спас особливе свято. проймає мене якоюсь святошною величавістю, хоч живемо одалік від усякої церковної традиції. В церкві я ще ніколи не була. Мене просто причаровує саме слово "Спас". Я все ще жию у полоні слів, звуків. Воно бренить розспіваною тишею в повітрі, золотиться на стернях, пахне медом, яблуками; тепле, насичене сонцем слово.

Челядь у чистих сорочках, викачаних як шовк; — пахне м'ятою та васильками. Лишя погідно поважні, мов на іконах. Посілавши на степку, дузають насіння, гуторять і якимсь умірно, по-святошному, сміються. Молодші повив'язувані терновими хустками, дівчата

у вінках. Мерехтять полики, намисто. Під стайнями наг्राє хтось стиха на сопілці. Врочисте. духм'яне свято — Спас.

Поляки святкують також, бо святкують "хлопи", — весь український нарід; святкує земля. На Чубову леваду йдемо під вечір, коли сонце скочується за "козацькі могили". з ярів повіває прохолодою. Батько, мати. Лісневичі, Чеслав та Бжозовський, — ідуть поволі; ми з собаками біжимо попереду; Настка з дитиною з нами. Позаду плентається пара малих лошаг: одне батько купив за пів рубля від селянина, бо кляча привела саме у возовицю й лоша завдає. — "Хоч беріть його, пане, хоч прийдеться задушити посторонком, то матиму, бодай, сороківень (20 копійок) за шкіру". — І лисе, каштанове лошатко, врятоване від посторонка, біжить за нами. Має шумке наймення — "Віхура". Друге, брудно-тьмавої масті, подарував нам Бжозовський, також купивши за пів карбованця; — зветься "Тураган". Дві звичайні селянські хабетини, місцевої породи, про яку Жан-Жак Руссо, завадивши об Україну, в мандрівці по Росії, згадує у своїх спогадах (доречі, для москалів невелими лестивих), що здибав "à Petite Russie" особливого звіря, подібного до коня, який зветься коняка "сониаса". Із самого заду мандрує повагом Пилип, ловлячи подорозі нетлі. Поблизу ферми дві найближчі левади впірнули між двома горами; дідова Лупова, як іти на Побірку і діда Чуби під Лотушином. Обидві лежать у яру. По ней і по той бік гора; долиною дуг; далі запахуща, розлога левада обтикана вільхами, вербами з бантаном, садом, пасікою. Нагріте за день повітря обвіває теплими го свіжими хвилями, напереміну. Товариство йде поволі, гуторячи весело. Час до часу, чуємо за собою випали різвого сміху. Бжозовський розважа усіх розмовою. — Ех, Кавказ, Кавказ!.. — зідха мрійливо, попавши

в спогадовий настрій. — Мій роман з Вальцевою... (славна російська співачка). Що то був за роман!.. Я шалів з любови, а вона...

Бжозовський хвитається рукою за чоло і заплющує очі.

— Також шакіла, — докінчує іронічно Чеслав.

Мар'ян притакливо кива головою, ведучи по всіх витришковатим поглядом:

— Факт! — каже з приписком.

Нагла веселість огортає всіх.

— Смійтеся смійтеся, а жінки тоді шаліли за мною. — поважно продовжує Мар'ян. — Чоловік був молодий, елегантний, сидів на філософ'ї в Батумі. Вьяцева приїздила на літні гастролі... Властиво, — чого ви смієтеся? — звертається різько до Чеслава.

— І довго ви сиділи на тій філософ'ї? — перебива той.

— Ну... як звичайно. — п'ять років.

— І вибралися саме до Батуму на цю філософ'ю? — питає спокійно Лісневич.

— Або що? Вас це дивує? — визвірюється злегка Бжозовський, не звертаючи уваги на загально глумливий настрій.

Лісневич цимсамим поблажливо-іронічним тоном:

— Трохи дивно, що ви попали на університет саме там, де його ніколи не було.

— Якто, — не було? — порскає обурено Мар'ян. — От він мені буде говорити, що у Батумі нема університету. Чоловік п'ять років пересидів на філософ'ї...

— Видно, що ви на ній сиділи. — кидає, сміючись, батько.

— А може ви там сиділи з іншої причини? — іронічно впада у слово Чеслав. Бжозовський удає, що не

дочув цього. Зупиняється нагло серед стежки й робить здивовану міну.

— У Батумі нема університету?.. — перепитує роззягаючи речення, — То не може бути.

— Уявіть собі, що такі нема, — каже батько.

Бжоньо не збивається з пантелику:

— Пождіть, — а, може, я помішав з Баку?

Ніхто вже не стримується від широго реготу. Чеслав стає щоразу більш уїдливій. Нахрап Бжозовського починає його дратувати.

— Ви після запалення легенів забули, мабуть, жетільки, чого вчилися, але й де училися.

Бжозовський робить ображену міну, відтак заперено кричить:

— Чого ви, властиво, причепились до мене? Ви думаєте, що маєте до діла зі звичайним дурнем?

— Думаю, що з незвичайним, — вибухає Чеслав якимсь істеричним сміхом. Буря реготу схоплюється серед поля. Бжозовський не вгаває далі.

— Не вірите, що маю два університети? — кричить у найбільшій обуренні. — Можу вам показати патент про закінчення філософії і тої другої... фільольогії, чи як вона.

Батько сідає на стежці, не маючи змоги встояти від сміху, мати плаче в хустинку на плечі у Лісневички. Чеслав качається по траві в перелогах. Бжозовському не лишається нічого більше, як самому сміятись. Висовує через зуби кінчик язика й хихікає слиняво. Має при тім безлично невинну міну. — З чого-б ви посміялися, панство, якби почіли Мар'яnek не розповідь вам якоїсь "фанецьї"? — каже простодушню.

Регіт копиться стежкою до самої Чубової лави. За гору ховається тоненький серпик місяця. Праворуч, де поринуло сонце, багровіє розтріпана хмарка, мов підстрелений лебедь. Над баштаном в'ється синя смуга.

жка диму, пнеться кучерями вгору. Чимнижче сходитьмо у пад, тим свіжішає прохолодь левади; дух сіножаї, осоки. Різво пахнуть коноплі. Дід Чуба у білих холошнях, сорочці, сам білий як луць, іде нам назустріч.

— Добривсчір діду! — вітається з ним батько.

— Дай-бо здоровля! — весело відповіла дід. — А де це ви, пане, придбали стільки реманенту? (натяк на лошата, собаки, ката, а, може, й на нас).

— Та розжився за тринадцять років. — весело віджартовується батько.

— То це вже стільки як ви на фермі?

— Еге, діду. Роки летять, як мухи.

Батько знає усіх, майже, селян довкола і його всі знають. Назагал ставляться до нього прихильно.

— А мене знаєте, діду? — бундючно висовується наперед Бжозовський Дід легковажно змахує рукою.

— Чи то всіх назнаєшся, — відповіда ухильно.

Декілька необхідних слів про погоже верем'я, посухувате літо, хоч на леваді воно не позначилося. Тутки ще свіжа, соковита зелень. Про здоровля, сегорішній обряд. Дід Чуба веде нас у сад, на баштан, до пасіки. Під яблонями біліють саблюки, завбільшки, як два кулаки докупи; нагинають гила низько до землі.

— Призволяйтеся, — припрошує дід Чуба. Зірвавши ябдоко, подає мамі потім всім почерзі. Впинаю в нього з насолодою зуби. З нього тече житедайний сік, пахне землею і сонцем. Нігде бідиш на світі нема таких яблук!

На баштані поміж сріблясто зелене вулчинея повипиналися темні й біляві кавуни. Сіріють попеласті дубівки. Біля куреня палає багаття. На таганках вариться куліш; від нього тоненько сугається пахоть в прохолодь вечірню. Біля таганків сидить марновидий

хлопець; великими, порожніми очима дивиться в багаття, здається. — нічого довкруги не бачить; мовчки підкидає ріштя.

— Мій син, — каже сумовито Чуба. — Неосудний трохи, проте спокійний, трави не настолочить. А оце посадили його зашось у холодну, ще й познуналися.

— Хто-ж це?

— Та хтож-би?.. десятицький. троюда. Отой харциза, Крутенко, будь він неладен! Напосівся на мого Марка, буцім він побив йому у коморі вікна. А він же навіть не ходить тудою і на шю пору його й в селі не було. Весь час тутки живе на леваді. Хочу у суд подати за напасть.

Дід іде у курінь, виносить миску сотів, ставить на ослоні. Кладе пару, шойно вистуганих, повесньких ложок.

— Призволяйтесь до меду, — припрошує всіх, — **Неодмінно** подам харцизу у суд, — продовжує жалітись. — А в нього-ж (у Марка) жінка непорожня ходить. Одно вже бігає...

— То він жонатий? — дивується батько.

Авже-ж, — хутко вже три роки. Це у нього не природжений ганч, — набутній. У москалях щось йому поробили. Помутили розум. Не міг перенести муштри з помордасниками, вічної лайки. Звісно, як у москалях, — найбільше за словесність б'ють. А він же ріс у мене і виріс небитий, слухняний та плохенький. Вельми справедливий вдався. То з приуги йому поробилось таке. Кажуть, — манколя нашла на нього. — Дід жебонить про свою журу, радиться з батьком. Потім іде на баштан вибирати нам кавуни та дині.

З цікавістю й співчуттям приглядаюся до Чубиного сина, що йому розум помутився від помордасників та московської лайки. Він гляднить спокійно у ватру,

сперши лице на руку. Вечір, левада, якийсь величній, понадчасовий спокій поволі заворожує всіх. Ніхто не має більш охоти до балачки, впиваючись тишею. Навіть Бжозовський мовчить і вся наша компанія принишкла. Мед, саблуки запиваємо джерельною водою з глиняної баньки та прощаємось з дідом.

Смерк вже зовсім припорошив небо, синьоватим серпанком затуляє леваду. Чуба проводить нас до своєї межі, вдоволеній відвідинами, стискає в жмені пару сороківців.

— Оставляйтеся здорові, діду

— Ідіть щасливо

На горбах, у полі ще сіріє трохи заблуканий день. На заході вже почало небо. Високо поблискують перші зорі. Польові коники чічкають в стернях, обзивається диркач в конюшині, десь б'є перепелиця. Гарячий подих втомленого літа.

Ідемо всі мовчки, неначе вертаєм з похмілля, сп'янілі могутнім п'яном ланів та левади, солодко охлялі. Звись і зглиб зливається на землю благостинь, спокою, роздзвонена, розспівана тиша. Це-ж гомонить, співає, чаклує віковичним нашептом своїм, вона — Україна.

В мені, як і в батькові, — два патріотизми. По-біч польського, обов'язуючого, ще другий "місцевий", теплий і ліричний патріотизм український. Слова: Україна, Полілля, як і Волинь, Полісся, — мали для мене особливий чар, зворушливу радість; викликали мрії. Польща, — це був мій, з королями, славою, завойовництвами. Потім зі своїм "менченством", повстаннями, героїчними Костюшками, Емільєю Плятер. Ідеалізований, егзальтований, контушово-рогативковий, імпер'ялістично-шляхотський патріотизм, вщеплюваний мені змалку, інтелектуваний дбайливо зі снами "о, по-

тендзе”, “од можа до можа”, патетичний і бомбастичний “за нашо і ваше вольносьць”. Палахкотів у мені вічно роздуваним полум'ям, підливаний ненавистю до насильників: москалів та німців.

Той другий, виростав сам із себе, із землі, з повітря, ніким не підсичуваний, не вирощуваний штучно, надиханий самою землею, довкіллям, таємничим нашептом самої України.

Один свідомий, показний. Другий — підсвідомий, чуттєвий, відглибний. Я росла між обома ними, як виростається між близькою матір'ю і далеким батьком.

Вражливість моя була, мабуть, трохи більша звичайної, таксамо як цікавість; вбирала жадібно усе, що відбивалося в чуттю та уяві.

Пам'ятаю, — були у нас гості. Між ними сестра дядька Антона, Юля Терпиловська, польська письменниця-журналістка. Підчас розмови на літературні теми, хтось прочитав уголос уступ з поеми Конопницької “Війна”, написаної до циклу картин Гротгера (тогочасного польського маляра). “Тека Гротгера” (в репродукцях) лежала у нас на столі у вітальні зі “штитами” (ритовинами), що відображали всі жахіття війни. Робила на мене велике вражіння.

Батько та Юля захоплювалися поемою Конопницької, набряклою вселюдськими почуваннями. Дядько Антін і ще хтось критикували поему, як “жіночу, перечудену творчість”, протиставлячи їй мужньо-патріотичних поетів польських: Уейського та Вінцента Поля. Вив'язалася палка дискусія, до якої я прислухалася дуже уважно, не все розуміючи, але симпатії мої були по боці Поля та Уейського, дарма, що батько захищав іншу думку. Раптом він вибіг та вернувся з грубеньким томиком в чорній палітурці й почав читати наголос “по хлопськи”, чи як поукраїнськи.

“Прощай світе, прощай земле, — неприязний краю
Мої муки, мої люті в хмарах заховаю.

А ти моя Україно, безталанна вдово ..

Я до тебе лігатиму з хмари на розмову...”

Це було таке нове, несподівано-дивне, що трохи не кинуло мене у гарячку. З цікавості паленіли мені вуха. Дивне зворушення стиснуло горло. Це була моя перша зустріч з “Кобзарем”.

Ім'я “Шевченко” доводилося мені чути вже нераз, але я про нього нічого не знала, тільки, що був такий “хлопський”, чи пак “український” поет. Книжка лежала у батька в канторкові, де крім “графських грошей”, лежали всілякі важні папери і, взагалі, найцінніші речі.

Жовтий, високий канторок, з похилистим віком, тричі дзвонив мельодійно, коли його відчиняти ключем. Сперши віко на плече, батько щось там робив, шукав, або числив. Я любила уткнулися інколи збоку й зазірнути в це таємне святилище. У двох бічних закришках переховувалися “родові папери”. Батько дуже рідко показував нам їх, обережно-шанобливо розгортаючи пожовклий “пергамен”, з великими, як долоня, восковими печетями, списаний гусячим пером, вилянялим “інкавстом” (давнє чорнило), кучерявим, бароковим письмом. Були там документи прадіда Войтіха Домбровського, сина Мечислава, потім діда Едварда. Старі метрики народин, одружин, акти “зейсьня” (скону), якісь “інтерцизи” (шлюбні умови), “схеда” (спадкові записи), з датами наполеонівських і переднаполеонівських часів. Переходили механічно з батька на сина, вже тільки як пам'ятка, без практичної вартости й значіння і, як такі, дісталися батькові. Романтична спадчина! І, як романтик, батько зберігав їх далі, мабуть, щоб залишити комусь із нас. Найпевніш Сташкові, єдиному спадковцеві в

чоловічій лінїї. Але найбільше зацікавлення й шанобли до них виявляла я.

Усі мої предки, Домбровські, були чомусь одинаки. Ані прадід, ані дід, ані батько братів не мали. Тимто, так зване "генеологічне дерево" наше в чоловічій лінїї, — рівне як стріла. Одинаком, мабуть, залишиться й Сташко.

Батько розгорта пожовкле шпаргалля, з покришеними краями, поперетинане, попідліплюване на зламах, чиїмись, давно вже струхлявілими у землі, руками, з якого їхне на мене містичний пах минувшини. Із запертим від побожності духом, приглядаюсь до них. Батько також шанобливо, згортає їх та кладе на місце. Сам вік цих паперів заслуговує цього. Деякі писані латиною, інші старою польщиною. В окремій полотняній коверті лежать найстаріші. Грубий, потемнілий пергамен, із ще темнішими бронзовими плямами на ньому. Викришена воскова печать з "білим орлом", що ледь видніє, з датою 1750-котрогось року та власноручним підписом курфїрста саського, Фридриха Августа III, короля польського. Надання якогось староства Войтіхові Домбровському, на Поділлі (здається Летичівське, чи Брацлавське). Це той Войтіх, що мав уперше примандрувати з Польщі в Україну.

— Подивнілося, як то колись люди писали гусячим пером. — зверта мою увагу батько.

Справді, — що за штудерні, розмашисті викрутаси хизуються на цьому папері. Найтоншим пером сталевим ніхто тепер не вивівби такого "Р" чи "Д". То-ж висмикую гусакові з крил пера, стинаю ножиком, як показував батько й з упертістю альхіміка, мордуєся годинами, тижнями, місяцями, щоб дійти такого мислєцтва.

Крім документів, є ще в канторкові декілька фо-

тографій, чи пак “дагеротипів”, прадіда Целінського, батька бабки Магдалини, в оксамитному футрі, оксамитній шапці, спертій обома руками на паличку. Фільсоф, що мав звичку казати: “хочеш ананасового соку? Кинь до води малин і скажи собі, що це ананасовий сік, і матимеш ананасовий сік.” Бабуня Магдалина молодію, у білій криноліні з баветом”, у “ньо-бах” (зачіска á la княжна Репніна з портрету Шевченка. Лежать там також “заграничні” книжки: “Дзяди” Міцкевича і Шевченків “Кобзар”.

“Дзядів” чомусь не можу збагнути. З “Пана Тадеуша” вражає мене тільки гра Янкеля на цимбалах та пана Войського на ріжку мисливським: “Вшисткім сен здавало, же пан Войскі гра еше, а то ехо грало”. Але “Катерина”, “Наймичка” порушують мене глибоко. Гірко сплакуюся, коли батько читає їх вголос.

Він усе ставиться з повагою до цих моїх зворушень, ніколи мене не вражає. Мати безцеремонно і нахрапно сміється.

— Це мабуть голос крови обзивається в ній. — каже жартливо до батька. — Може дух цього прадідуня, що святив ножі на ляхів?..

Довго не можу якслад збагнути, що то, властиво, цей йголос крови”? Уважно, з натугою слухаю пояснення. — Ага! Щось таке, що передається людині з кривлею по предках. Коли людина не знає навіть, хто були ті предки, то голос крови підказує їй. До чогось тягне, від чогось відитовхує. Щось, що родиться з людиною разом і разом вмирає...

Після нашого проходу на баштан, Чеслав попав у дивну якусь мелянхолью. Вже тоді, на баштані, можна було завважити щось незовсім звичайне в його по-

ведінні. Раз роздратовання, уїдливість, неспритаманна його лагідній владі; раз вибухи дикого реготу. Потім став уникати всіх. По декілька днів не показувався, пропадаючи з конем по лісах.

— Що це з Чеславом? Хворий, чи зажурилий чимось? — завважив якимось батько. — Може закохався?

— Дійсно якийсь дивний. — відповіла мати. — Може, найкраще залишити його у спокої. Згодом приїде до себе. Часом на людину знаходить якась хандра.

Першого вересня кінчається наше безжурне дозвілля. Перепустувавши літо, беремось до учінки. Лагодимося також до батькових ім'янин. Обидві з Устею вишиваємо йому рушники; крім цього мати з панною Зоф'єю вибирають нам якісь вірші. Я рішуче відмовляюся цей раз від них; зате з палом вишиваю рушник.

— Не хочеш для батька навчитися вірша? — докоряє мені з обуренням мати.

Не хочу, не можу. Вони мені осоружні ті вірші; надокучило рік-річно навчатися їх.

Тимчасом розіграється у нас несполівана драма. Відходить Настка, не добувши навіть своєї годівщини. Несподівано повернувся з війська її суджений, застав наречену покриткою, в наймах у панів. З'являються одного ранку обидва з Настиним батьком і настає драматична розв'язь.

Високий, суворий Кузьма Ренір, господар і соцький у селі, стоїть у Мойсеевській позі, картаючи гнівню блудну дочку, що без його відома й волі пійшла до панича служити, піддурена гокоманськими підбрехачами. Осоромила, споганила весь рід Вечорів.

Простоволоса, заплакана Настка, зломана та розкаяна, падає йому у ноги, просить прощіння. Суджений, русявий, стрункий хлопець, ще у солдатській шинелі, плаче перед нашим батьком.

— Коли б не любив її, — не глянув би у той бік, повірте, — каже широсердно, ледь стримуючи сльози. Батько намагається усіх помирити: улагіднити старого, виправдати молоду, збаламучену Настку; потішити розжаленого жениха.

Селяни — люди мудрі, погоджені з законами життя, не перечулені, без інтелігентських звичок, вигадувати собі зайві драми, чи поглиблювати суші; над каверзами життя переходять, мов по колоді через неминучу твань. І з простотою дітей, або древніх мудреців біблійних, живуть далі, як жили.

Прощаючись з Насткою, — так плачемо обидві, що нас ледь можуть роз'єднати. Потім Дарка переходить на Софійчину няньку, — покоївку привозять нову. — красуню Оксану.

— Люблю тебе, Маврикій, що маєш завжди таку гарну челядь. — мовить Дорко, приїхавши на батькові ім'янини.

Челядь у нас, дійсно, як на підбір, може гідно репрезентувати найкращі українські типи.

З гостей цього року є тільки бабуня Амелька з Дорком і Дizeю. Терпиловські, Терпелькі та Віно Козинський, чоловік Йогасин, — дуже рідкий гість. Зпоза рідні — Жолобницькі, Лісневичі та Бжозовський. Ім'янини, отже, проходять в найтіснішому колі рідні та приятелів, без шумних гостей, весело і приємно. Головна розвага тепер — Софійка, премате, лагідне дитятко; кінчає хутко рік. Хоч не говорить ще, — виявляє чимало второпности й сприту, ілюструє мімікою казку про “Червону шапочку”, влаючи раз страшного вовка, раз бабуню, як на малюнках; забавляє ціле товариство.

День перед ім'янини, панна Зоф'я плачучи зі зворушення, виправила ортографічні похибки у мому

вірші, написаному в честь батька, дещо під Вінценто-го Поля, але в справжнім надхненні. Залишилися мені з нього у пам'яті дві строфки:

*Już minęły letnie czasy,
W polu ścielą się tumany;
Stoją w cichych barwach lasy,
Jak potyki wyszywane.
Sznur żurawi w chmurach płynie,
Babiem-latem snuje w polu, —
To już jesień w Ukrainie,
To już jesień na Podolu...*

Вірш лежав у вітальні на столі, між ім'янинними привітаннями, прикрашений акварельною віньеткою з осіннього листя, моєї роботи. Усі його читали, хвалили. Це не дало мені змоги бути з ними разом; я пересиділа майже цілий день у лісі на дереві, перемріявши його в самоті, однаково щаслива і засмучена. Чомусь з роками все більш дичавію, стаю несміливіша, тікаю від людей. Щойно Чеслав стягнув мене звідтам і приволок до хати.

Віщо Козинський, такого напророчив батькам, що до моїх талантів, що вони й справді повірили в них. Переконував, умовляв, що мене конче треба віддати до малярської школи у Варшаву; що в мені "сидить мистецька душа", що гріх марнувати такі здібності; з мене мусить вийти визначна малярка, поетка на славу польській культурі.

Бідний батько сів шастям. Це був для нього, мабуть найбільший ім'янинний дарунок.

Уся рідня нараджувалася, робила проекти, вселюючи й мені свої думки-міркування. А мій химерний папдок стояв собі осторонь та сміявся глумливо.

Уборзі по цих ім'янинах, на фермі щось трапилося. Перед нами це явно закривають; поскільки, взагалі, можна вже щось перед нами скрити. Хитрота наша й мудрагельство були вже досить витончені. Спершу чуємо, як батько й мати балакають з Лісневичами; натяками, півсловами, з обуренням. Здогадуємося зразу, що герой якогось скандалу, чи злочину — Бжозовський. Довго розмовляють про нього з Чеславом. “Бжоньо” щось доброго скоїв, міркуючи з тону розмови. Особливо обурена мати

Коли в пообіддя з'являється з доброю міною Бжозовський, — вона демонстративно підводиться з канапи й, не привітавшись з ним, виходить. Батько також прийма його повздержливо-сухо. Коли залишаються віч-на-віч, між ними йде якась притишена розмова. Усе це заприкмечаю вмить, мимоходом, вештаючись туди і сюди, з байдужісеньким виглядом.

Знітившись зразу, Бжозовський, проте, не губить самопевности. — Вшисли “гудзя” на беднего Мар'янка, — каже роблено-плаксивим голосом, із синобожившись, але водночас цинічно хихікає слиняво, по-своєму — язиком та зубами.

— Не сьмей сен, пан! — зупиняється перед ним суворо батько. — Тут не місце строїти жарти, влаючи дурника. Ви знаєте, чим ця справа пахне?.. Каторгою!..

Змутившись на виду, Бжозовський робить вигляд, ніби нараз проковтнув кусень дроту. Але в цю-ж мить міняє шкіру. Улаючи голінного, дивиться нахрапно батькові у вічі.

— Що ви мене лякаете каторгою? — каже бундючно. — Перше докажіть, що це правда.

Батько збурений, відвертається раптом, спостерега мене. — Йди гратися. Оленко! — кидає суворо.

Не кваплючися. збираю своє знадб'я й виходжу. На столі залишаю ненароком зошит. По хвилині вертаюся по нього, саме, коли батько зупиняється посеред кімнати, а посинілий на виду Бжозовський липає виряченими очима й трохи не гнеться перед ним навколішки. Наглий смир найшов на нього. Голос, руки дрибонять йому від схвильовання. Батько відмахується руками, кричить: Вам давно вже місце на лаві підсудних.

— Пане Маврици! На мілосьць боско заклінам пана, яко поляк поляка, як шляхціц шляхціца...

— Чого тобі тут треба? — скипає на мене роздратований батько, але мене вже нема у кімнаті.

За домом на драбині, де досягають на дахові сочні помидорів, відбуваються всі наші секретні наради. Це щось вроді масонської льожі, чи "клубу втаємничених". Ліземо туди, звичайно, зі шматками свіжого підпалка та сіллю у жмені. Достиглий розломаний помидор, ніби припорошений снігом, на дахові має особливий смак. Підчас бенкету — нарада. Переказую Устині все чуле і бачене. Виявляється, — вона знає більше за мене. — Він "знаглив" якусь дівчину. — каже упевнено. — Чула, як мати балакала з Лісневичкою.

— Знаглив?.. Що це може бути?

Устина не знає, але чула достоменнісенько: — "знаглив".

Лізу до нашої книжничі, беру енциклопедью Віслицького у трьох томах, яку батько називає "книгою ребусів". Шукаєш в ній слово "орнітолог'я", відсилають тебе до гасла — "птиці". Знаходиш "птиці", — знов відсилач: — "гляди перисті". Знаходиш "перисті", там стоїть: — "диви орнітолог'я". Даремне шукаю в ній і слова "наглити, знаглив".

— Може якось інакше? — перепитую з недові-
р'ям Устю. Вона цілує навхрест зложені пальці на до-
каз достоменности цього, що чула.

Янко не знає рівнож такого слова, хоч здогаду-
ється й обіцяє, що скаже. Справа вияснюється щойно
під роках: Устя перекрутила слово “згвалціл” (знасиг-
дував); так і залишилося воно для нас тоді нерозга-
дане.

Потім настає в нашій домі якийсь понурий наст-
рій; особливо після візиту Білинського, головного кон-
тролера з Теплика, що забрав колись наше лисиня й
не дотримав слова, передавши його в треті руки, за-
мість повернути нам. Не терплю його відтоді. Сидить
у вітальні, розпертий на каналі, заклавши ногу на
ногу, ссе заслиняний пригубник цигарки та переконує
батька самовпевнено-незаперечним тоном:

— Мусі пан то зробіть для спульней нашей спра-
ви. Ту ідзе о добре іме поляка; розумі пан? О гонор
шляхціца. (Мусите це зробити для загальної нашої
справи. Тутки йде діло про добре ім'я поляка, про го-
нор шляхтїча).

Батько ходить по кімнаті нервово смікаючи ву-
са. — Добре, добре, пане Зигмунте, але чому це я
маю займатися тією брудною справою?

— А хто ж? — нахрапним запитом відповідає Бі-
линський.

— Ви. — різко кидає батько.

— Яааа?!...

— А чому я, а не ви?

Білинський затовка в попелниці цигарку й почина
відрубувати слово по слові: — Я живу у Теплику.
Справу розбиратиме мировий суд у Ладжині. Це сфе-
ра ваших знайомств та впливів. Я там нікого не знаю.

Автім... пан граб'я себе того жичи (Граф собі цього бажає). Розумі пан?..

Стою за дверима, чую все чисто; — батько попав у якусь безвихідь. Його примушують до чогось, чого він не хоче, відагається. Це мені цілком зрозуміло. Раптом закипає в мені гнів на Білинського. Антипатія до нього переходить в раптову ненависть. Не знаю, де подівається моя несміливість, рвучко відчиняю двері й стаю на порозі, боса, розчухрана, у виразно завадяцькому вигляді. Зустрічаю суворо-допитливий батьків погляд і панталічуся. Замість попередньої зваги, мені до очей підступають сльози.

— Що ти хочеш, синцю? — пита спокійно і уважно батько. Вигляд у нього суворо-пригноблений. Дивлюся йому пильно в очі, не знаю, що сказати.

— Пійди, зачешися, — каже він, не міняючи вразу лиця.

Лізу в куші порічок, під вікнами вітальні й реву зі злости, з жалю, з ненависти до Білинського, доки той не віл'їздить.

Потім батько ходить, як осіння ніч, мовчить, щось гнітючи у собі. Чую, як мати лагідно, прохаючи, каже:

— Маврикій, не мачай рук у цю брудну справу.

Він вибуха раптом. Кімната стає нараз тісна для його невеликої постаті; мечеться по ній та кричить:

— Тобі це легко говорити. Попробуй влізти в мою шкіру...

— Але чого ти маєш кривити душею? — намагається його улагодити мати.

— Ти чула, що казав Білинський? Завважила цей тон? "Пан граб'я виразно бажає собі цього".

Мати: — То нехай граб'я сам робить це з Білинським. Причім-же ти тутки?

Батько тратьє остань рівноваги. — Бо маю на

голови тебе і дітей, — кричить зорсім невгамовано і виліта з кімнати.

Прикра, принизлива сцена. Кінчик маминого носа червоніє і вона мовчки ковтає сльози.

— Мамо, що це зробив Бжозовський? — приступаю до неї зі співчутливим довір'ям, як до товаришки, ставлячи питання руба. Вона дивиться на мене трохи заскочена; відповідає незразу: — Дуже нікчемний вчинок. Колись тобі скажу, як виростеш.

Е, коли то ще буде, заки виросту?!... Я хочу знати зараз. Тож всовуюся після вечері до кухні, саме, коли челядь вечеряє; прикидаюся, що шукаю у дривах цурпалка.

— Просимо вечеряти, — припрошують мене.

— Я вже вечеряла. — відповідаю ніяково.

— Треба казати: "спасибі, вечеряйте здорові". — повчає мене Палажка. Челядь сміється. — От, скажіть, що то панське; — здорове, а звичаю не знає. — завважує хтось.

Засоромлююся та червонію. Чогось мені усе більш соромно челяді, аніж "панів". Навіть те, що сама до "панів" належу, ставить мене перед челяддю у якусь підсвідому незручність, ніби у винуватість. Відчуваю кожен їх найтонший глум, легковажне слово, що мене вражає. І мені все хочеться зробити щось таке, щоб вони не чужились від мене, ставилися з довір'ям. Дивне почуття приниження якогось, що таїть ся в мені мабуть ще із часів Амврося. Чому я їм не рівня?

— Знаєте?.. Рябий щось наброїв — кажу таємничо, з бажанням приполюбитись їм. Уся пекарня вибухає враз нагальним реготом. Не знаю, чи це щира веселість, чи знов таки глум з мене? Крім нашої челяді, є ще нічний сторож. Кондра, що заходить часом

загрітися й покурити. На дворі вже підзимки.

— Еге, він втяв добру штуку, — обзивається Кондра. — Таку, що дайбо витримати.

В пекарні стихає. Усі їдять мовчки, сьорбаючи жуліш, чвакаючи хліб.

— Либонь так ушелепкався, що луче й нетреба, — продовжує Кондра до всіх і нідокого, скручуючи цигарку.

— Він за це пійде у Сибір, в каторгу, — кажу твердим тоном. ніби усе тямлю і знаю. Це робить на челядь помітне вражіння. — Хто казав? Ге, пан так казали? — перепитують цікаво, пильно дивлячись на мене. Притакливо киваю головою.

— Або-ж воно що знає? — легковажно кида у мій бік Палашка, знизуючи плечима.

— Та чому не знає?.. Таке часом більш тямить за старого, — повагом стверджує Кондра. Це мені додає сміливости й відваги. Непереможно кортить спитати їх, що саме устругнув Бжозовський, що аж у Сибір може за це пійти? Але не хочу підривати своєї поваги й Кондрової думки про мою тямучість. Переказую упевненим тоном почуті батькові слова: — Рядому давно вже місце на каторзі.

— Стотно так, — притакує Кондра, закурюючи цигарку.

Довечерявши, усі почерзі повертаються лицем до ікони. — хрестяться. — А тож доки йому неправдувати, рябій заразі? — кида Дарка. — То був добрий, а не іще ліпший (натяк на Лютинського). Розпадлючилась, паскуда, проходу дівкам нема від нього. Розісів у розкошах докраю.

Аж губи їй побіліли й трусяться з обурення. — Дурна буде тая Катря, як дарує...

— Кажуть, — Катеринена мати бере адуката. Таж

дівчині щойно сімнадцятий рік. Дохтур дав свідоцтво, що гименно ізнасилувана. Є свідки... Кажуть — вагітна...

— А диви!.. Недурно присмерніла, зараза; ходить як безхвостий вовк.

— Еге, зм'як, як вовк у м'ясниці. — хрипко сміється Кондра. — Не бійся, нічого йому не буде, — викрутнеться.

— Не викрутнеться. Раз є свідки і дохтур...

— Е, кажи, мой! Не знаєш як з панами судитись?.. Як то кажуть: "панська правда на всі боки гнуча".

Говорять неголосно, повагом, ніби не звертаючи на мене уваги.

— Оленка! Що ти там робиш в кухні? — гука зі столової мати.

Потім пригадую собі той ранок. Я ще лежала в ліжку; мати нахилилась до мене й пошепки сказала:

— Не кажи нікому, що пан Чеслав хворий.

У вічу її стояв глибокий зажур.

— Добре, момочко, — відповідаю, нічого не тямлячи.

Прийшовши на обід зі "школи", застаю ціду рідню Жолобицьких. Приголомшені, перелякані, перешіптуються з мамою, радяться з батьком. Чеслава не бачу. Кажуть, — лежить у своїй кімнаті, в домику, де жили колись Терпиловські, де ми з батьком тримали до хреста Сисенга.

Недуга не видається мені нічим надзвичайним. Люди хворіють і видужують. Тільки у зв'язку з нею, у нас дома нечуваний гармидер. Старі Жолобницькі, всі три Чеславові сестри, — ночують в наших спальнях.

Батько, мати і ми — у вітальні. Непередбачена ріж-
номанітність.

Коли прокидаюся на другий день ранком, батька
нема вже в кімнаті. Мати одягається замислена, під-
кликає мене й каже дуже тихо: Пан Чеслав збожеволів,
знаєш?

— Збожеволів?! — дивлюся на ню у нестямі. Це
мене сильно вражає. — Чеслав збожеволів. Чеслав
збожеволів! — повторяю подумки. ніяк негодна нав-
читись географ'ї. Страшно жаль його і нетям, — як
це людина збожеволіти може? Найдужчого вражіння
зазнаю побачивши зв'язаного Чеслава на підлозі, у
його кімнаті. Лежить, на сімнику в білій, розхристаній
сорочці, з розкуйовдженим волоссям та вусами, з на-
жаханими, півдикими очима й кричить. Кричить боже-
вільно, шарпаючись, рветься кудись бігти. Скидаєть-
ся на дикого kota, чи рися, а може, на Рейтана з об-
разу Матейка, — такий красивий Біля нього сидить
двох козаків; найбільш віддані йому та вірні; невід-
ступно його пантрують. У нього шілковитий розлад
нервової системи.

Потім батько з цими двома побережниками відво-
зять його у Польщу, до Наленчова, в лікарню для нер-
вово і духово хворих.

Сиджу біля вікна, дивлюся у порожній, посолові-
лий город. Розгорнута географ'я Смірнова ніяк негод,
на притягнути до себе моєї уваги. бодай на часок. Всі
мої найщиріші наміри що до неї, як і остань шко-
лярського сумління, заглушує неозначена, сумовита
нудь. Батька нема дома; без нього якомсь пусто, ляч-
но. Дні, мов сичі, понасуплювані. Чеславова недуга
також омрячила наш дім. Ми звикли до нього, як до

близького свояка; до його лагідної веселости, до його пісень. Тепер тихо і нудно.

У другій кімнаті мати присипля Софійку мельодійною колисанкою:

“Ой, ходив сон коло вікон, а дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти: — де ми будем ночувати?
Де хатинка біленькая, де дитинка маленькая;
Там ми будем ночувати, мале дитя присипляти...”

Пісеньку супроводить ритмічний стукіт коліски. Мені пригадується, як мати колись присипляла нею маленьку Івгу, а ще давній... зовсім, зовсім давно — мене. Як солодко було під спів цей засинати. Але це вже навіть не спогад. — злим короткого, раптового вражіння, висмикнутого з якогось темного клубка. Скільки їх, цих несподіваних вражінь, переплєтених з дійсністю, появляється нагло з невідомо і губитися знов... Ніколи не могу виплутатися з їх делікатної, дивної мережи, вічно загублена в ній, як у гушавині глибокого, таємного лісу. Але це речі не до висказу.

Тимчасом Софійка у жовтні кінчає рік. Батько саме встиг вернутися на її вродина. Привіз їй з Варшави білу, крілячу шубу, каптур і чобітки. Вона у цьому, як пушинка снігу. Всі дістали від батька щедрі гостинці; я велику коробку чудових акварель. Сам він вернувся бадьорий, відсвіжений тією подорожжю. Вперше побував у Польщі, побачив Варшаву. Ходив по ній захоплений, очарований, оглядав пам'ятки. Його польське серце росло, наливалось гордощами; дарма, що міг оглядати тільки зовні королівський замок, Бельведер, Лазенки. В них містилися тепер московські установи. Все це захоплювало й обурювало батька. Тут шойно, відчув, може, уперше, реально, нелишень романтично, свою польськість. Тут вона промовляла до нього кожним бруковим каменем, кожною цегля-

ною; поривала своїм живлом. Це була оня справжня, жива Польща, не якась історична фікція “од можа до можа” з Сенкевичівської трильоґії.

Ходючи так по своїй столиці, затужив раптом за українським борщем та разовим, житнім хлібом. У вікні якоїсь ресторації побачив стравопис, на яким пишався гордо “барщ малоросійські”. Зрадів та казав собі його подати. Вже сам брудно сірий вигляд цього борщу насторожив батька. Коли-ж сьорбнув кисло-соллою юшки, обурення його вилилося широко і безпосередньо. Підкликав кельнера й сказав йому на вухо, що в Україні таким борщем обмили собаці с... Заплатив і збентежений та ображений вийшов.

Ледь струснув із себе трохи осугу обов'язків буленщини, дома чекала його знов сіра одноманітність. Виринула знов осоружна справа Бжозовського, накинена йому.

Спершу їде сам до Ладжина, потім обидва з Бжозовським на суд. Після цього настає у нас мовчазно-натягунтий спокій. Мати не виявляє якось особливої охоти до балачки з батьком, після першої розмови по суді. Батько, з виглядом провинної людини, спершу намагається причемнитись до неї, потім замикається в собі. Ходить похнюплений, посмикуючи вуса, нерало балакає з нами. Бжозовський перших два дні не показується.

Ми з Устею даремне кружимося, наставляємо вуха, нічого не можемо доміркуватись. Увечері чую, як балакає челядь. Після цього здогадуватися мені більше нічого. Всовуюся тихенько, коли вони вечеряють. Саме входить ізнавору Кондра як усе в цю пору, — напиться води й покурить. — Програла тая Катерина суд. — каже коротко, ставлячи квартиру, обтирає жменю вуса.

— Тале, — програла?! Хто казав?

— Вернулися із Ладжишна свідки.

— Як програла? — не може доумитися Дарка.

— Отак, як я казав; поставив підкуплених свідків та й виграв. Що з цього, що її свідки виказали всю правду, як було, — суд не дав цьому уважки; судив так, як панам тра було.

Кондра говорить тихо, але я все чую. Потім в пекарні настає довга, понура тиша. Хтось, можливо, показує очима на мене. Пильно шукаю чогось у дровах. Кондра каже: — Ува!.. або-ж це неправда? — але говорить ще тихійше. Ловлю окремі слова і речення.

— Рябий, кажуть, такого нагородив... Брехав, скільки хотів; аж слухати страшно... Наш також по міг... (Ще про батька, — я знаю, здогадуюся зразу і від цього мені якось дивно холоне у грудях).

— Або-ж то нетакісамі судять? — обзивається стиха, із сумом Корній. — Свій за своїм тягне.

— Шпита на суд не явився, — продовжує Кондра. — Брехати не хотів, а правду збоаявся казати. Збрешеш, — гріх перед Богом; — скажеш правду, — пани не дарують...

— Але чого Макар уплутавсь в це діло?

— Макар? . . . Той більш запобігає коло панів, як біля Бога. Такий неминайкоршма, хіба гріха боїться? За горілку рідного батька продасть.

Вже не удаю, що не чую тієї балачки. Стою, прислухаюся скупчено. Вони, здається, також не хочуть більше свій ремст переді мною. Може навіть умисне говорять, щоб я чула:

— Уважили те, що брехав Рябий та його підбрехачі. Тільки марно-дармо витратила бідна жінка гроші...

— Еге... Як то кажуть: "коза з вовком тягалася,

тільки шкіра осталася”, — навертом кидає Корній. Кондра хрипко сміється: — Авжеж, я ж кау: “з биком не борись, з паном не судись...”

Усе лагідна, спокійна Палажка, жбурляє раптом ложку, спалахує вся, аж очі їй заіскрилися: — А па- губи на них нема! Лихої години!.. На всіх... — сичить пополотнілими від схвильовання губами. — І ото така зараза, таке рябе, личчя свиняче нівечить дівча і йому нічого? Ні суда, ні карі?.. Бий його лиха година!..

— Най його гнів божий поб'є! — тихо відкашлюється Кондра і ще більш знижає голос: — Як виходили із суду, то так, кажуть, кляли, що страх було слухати. — стара і дівчина...

Починаю розуміти все. Здогадуватися більше нічого. Пекарня ще раз відкрива мені те, що так дбайливо і ревно ховають перед нами кімнати. Відкрива до жорстокости ясно, просто і правдиво.

На другий день приходить Бжозовський. Самопевний, як усе, широко усміхнений; вигляд переможця. Не встиг увійти до вітальні. — батько перестріча його в порозі. Не подаючи руки, каже тось півголоса. Ловлю тільки окремі слова. — ...вимотався з халепи. ... гнів-би на каторзі, ...лишень тому, що поляк. ...допобачення.

Бжозовський змекчений, задкує мовчки до порога. Ми з Устиною висовуємося умисне з нашої кімнати, коли він в перелпокої надягає хутро, стаємо у дверях, з глузом дивимось на нього. Переживаємо хіба, найбільш нахрапний вік. Знаємо вже, що Бжозовський звільнений з посади, має від'їхати з ферми; здогадуємося, що батько випросив його за двері й трі-

умфуємо. Аж див. як ми не терпіли його, як радіємо його приниженням, аж мати нас картає, ніби Бжозовський зробив нам щось лихого. Не можемо собі відмовити приємности виявити йому одверто всю нашу антипатію та глум. Принагідно дістається й бідній Устині. Сміємося й допікаємо їй, що плакатиме тепер за своїм судженням, хоч вона радіє його упадком неменше нас усіх. Сташко скаче по канапі й приспівує весело:

— А Устюся кохана.

Не побачить більше Бжана... (так йому вийшло під риму, замість "Бжоня"). Ми з Івгою регочемо, а Уста, мов кицька, кидається на малюка й човпе його з люттю по потилиці. — Бжана, Бжана!?... — приказує заперена. Сташко з криком хвата залізну коцюбку біля грубки; загиливши нею Устю в зуби, лізе битися далі. Залита кривлею Устина, вихоплює з грубки палаючу головешку, жучить нею Сташка межі очі. Кричать обое. Осатанілий малюк, не зверта уваги на біль, підхоплює на підлозі важкий залізний триб від молотарки, що притримує двері, ледь може його сунути по підлозі, — кричить, що уб'є ним Устину. Ми з Івгою, свідки цього двобою, невсилі їх розчепити, лягаємо водночас від реготу. На гамір надбігає мати, — не знає кого перш рятувати: залиту кров'ю Устю, чи попеченого головешкою Сташка, з пухирем на лобі між очима, завбільшки в голубине яйце.

Усе це не спаса Устини від рокової долі. Проз висько "Бжан", припечатане кров'ю цього пропам'ятого ранку, прилипає до неї на всьєнє життя. Ані сльози її, ані образи, ані мамині погрози та батькові умовляння — не помогли. Сьогодні їй 65 років, — ніхто з нас не кличе її інакше, — "Бжан". Таку фатальну силу має часом слово, висказане у лиху годину.

На Свят-Вечір, крім Лісневичів, засіда до вечері сама наша родина. Софійка сидить у батька на колінах, щебече щось і всіх розважає. Батько осяяний тихою радістю. Цей настрій охоплює всіх. Спокій вітає в серцях і довкола. Навіть підв'язаний скептик-атеїст, Лісневич, піддається чарові цього різдв'яного вечора.

У вікна заглядають обсніжені дерева, доброзичливо похитують гіллям. Мовчить дрімливо замріяний ліс.

Свята проходять сумирно, у традиційних рямцях, з ялинкою, колядниками, різдв'яними гістьми. 29 грудня кінчаю одинадцять років. Дістаю від батька дорогий гостинець, — альбом чудових мідеритів з дрезденської галер'ї картин; дарунок батькові від княгині Воронєцької, з її написом. Батько знає, що берегтиму й шануватиму його.

Щаслива, поважна сиджу в їдальні на кріслі; батько ходить туди і назад уподовж кімнати Скінчених одинадцять років кладуть на мене обов'язок поваги, дають право на поважну розмову з батьком. — То це, таточку, завтра починається вже новий рік?

— Нетільки новий рік, але й нове століття, — відповідає батько.

— Нове століття!..

— Авжеж, сьогодні останній день XIX віку.

Щось майже містично-величче звучить мені у цих словах. — Останній день століття!.. Отже нині кінчається ціле одне століття; від завтра настане нове. Перший день нового століття! Сьогодні опівночі виб'є така переважлива година. — думаю захоплена і зворушена. — Година між двома сторіччями.

Уявляю собі якусь таємну грань, ніби переорану борозну часу, що ділить світ на дві частини, на "вчора" і на "завтра", — ніби дві скиби поля. Завтра по-

чинається нове сторіччя, зовсім нова доба. Світ всенький переходить у ню, ніби з одної кімнати у другу, замкнувши за собою двері. Що це таке доба?..

Чую: “доба Ягайллонів” “Наполеонівська доба”, “доба козацьких воєн”, “історична доба”. Годі уявити собі ті різні доби. Маю нахил до стисло означених річей, виразних понять. Силкуюся й це докладно собі уявити. Отже істор’я ділиться на різні доби, ніби на шкільні класи, а світ переходить з одної в другу, мов школяр. — Чи так, таточку? Від завтра усе почнеться інше, цікавіше, мабуть, краще від цього, що було. Бо-ж все іде вперед, мудрішає, кращає, виростає...

Батко не чує, чи не хоче чути, такий замислений, а мене стільки питань ще мучить. На стіні висить новий календар з містичною цифрою “1900”. Це вже стільки років, як був на землі Христос. Досі писалося: тисяча вісімсот..., а від завтра писатимуть: тисяча дев’ятсот... знов цілих сто років. ХІХ-те століття минуло назавжди, настає ХХ-те. — Правда, таточку?

Він усе мусить потвердити, навіть те, що знаю, або виправити мої здогади. Без цього нема певности. Колись буде наставати таксамо ХХІ-ше століття, як наставали й відходили почерзі усі попередні; буде кінчатися і це нове, що настане завтра, але татка вже тоді не буде і мене також... Неймовірно!.. Яке все чудне, загадково-величне й страшне! Таємне до жаху. І від цього чомусь сльози чавлять горло

Батько ходить по кімнаті, думає своє щось, не виявляє охоти розмовляти зі мною, а мені так страшно хочеться балакати з ним; про минуле століття і те нове, що завтра почнеться. Чи доба і століття — це всеодно? Про Наполеона і про бурів. Скільки було усіх війн на світі і скільки їх ще буде? А, може, настане час, що воєн не буде? Бо нащо люди взагалі воюють?

Одні одних завойовують, видерають чуже, гноблять одні одних, утискають, а потім однаково вмирають, за-
войовники і завойовані. Чи не могли-б жити якомсь взго-
ді? Може, справді, у тому новому столітті не воювати.
муть більше? Як татко гадає?

Але татко, поринулий у своїх думках, відповідає
чемно, без зайвої охоти, або промовчує, ніби непри-
явний. Може думає тесаме, що й я і таксамо негоден
вгадати?

Суворий, химерний лютець засипає нас снігом.
Навіхолив стільки, що селяни з лопатами відкопу-
ють наш дім, прочищаючи кругом нього тунелі, наки-
дають високі кучогори. Це має свій чар і романтику.
Лазимо по тих горах, перебираємось тунелями, сливе
полярна експедиція дослідників бігуна, про яку бать-
ко недавно читав нам. (Виправа Амундсена та Бель-
джіккі до північного бігуна 1897_8 рр.).

Потім настає відлига з охизою і нагло знов хватає
мороз. Довкруги дому звисають величезні льодові со-
плі і знову цілий зворушливий світ сталагмітів і ста-
ляктитів. Нас недуже охоче пускають на двір: на хат-
ках прокинулася краснуха (шкарлятина). чіпка, пере-
датлива недуга; діти мруть по селах.

Проте у біснуванні зими відчувається вже її вмй-
рання. Вітер повертається від моря, по ночах неспо-
кійно валують собаки, метушиться каркливе вороння.
Пилип почав десь пропадати днями і ночами.

Роковини шлюбу батьків приходяться раз на чо-
тири роки, 29 лютого, на св. Касьяна. Обходимо їх
завжди дуже урочисто. Таке рідке свято. Цього року
вже дванадцяті роковини їхнього подружжя. Нарадив-
шись, рішаємо учестити їх відповідними віршами. Мо-

да писати вірші на всякі родинні урочистості, пійшла від мого останнього вірша на батькові йм'янини. Тепер усі хочуть писати батькам віршові поздоровлення на ті роковини. Навіть Сташко та мовчуца Івга, обоє ще неписьменні, збираються писати також. Роль писаря, очевидно, припаде мені. Свій вірш я надумала давно вже; він готовий. Помагаю найперше Устині, яка з поезьєю невелими споріднена. Потім пишу Івзі коротенького вірша. Вона сидить, зідхає й нічого надумати негодна. Сташко бадьоро надумав, з чужого, чи власного надхнення: "Кохані родзіце! В дню вашей рочніци..." (Дорогі Родичі! В день ваших роковин...), але не знає, що далі. Під загальний регіт підказую йому: "тшмайсен, тату, маміней сподніци". А далі колективно: "А ведлуг жичень ових, тшмайсен, мамо портек татових". (А згідно з цими побажаннями, тримайся, мамо, батькових штанів). Пишу й підписую: Кохайонци син — Станіслав.

Ранком, коли батьки ще в діжках, приходимо зі згорнутими у дудки, перев'язаними стрічками, написаними віршами й постаршині вручаємо їм. Батьки по черзі читають і зворушено кожне з нас пригортають, цілують. Сташко дуже бадьоро й весело вручає своє написане побажання, але вміру як батьки читають і регочуть, він не витримує, зі зворушення починає плакати. Це ще більше підносить гумористичний настрій. Батьки мають правдиву розвагу, насміявшись до сліз. Увечері реготали гості. Був це останній щедрий сміх в нашому домі на декілька років.

Життя, — це шлях у пітьмі. Шлях повен каміння, зрадливих проваль.

З цього, що прийшло потім, залишилися у моїй пам'яті кланті окремих, пірваних вражінь. Перший за-слаб Сташко, потім Івга, Гарячка, висипка. Батько зля-кався, чи бува не шкарлятина? Послав по лікаря. — Шкарлятина, — потвердив батькову дьягнозу.

Погана, прикидлива слабкість загнала усіх нас, по черзі, до ліжок. Найдовше трималася я, найстарша і найдужча. У Софійки на третій день почалося запалення мозку. Я ще була здорова. Пам'ятаю. — вона лежала в колиці непритомна; скрикувала щохвилини, стріпуючи ручками. Обое батьки стояли над нею в ні-мій розпуці. Спазми повторялися щоразу частіше. На-раз дитина втихомирилася. Дві сині смужки лягли їй від губ до шиї. Мати трівожно похилилась над нею. — Пташатко мое! Вона померла. — зойкнула тихо.

У вітальню входить блідий, згорблений Лісневич. Ма-ти біжить йому назустріч, протягнувши руки. — Па-не Лісневич! Софійка померла, — кричить в розпуці.

— Ну що-ж, ну що-ж?.. — каже він розгублено, беручи її руки у свої важкі, змучені долоні.

Батько мечеться у дикій безтямі. — Нема Бога, — кричить ридаючи. — Чи ми коли жаліли людям хлі-ба? Чи заподіяли кривду комунебудь? Защо така ка-ра?..

— Мовчи, Маврикій, — каже стомлено мати, див-лячись йому в очі.

Батько замовкає, тільки сльози заливають його і стогін глухо рветься із грудей.

Мати, плачучи тихо, сама наряджає Софійку в бі-лу суконочку від хреста. Приносять домовинку, обби-ту блакитним оксамитом зі срібною карункою. Мати сама кладе в ню дитину ніжно, ніби у колицку.

Потім вносять домовинну з Софійкою разом. —

Не дам, не дам! — кричить мати, біжучи за нею. Але конає Івга. У неї в обох вухах нариви; вона день і ніч скімлить, як щення. Загроза, що гній з наливів прорветься у мозок, вив'яжеться запалення, як у Софійки.

Устина має веред на шиї. Доктор Махцевич в білому халаті, з лянцетом, стоїть над нею.

— Будьте, люди, готові на все. — бурмоче у вуса. — Веред на самій сонній артерії. Вже мені раз дитина сконала під ножом.

Брутальна, але зворушлива отвертість лікаря. Махцевич батьків приятель.

Один Сташко зовсім легко переносить краснуху. Остання злягаю я.

Ми всі такі здорові, загартовані, що ніколи майже не застуджувались, лежимо покотом в шкарлятині. Приніс нам її, імовірно, Пилип, вернувшись із весняних мандрів.

У мене починається сильна гарячка. Маю запалення нирок, але все ще чую, бачу, переживаю разом з батьками їх горе. Лине задухле; уся я, мов колода, лежу затроєна сечею. Гарячка зростає. Лістаю запалення мозку.

Чую якісь далекі, дуже дзвінкі кроки, що лунають у пусті і голос Махцевича за якоюсь ватяною стіною. — Ну, що ж я пораджу? Мусите примиритися з дійсністю. Стан безнадійний: менінгіт, загальна уремія...

Іше чую якийсь ритмічний шелест, ніби низенько наді мною летить сила великих сизих птахів. Летять шелестючи крильми. А потім вже не чую нічого. Лечу сама в чорну порожнечу і западаю в небуття.

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Стор.	ряд.	надруковано:	має бути:
9	3 зн.	родинами	родами
11	3 зг.	"рециденти"	"резиденти"
13	1 зн.	гебени	гебани
15	5 зн.	жанідрів	жандармів
17	3 зг.	визначилася	визначалися
17	5 зг.	визначився	визначався
23	7 зг.	верхівка	верхівка
30	8 зн.	Теміш	Тиміш
47	1 зн.	сьоми	семи
50	12 зг.	обвинувичення по черзі	обвинувачення й виправдання по черзі
52	11 зг.	смордь	смовдь
62	9 зн.	навздоганці	навздогінці
63	3 зг.	чемності	чмеленості
66	2 зг.	цурокниця	цукорниця
67	7 зн.	всезнайко	всезнаючий
69	9 зн.	почала	починала
77	15 зн.	помішник	помічник
84	2 зг.	приймаючи	проймаючи
88	5 зг.	все те всіх	все та всіх
89	7 зг.	звану	званому
89	11 зн.	здохів	зідхнень
99	12 зг.	Барбелю	Барбелю
100	13 зг.	парубок	паробок
105	7 зг.	щитину	щетину
108	16 зг.	пераміди	піраміди
120	11 зг.	потайний	питайний
123	15 зг.	Г'аї ле реур	Г'аї ле реур
128	7 зн.	свій рідний наріл	свій наріл
140	15 зг.	пропущений рядок: Це дуже погане, непристойне слово. Я тепер казатиму с...а.	
142	6 зг.	un реп	un реп

Стор.	ряд.	надруковано:	має бути:
148	16 зг.	приявність	привинність
155	11 зн.	копана	копна
159	11 зг.	прабабуня	прапрабабуня
168	2 зг.	копички	купочки
188	16 зн.	наголос	уголос
218	4 зг.	сентементальними	сентиментальними
238	4 зн.	"Бегонье"	"Бергонье"
245	8 зг.	ненаситість	ненасить
247	13 зн.	навратися	навратився
251	4 зг.	вараганив	варганив
255	14 зг.	поважних	поважаних
255	17 зг.	задакувато	задавакувато
257	12 зг.	розбивався	розбивався
259	11 зг.	"Бжозя"	"Бжоня"
264	13 зн.	королеві	королівні
274	16 зг.	"здиги"	"дзиги"
274	17 зн.	зступала	ступала
302	6 зг.	погодувався	погойдувався
305	16 зн.	велить	валить
308	1 зг.	велет	велит
320	8 зг.	мируся	мирюся
325	3 зг.	черемшина	чемериця
330	6 зн.	пес ані огля- нувся	ображений! пес ані оглянувся
332	1 зг.	арабська	араба
332	7 зг.	англійська	англіця
334	8 зг.	юнаки	юначки
341	2 зг.	Урочисте	Рочисте
341	12 зн.	"сopіаса"	("сopіаса")
342	6 зг.	шакіла	шаліла
346	4 зн.	героїчними	героїчним
		Костюшками	Костюшком
352	8 зн.	времале	премиле

КНИЖКИ В ВА "ПЕРЕМОГА"

	Ціни в дол.
Андрієнко О.: В ПОШУКАХ ПРАВДИ —	\$ 0,70
Бербенець М.: ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО, драма. —	" 0,40
Височенко А.: СССР БЕЗ МАСКИ —	" 1,00
(в оправі) —	" 1,50
Галан А.: ВОЛОДАР СІРАХ, драма —	" 0,40
Галан А.: ПОРАЗКА МАРШАЛА, оповідання —	" 1,00
Данько М.: СССР В'ЯЗНИЦЯ НАРОДІВ. —	" 0,50
Дончук З.: ЧОРНІ ДНІ, оповідання —	" 1,00
Дончук З.: ЧЕРЕЗ РІЧКУ, оповідання. —	" 1,25
Журба Г.: ДАЛЕКИЙ СВІТ, розповідь. —	" 3,00
Запорожець О.: БОЛЬШЕВИЗМ (Життя в СССР)	0,50
Запорожець О.: ОБІЗНАЛИСЯ, комедія —	" 0,40
Качуровський І.: ЕМІГРАЦІЙНА ЛИХОМАНКА, комедія. — — — —	" 0,50
Кобилянська О.: У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА (вступ. стаття П. Филиповича)	" 1,50
(в оправі) — —	" 2,00
Куц В. П.: БЕЗДРОТОВІ ТЕЛЕГРАФИ, опов. з життя в Бразилії. — — — —	" 0,30
Ладонко Н.: УКРАЇНА, трагедія. — — — —	" 0,40
Одрач Ф.: В ДОРОЗІ, опов. з дій УПА. — —	" 1,50
Онацький і Жданович: ТВОРЧЕ ЖИТТЯ І ГЕРОЙСЬКА СМЕРТЬ О. ТЕЛІГИ. — —	" 0,40
Онацький Є.: СПРАГА СПРАВЕДЛИВОСТІ. —	" 0,75
Онацький Є.: НАШЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ІМ'Я — НАШ НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРБ. — —	" 0,35
Приходько М.: Я ПРОШУ СЛОВА. — — — —	" 0,60
Рань О.: ЗАПОРОЖЕЦЬ, оповідання. — —	" 0,20

Сацюк О.: СМЕРТОНОСЦІ. розповідь.	— —	"	1,00
Сенько Г.: ШТАНИ ЛАТАНІ У КЛІТКУ	—		
ВИКОНУЄМ ПРЯТИЛІТКУ	— — —	"	0,40
Сенько Г.: НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ	—		
ЧАСТІВКИ (з-під сов. дійсности)		"	0,40
Славутич Яр: ДОНЬКА БЕЗ ІМЕНІ. поема			
з дій УПА на Поліссі.	— — — —	"	0,35
Чапленко В.: ЧИЙ ЗЛОЧИН? Драма.	—	"	0,75

Д р у к у ю т ь с я :

- Буряківень Ю : ВІНОГРАДНИК, поезії.
Височенко А.: ШЛЯХИ — ДОРОГИ.
Галан А.: БУДНІ СОВЕТСЬКОГО ЖУРНАЛІСТА.
Дончук З.: ОПОВІДАННЯ.
Качуровський Ігор: В ДАЛЕКІЙ ГАВАНІ, поезії.
Килимник С.: ЗЕМЛЕЮ УКРАЇНСЬКОЮ (Король
 Данило).
Русальський В.: БУНТ ЗЕМЛІ. новели.
Сенько Г.: ПІДСОВЕТСЬКІ АНЕКДОТИ.
Юриняк А.: ЛІТЕРАТУРНИЙ ТВІР І ЙОГО АВТОР.

Esta obra se terminó de imprimir el día
22 de Diciembre de 1955, en los Talleres
Gráficos "Champion", Joaquín V.
González 2375, Buenos Aires
Argentina